

VANDRELÆRERE

rejsende i dansk kultur

Brev, det glædede mig meget
at høre fra Dem. Goldat, som
går fri for at være Goldat, som
arbejder nu igen Vejret er
meget varmt her og vi har
allerede badet mange Gange.
I Nøt havde vi Bordenvej.
Kan til Slutten
venlig Hilsen
frø
Kjærlig
Kone

Vandrelærere
rejsende i dansk kultur

tilegnet mindet om

KNUD FANØ

rektor for Duborg-Skolen 1962-1989,
som banede vej for bogen om vandelærerne

Omslagsbillederne:

Forsiden: Brev fra en elev til vandelærer Lars H. Schubert, da han var indkaldt til krigstjeneste under 2. verdenskrig.

Bagsiden: Afskedshilsen fra A. Lorenz Büchert i Jaruplund til vandelærer Rudolf Hansen ved afslutningen af det første danskursus marts 1921.

Allan Bengtsson og Lars N. Henningsen

VANDRELÆRERE

rejsende i dansk kultur

ARKIVSERIEN

nr. 5

udgivet af

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig

Flensborg 1996

Udgivet med støtte af
Dansk Skoleforening for Sydslesvig
Traugott-Møller-Fonden

Sats og tryk: P. J. Schmidt A/S, Vojens
I kommission hos Padborg Boghandel
DK 6330 Padborg
ISBN 87-89178-26-2

Indhold

Indledning 7

I Før 1920

- Fremmedherredømmet* 9
Slesvig under preussisk styre 9, Hjemmeundervisningen – Elise Lindberg 11
- De første vandre lærere* 16
Kasper Jensen 17, Henriette Gubi 23, Skoleforeningen 29, Hjemmeundervisningen 31

II Mellemlkrigsårene

- Pionererne 1920-1921* 35
Efter afstemningen 35, Skoleforholdene i Mellemslesvig efter 1920 36, Martin Frederik Lange 39, Rudolf Hansen (Thorling) 41, Rudolf Hansen som vandre lærer 44
- 1921-26 Skoleforeningen lægger rammerne* 52
Gustav Lindstrøm 52, Niels Kjems – arbejdet organiseres 57, En kreds af vandre lærere 67, Frederik Petersen 68, Salomon Nielsen 70, Niels Petersen-Høkkelbjerg 71, Om undervisningen 72, Tyske reaktioner 76, Økonomien 79, Sammenfatning 1920-26 80
- Efter skolelovene 1926 og 1929* 83
Skolelovene 1926 og 1929 83, Danske forsamlingshuse 86, Arbejdet fortsætter 88, Bogarbejdet 90, M. P. Ejerslev 91, Af Skoleforeningens årsberetninger 94
- De sydligste egne – Under Grønseforeningen* 97
Jørgen Jørgensen 97
- I hagekorsets skygge* 106
Lars H. Schubert – de nordøstlige egne 108, 1930'erne – »Det går, men noget trykket« 110, Benedikt Nordentoft – en akademisk vandre lærer 115, Kjølesyning og gymnastik: Anna Büchert 116

<i>Krigsårene 1939-45</i>	119
Kontakt med de indkaldte 123	
III Efter 1945	
<i>De »gamle« vandrelærere på nye opgaver</i>	129
Lars H. Schubert 129, Gustav Lindstrøm 129, Niels Kjems 131, Jørgen Jørgensen 135	
<i>Vandrelærerarbejdet nyorganiseres</i>	138
Nye folk 138, 1950'erne: Udbygning og ny struktur 140	
<i>Uden for Skoleforeningen – Syd for Slien</i>	146
<i>Den nye generation</i>	150
Langs Slien – Hans Keil 150, På vestkysten – Uwe Hardt 153, Set gennem de årlige indberetninger 155, Hvad er en vandrelærer? 161, Læsemapperne 163	
<i>Efter 1960'erne: En ny tids udfordringer</i>	164
Vandrelærerforeningen 166	
<i>De sidste vandrelærere i arbejde</i>	169
Hans Andersen 169, Volker Bock 171, Hans Keil 174	
<i>De sidste år</i>	177
Vandrelærernes testamente 178	
IV Sammenfatning 181	
V Litteratur og kilder 186	
VI Zusammenfassung 188	
Noter 194	
Personregister 200	
<i>Tabel – antal vandrelærere</i> 125	
<i>Arkivserien</i> 204	

Indledning

Dette er en bog om de danske vandrelærere i Sønderjylland. Men hvad er en »vandrelærer«? vil mange sikkert spørge. De følgende sider vil give svaret.

»Vandrelæreren« hører i første række hjemme i historien om det danske mindretal i Sydslesvig efter 1920. I de første år efter grænsedragningen lykkedes det ikke at få oprettet skoler i det omfang mindretallet ønskede. Der var derfor behov for en ekstra indsats til værn om det danske sprog. Der blev brug for ekstra undervisning i dansk for børn og unge og kulturelt samvær blandt de voksne. Vandrelæreren var en af de mange, som påtog sig at dække behovet dér, hvor der manglede danske skoler.

Vandrelærerne i Sydslesvig efter 1920 byggede imidlertid på en tradition fra før 1920. De tidligste vandrelærere møder vi kort efter Danmarks nederlag i krigen i 1864. De første vandrelærere arbejdede i Nordslesvig, og her fortsatte vandrelærerne efter Genforeningen i 1920. Men vandrelærernes egentlige og længste historie kom til at udfolde sig i Sydslesvig efter 1920. Her fik vandrelærerne deres vigtigste arbejdsmark. De trak en stor del af læsset, da det gjaldt om at opbygge kendskabet til dansk eller at fastholde sproget, hvor det endnu var folks modersmål uden for Flensborg.

Efter 1945 fik vandrelærerne nye opgaver: nye tider skabte nye udfordringer frem mod vor tid. I 1996 nærmer vandrelærernes periode sig en afslutning. I dag er der kun én vandrelærer tilbage. Et kapitel i det danske kulturarbejdes historie går mod slutningen.

Gennem mere end hundrede år var vandrelærerne således et led i grænselandets danske kulturhistorie. Men de kendtes ikke kun blandt de danske. Også på tysk side var der vandrelærere. Da de tyske i Nordslesvig blev et mindretal efter 1920, fik også de behov for vandrelærere. De tyske vandrelærere kan på mange måder sammenlignes med de danske.

Denne side af historien skal ikke behandles i det følgende. Opmærksomheden vil blive samlet om de danske vandrelærere i Sydslesvig efter 1920.

I Før 1920

Fremmedherredømmet

»1814 blev et chok, 1864 et sår« skriver en dansk historiker med henvisning til situationen efter krigen i 1864. Og helt uret har han næppe. Tabet af Norge i 1814 var ganske rigtigt bittert for de fleste, men nederlaget i 1864 var en national ydmygelse. I løbet af nøjagtig halvtreds år havde danske konger måttet afstå mere end tre femtedele af deres landområder med næsten halvanden million indbyggere. Den førte nationalliberale politik havde spillet fallit med katastrofale følger. Det bedste man kunne sige om situationen efter 1864 var, at landet nu var bundet bedre sammen og udgjorde en mere homogen enhed, med en ensartet dansk befolkning som talte samme sprog.

Men sådan så man ikke på det i hertugdømmet Slesvig, som efter krigen var kommet under fremmed styre. Her boede en stor dansk befolkning, hvis eneste ønske var at blive forenet med Danmark. Som tingene så ud lige efter krigen, var udsigterne til dette ønskes opfyldelse dog kun ringe. I hurtig rækkefølge gjorde preusserne op med deres tidligere allierede – først med slesvig-holstenerne, som snart indså, at drømmen om en slesvigholstensk stat var død, og som lidt efter lidt sluttede sig til de nye herrer – derefter med østrigerne, som efter et nederlag på slagmarken i 1866 måtte afstå fra enhver indflydelse i hertugdømmerne. Og i 1867 inkorporeredes endelig begge hertugdømmerne Holsten og Slesvig i det preussiske kongerige. For de danske i Slesvig gav nu kun den omstridte paragraf fem i den tysk/østrigske fredsaftale håb om, at de nogensinde kunne vende tilbage til Danmark.

Slesvig under preussisk styre

»Hans Majestæt kejseren af Østrig overdrager Hans Majestæt kongen af Preussen alle sine i freden i Wien af 30. oktober 1864 erhvervede rettigheder til hertugdømmerne Holsten og Slesvig, dog således, at befolkningerne i de nordlige distrikter af Slesvig skal afstås til Danmark, når de ved fri afstemning tilkendegiver ønsket om at blive forenet med Danmark«. ¹

Ovenstående er paragraf fem i den fredstraktat, som blev indgået mellem Preussen og Østrig ved afslutningen af den preussisk/østrigske krig i 1866. Den vagt formulerede tekst, oftest benævnt Pragfredens § 5, som hverken angiver distrikternes størrelse og antal eller nærmere fastsætter

et tidspunkt for eventuelle afstemninger, var det eneste håb de danske i Slesvig havde for en snarlig genforening med Danmark. Så vagt den end var formuleret, fik den stor betydning for den holdning, de danske slesvigere indtog overfor de preussiske myndigheder. I korthed kan man sige, at så længe der var håb om en snarlig genforening med Danmark, var der også al mulig grund til at modarbejde de preussiske myndigheder og deres bestræbelser på at germanisere hele Slesvig.

Ved valget til den grundlovgivende forsamling for det nordtyske forbund i februar 1867, hvor også de danske i Slesvig havde stemmeret, viste det sig, at der ned til en linie nord om Tønder og syd om Flensborg var dansk flertal. Det store danske stemmetal samt det håb, som var vakt med Pragfredens § 5, satte for alvor gang i protestpolitikken. Med henvisning til de danske slesvigeres særlige stilling i det preussiske monarki på grund af § 5 gjaldt det om at protestere imod selv den mindste krænkelse fra Preussens side. Protestpolitikken kulminerede med den såkaldte edsnægtelse. Mange embedsmænd nægtede at aflægge ed og blev afskediget senest i løbet af 1867. Også de to danske repræsentanter i den preussiske landdag nægtede at aflægge ed på den preussiske forfatning. Aflæggelse af eden kunne af de preussiske myndigheder opfattes som accept af Preussens indlemmelse af Slesvig, mente man. I praksis havde den danske protest sikkert ikke den store virkning, men den moralske betydning af disse edsnægtelser kan næppe overvurderes.

Et andet forhold svækkede dog de danske slesvigeres stilling, nemlig de såkaldte optantsager. Ved freden i Wien 1864 var der åbnet mulighed for, at danskere i Slesvig indenfor de første seks år efter freden kunne bevare dansk statsborgerskab ved at optere for Danmark. For at undgå den tre år lange preussiske værnepligt benyttede mange sig af denne mulighed. Ligesom mange ikke ønskede at aflægge ed på den preussiske forfatning, ønskede de heller ikke at gøre militærtjeneste for en »fremmed« magt.

Men optionerne svækkede den danske sag i Slesvig. For det første mistede optanterne deres stemmeret ved valgene, og samtidig var de og deres familier lette ofre for de preussiske myndigheder. Truslen om udvisning, selv for meget små forseelser, fik sandsynligvis mange af optanterne til at holde sig helt væk fra det nationale arbejde. For optanterne gjaldt det om ikke at komme i myndighedernes søgelys. Da muligheden for at optere udløb, valgte mange i stedet at udvandre, enten til Danmark eller over havet til Amerika.

Gradvis tog de preussiske myndigheder fat på at fortyske landsdelen. Først ophævedes de danske sprogreskripter i Mellemslesvig, som var ind-

ført i 1850'erne til værn for det danske sprog. Derved blev tysk eneste undervisningssprog i folkeskolerne syd for linjen Tønder-Flensborg. I Nordslesvigs byer blev der ligeledes indført tysk undervisningssprog, dog med mulighed for danskundervisning. I de nordslesvigske landdistrikter mærkedes i første omgang ingen forandringer.

Den egentlige fortykning af Slesvig indledtes i 1871 med indførelsen af den første af tre skoleforordninger. Netop disse skoleforordninger blev udgangspunkt for vandre lærernes virke. Skoleinstruksen af 1871 indførte seks timers tvungen tyskundervisning i alle skoler fra det 3. skoleårs begyndelse.

Forældrene protesterede i begyndelsen ved at nægte at købe undervisningsmaterialer og ved at holde børnene hjemme fra denne del af undervisningen. Men det var en modstand, der ikke lod sig opretholde over længere tid.

1871-instruksen efterfulgtes den 9. marts 1878 af endnu en skoleinstruks, som fordoblede antallet af timer i tysk sprog. Herudover skulle al undervisning i realfagene (historie, geografi, naturfag og regning) foregå på tysk. Dermed var skolerne i Nordslesvig blevet to-sprogede. Ti år senere, med sproganordningen af 18. dec. 1888, kom så den tredje og sidste skoleforordning. Den fastslog, at undervisningssproget i de nordslesvigske folkeskoler var tysk i alle fag, alene med undtagelse af religionsundervisningen.²

Samtidig standsedes også de danske privatskoler. Som den sidste lukkede frk. Taubers pigeskole i Haderslev i foråret 1888. Dermed var sproget for alvor bragt i centrum i striden mellem de to nationaliteter.

Skoleforordningerne var et af de alvorligste slag imod de danske syd for Kongeåen. De stod nu overfor et helt afgørende spørgsmål: Hvordan kunne den truende fortykning modvirkes, så man kunne bevare det danske sprog og dansk kultur- og historiebevidsthed for de kommende generationer af børn og unge? Det var i denne vanskelige situation ideen om vandre læreren fødtes.

Hjemmeundervisningen – Elise Lindberg

Et af de midler, der blev taget i anvendelse for at imødegå de stigende angreb på sproget, var at sende børn og unge til skole og konfirmation i Danmark. Men dels var denne løsning dyr, og dels krævede den vel også, at de unge havde nået en vis alder. I 1884 underkendte preusserne også denne undervisning. Den blev ikke godkendt som opfyldelse af skolepligten.³

En anden løsning var hjemmeundervisning. Det vil sige undervisning af børnene i hjemmene efter almindelig skoletid, og under private for-

mer. Den form for undervisning var der ikke noget nyt i, idet man også tidligere mange steder i Danmark og Nordslesvig, hovedsaglig på godser og større gårde, havde en fast ansat lærer eller lærerinde boende, til at tage sig af undervisning af husets børn og unge. Det nye bestod i, at nogle danske lærere, og herunder en del som var blevet afskediget af de preussiske myndigheder, nu tog ophold rundt om i Slesvig for at give undervisning. På den måde bragtes danskundervisningen ud til et bredere lag i befolkningen.⁴

Det er ikke meget kilderne har at berette om hjemmeundervisningen i den første tid efter 1864, men et godt eksempel er privatlærerinden Elise Lindbergs virksomhed i 1870'erne.⁵

Elise Christiane Lindberg var født på Christianshavn 1832 som datter af teologen og videnskabsmanden Jacob Christian Lindberg. Familien flyttede en del rundt, og økonomien var dårlig, men alle steder hvor de boede, var der tilsyneladende stor selskabelighed i hjemmet. På den måde traf Elise Lindberg i sin barndom og ungdom en række af datidens store personligheder, bl.a. Grundtvig og hans datter Meta, Søren Kierkegaard, Frederik Barfod og D. G. Monrad.

Nogen egentlig uddannelse fik den unge Elise aldrig, idet hun og hendes brødre undervistes i hjemmet af skiftende familiemedlemmer, alle med tilknytning til universitetet. Denne praksis var ret almindelig i borgerskabet, og da Elise senere ytrede ønske om at blive optaget ved Frk. Zahles skole for kommende lærerinder, blev hun afvist af faderen med en bemærkning om, at han ikke ville have en guvernante til datter. Det blev dog alligevel lærergerningen, Elise Lindberg til sidst tog op.

I slutningen af 1860'erne skrev hun til Ludvig Schrøder, som på det tidspunkt var forstander på Askov Højskole: »Da freden var sluttet og Sønderjylland afstået til Preussen, da følte jeg en brændende lyst til at rejse til Sønderjylland, som lærerinde i en dansk familie ...«. Men det var på det tidspunkt ikke muligt for hende at tage af sted. I stedet rejste hun til en gren af familien i Kastberg, hvor hun underviste husets seksårige datter.

I 1871 skriver hun igen til Ludvig Schrøder og tilbyder sig som lærerinde for sønderjyske børn, »thi de voksne er det vel ikke værd at tænke på«. Et synspunkt hun dog senere forlod. Et par måneder senere fik hun det svar, at der på Ribegnen, som følge af en tidligere lærers edsnægtelse, var en plads ledig. Den 1. maj 1872 tiltrådte hun stillingen som huslærerinde i Råhede syd for Ribe. I de næste tolv år underviste hun nu i kortere eller længere perioder forskellige steder i Slesvig.

Det første møde mellem Elise Lindberg og hverdagen blandt de nord-

Elise Lindberg (1832-1913). Foto 1870'erne i Institut for sonderjysk Lokalhistorie.

slesvigske bønder faldt ikke heldigt ud. Hos mølleren i Råhede blev hun installeret i to små dårligt indrettede stuer, som langt fra bød på den komfort, hun sikkert var vant til. Møllerens kone var svær at komme overens med, og heller ikke børnene levede op til hendes forventninger. De »lignede ikke bondebørn men Københavns gadeungdom«, skrev hun senere. Men hun tog udfordringen op og begyndte på undervisningen af børnene. Efter et halvt år sagde hun dog pladsen op, og gennem dansksindede bekendte fik hun i stedet ansættelse hos Martha og Jens Brodersen i Hvidding. Her var lønnen 100 rd. for et år samt kost og logi. Endvidere havde hun betinget sig ny halm i sengen, et varmt værelse om vinteren, en venlig omgang samt at man ville vaske hendes tøj. Foruden gårdens tre børn deltog to piger fra omegnen i undervisningen, som bestod af læsning, skønskrivning, Danmarkshistorie, bibelhistorie samt syskole.

I foråret 1873 ændredes hendes økonomiske vilkår, så hun nu lønnedes af Foreningen Dannebrog i København, en ordning som kom i stand ved Ludvig Schrøders mellemkomst. Samtidig udvidede hun undervisningen,

Felt. S. Lindberg. Skole i Ottersbøl 1878-1880. 1880

Skolen i Ottersbøl mølle 1878-1880. Tegning af Elise Lindberg i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

så hun nu underviste børnene seks timer om dagen. Endvidere holdt hun tre dage om ugen aftenskole for omkring tyve af egnens større børn.

»Denne sag har fremtiden for sig«, skrev hun. I de følgende år fortsatte hun sin virksomhed forskellige steder i det vestlige Sønderjylland. Undervisningen kom i faste rammer og blev skemalagt, og håndarbejde og husflidsundervisning for både børn og voksne blev føjet til.

I oktober 1878 ændredes hendes vilkår endnu engang. De tyske myndigheder krævede nu al privatundervisning standset, når den ikke foregik på tysk. Det betød afslutningen på Elise Lindbergs og flere andre privatlærerinders virksomhed. Hun trådte derfor ud af rollen som huslærerinde, og med støtte fra foreningen »S.S.« i Kolding og foreningen »Dannebrog« og en kreds af københavnske borgerfruer lejede hun lokaler i Ottersbøl Mølle. Her indrettede hun en egentlig skole for unge piger, som skulle undervises i historie, geografi, naturhistorie, dansk, tysk, skrivning, tegning og håndarbejde. Efter et års undervisning skulle de finde plads som hus- eller vandelærerinder i Slesvig, så de kunne virke for en styrkelse af danskheden syd for Kongeåen. Hendes aktiviteter i Sønderjylland var altså nu et direkte led i den nationale kamp i landsdelen. Året efter flyttede hun skolen til større lokaler i Visby, men i 1884 blev der sat punktum, idet hun modtog en udvisningsordre fra de tyske myndigheder.

Elise Lindbergs udvisning af Slesvig var langt fra tilfældig. Lige fra

den første tid i Råhede havde hun været på kant med de tyske myndigheder, som til stadighed førte kontrol med privatlærernes virksomhed. Uanmeldte besøg i skolestuerne af enten præst eller sognefoged var derfor en hverdagsbegivenhed for lærerne, og det er troligt, at denne stadige kontakt med myndighederne har fået en del af den autoritetstro landbefolkning til at holde deres børn fra de danske læreres undervisning.

Efter udvisningen flyttede hun til Søgård ved Kolding nord for grænsen. Her indrettede hun en mindre højskole for unge kvinder, som skulle virke som lærerinder i Sønderjylland. Men de tyske myndigheder krævede nu, at lærere og lærerinder oplyste, hvor de var blevet uddannet, og her har en danskuddannet lærerinde fra Elise Lindbergs skole næppe stået i høj kurs. Resultatet var, at elevtilgangen svigtede og hermed økonomien. Og trods hendes kvaliteter som lærerinde og vejleder i sønderjyske forhold var heller ikke den danske stat ivrig for at støtte hende. En tilsynsførende for Folkehøjskolerne skrev således: »Ved mit besøg her i sommer fik jeg det indtryk, som ogsaa svarer til det almindelige omdømme, at Frk. Lindberg er en karakterfast personlighed, der med klarhed og kraft forfølger sit formaal at give de unge piger en dygtig undervisning i de forskellige fag, saa at de kunde optræde som lærerinder i familier. Undervisning i levende sprog, navnlig tysk, spillede her en særegen rolle af hensyn til, at eleverne skulle kunde bruges som lærerinder i Sønderjylland. Det er vel ikke nogen stor mængde af lærerinder, som Frk. Lindberg har uddannet for Sønderjylland, men alligevel tør man maaske nok tillægge dem en vis betydning i den nuværende kulturkamp, hvilket er medvirkende til, at hun ikke kan opnaa særlig stor statsstøtte«.

Altså, pæne ord, men kun få penge.

Selv om Elise Lindbergs aktiviteter i Sønderjylland kun varede kort, hører de hjemme blandt de tidlige danske forsøg på at modvirke de preussiske myndigheders fortykning af landsdelen. Gennem sin private hjemmeundervisning og senere sin privatskole var hun en af forløberne for de senere vandrelærere.

I beretningen om Elise Lindberg er det endvidere værd at bemærke, hvordan de danske højskoler nord for grænsen fungerer som omdrejningspunkt for arbejdet i Slesvig. Her afholdtes møder og udveksledes information om økonomi og undervisning. I det hele taget kom de danske højskoler til at spille en ikke uvæsentlig rolle for det danske kulturelle arbejde i det gamle hertugdømme. Den folkelige vækkelse af den slesvigske bondestand er blevet kaldt »det grundtvigske eksperiment«. Vandrelærerne, som gik i arbejde snart efter, falder helt i tråd med budskabet fra højskolerne. De udgjorde en væsentlig basis for arbejdet.

mulighed for et ophold på Askov højskoles udvidede vinterkursus. Derefter tog han en vinter job som privatlærer i Gestrup ved Agerskov. Snart måtte han dog fortrække nord for grænsen. Efter nye ophold på Askov højskole og ansættelser som huslærer slog han sig ned i Holstebro, hvor han 1886 fandt ansættelse som friskolelærer og kirkesanger ved valgmenigheden dér.

Han beholdt sit preussiske statsborgerskab og fulgte med i udviklingen syd for Kongeågrænsen. I et interview i 1929 fortæller han, hvordan han bl.a. gennem Flensborg Avis fulgte med i, hvad der skete i hans hjemegn.¹⁰ Her læste han om de preussiske myndigheders overgreb på det danske sprog, og om de restriktive skoleforordninger. »Det faldt mig tungt på hjertet«, fortæller han, og fortsætter: »Jeg tænkte da: kunde der ikke gøres en lille smule? Kunde børnene ikke faa nogen undervisning i hjemmene udenfor skoletiden? Jeg spurgte i mine tanker: hvem kan gøre det? Det kan ingen! Folk vil arbejde for en stilling. De vil have hus og hjem, maaske stifte familie. Men, sagde jeg til mig selv, du kan gøre det! Du er sygelig, du er kun et vrage, du har ingen virkelig Fremtid. Jeg kunde gøre det, som ingen andre kunde. Jeg havde dengang – det var jo i 1889 – 14 års øvelse i skolegerningen«. Hermed var formentlig tanken om egentlig vandrelærervirksomhed i Sønderjylland, det vil sige dansk undervisning i hjemmene udenfor den ordinære skoletid, født.

I sommeren 1889 rejste han til Sønderjylland, hvor han tog kontakt til H. P. Hanssen og tilbød sin hjælp. H. P. Hanssen opfordrede ham til at gennemføre planen og lovede at støtte ham. Ved private bidrag og især gennem foreningen »S.S.« lykkedes det H. P. Hanssen at skaffe en sum (400 kr. årlig) til veje til aflønning. Den 1. september 1889 begyndte Kasper Jensen hos gårdejerne Thyssen Hansen i Randerup og Jensen i Kringlum. Den næste han kom til var gdr. Andr. Andresen i Skelde. Kost og logi måtte han skaffe sig på de gårde, hvor han tog ophold, og i de perioder, hvor han ikke underviste, måtte han selv sørge for sit underhold.

Kasper Jensen indledte sin virksomhed som vandrelærer på vestereggen, men hans virksomhed kom til at berøre det meste af Sønderjylland, fra Skodborg til Skelde og fra Nybøl i Sundeved til Rens. Han tog ophold på gårdene i kortere eller længere tid, højst tre uger. Her underviste han børnene, når de havde fri efter skoletid, og om aftenen også de voksne. Vejledning af de voksne, så de selv kunne fortsætte hjemmeundervisningen, samt fremskaffelse af undervisningsmateriale var en vigtig del af hans arbejde, og på et tidspunkt skrev og udgav han selv en lille bog om dansk retskrivning.

I en række samtidige breve til H. P. Hanssen ser man, hvordan han ofte

Vandrelærer, senere boghandler Kasper Jensen (1858-1931) som ældre. Foto i Institut for sønderjysk Lokallhistorie.

beder om flere bøger, landkort o.l. eller penge hertil. »Send moneterne til Fred. Høyberg, Nørmark per Wisby St. Han ved tilstrækkelig besked«, skriver han f.eks. frejdigt et sted. Snart fik han en stak bøger foræret af en tidligere højskoleelev, snart et dusin hæfter og bøger af Sprogforeningen.

At vandrelærervirksomheden havde en høj prioritet hos de sønderjyske ledere ses bl.a. af, at H. P. Hanssen jævnligt rapporterede om både Kasper Jensens og senere også om Henriette Gubis arbejde og fremskridt til de foreninger, som stillede midlerne til rådighed. Både i de private breve til A. D. Jørgensen¹¹ og i referaterne fra møderne i de sønderjyske foreninger »4 S« og »To Løver« i København finder man ofte henvisninger til de to. Vandrelærerne og deres virksomhed var et fast punkt på dagsordenen, og her tilrettelagdes bl.a. økonomien.

Gang på gang var emnet til drøftelse i foreningen »To Løver«. Den 5. april 1891 kunne H. P. Hanssen f.eks. melde, at Kasper Jensen fra 1. september f.å. til 1. marts d.å. havde undervist 44 børn i forskellige egne, og han oplæste en del breve fra disse børns forældre, »som ytrede tilfredshed med lærerens arbejde.« Han fremhævede, at vandre lærerne også kunne vejlede forældrene til hjemmeundervisning, og tilføjede at der »foreløbig ikke var så stor efterspørgsel efter dem, så der i øjeblikket heller ikke ville være brug for ret mange«. ¹²

H. P. Hanssen rørte her ved et væsentligt problem. Efterspørgslen efter hjemmeundervisning var kun beskeden. Kasper Jensen klagede gang på gang over det i sine breve til velgøreren i Aabenraa. Ofte blev han bedt om at holde foredrag, men sjældent om at undervise. Den 2. maj 1892 skrev han f.eks. fra hjemmet i Gerup: »Kommer lige fra Randerup – Forballum – Kringlum. I Forballum har jeg vel været en snes gange. Jeg satte mig straks ved min hjemkomst i forbindelse med kredsen dér, virker som forsanger, foredragsholder og oplæser, lad mig sige med et nettoudbytte af en 100 mils spadseretur.« Den 17. juni 1892 hed det: »Af undervisning har jeg intet, men sang, oplæsning og fortællen har jeg jævnlig lejlighed til. Tiden går med travlhed, men den mindste tid med det, jeg helst ville og skulle«. ¹³

Vanskelighederne bundede ikke mindst i det problematiske forhold til den preussiske lovgivning og administration. Myndighederne henholdt sig til en preussisk kabinetsordre fra 10. juni 1834 med tilhørende instruktion af 31. december 1839 som bestemte at personer, som søgte erhverv ved at give undervisning i fag som også fandtes i skolerne, skulle kunne bevise deres faglige kvalifikationer og fremvise en slags »vandelstest«, der garanterede den enkeltes »Sittlichkeit und Sauberkeit« med hensyn til religiøst og politisk sindelag. Netop af hensyn til disse regler blev vandreundervisningen ordnet således, at forældrene ikke betalte noget for den, og H. P. Hanssen henholdt sig til, at vandre lærerne underviste i dansk, som jo ikke var fag i de offentlige skoler. Altså skulle deres virksomhed ikke kunne kræve offentlig godkendelse.

Men sådan ræsonnerede myndighederne ikke.

Ret hurtigt kom Kasper Jensen i konflikt med de preussiske embedsmænd. I hans beretninger herom får man et glimrende indtryk af den nidkærhed, hvormed disse embedsmænd håndhævede den preussiske lovgivning. Gang på gang blev han afbrudt i sit arbejde og måtte stille til forhør, men lige så ofte snoede han sig udenom.

»Naar min gerning var forbudt i et politidistrikt, flyttede jeg hen til et andet. Paa den maade samlede jeg til sidst 7 forbud mod min undervis-

ning«, fortæller han, og fortsætter: »De to ting, de preussiske myndigheder støttede deres forbud paa, var – det havde H. P. Hanssen fundet ud af – en kabinetsordre og en ministerialskrivelse. Disse bestemmelser gik ud paa, at privatundervisning mod vederlag ikke maatte gives uden tilladelse«.

På grund af de mange forbud imod hans undervisning i de vestlige egne, rejste han i stedet østpå og fortsatte sin virksomhed rundt omkring på Sundeved. Her løstes problemet med forbudet således, at han tog ophold hos en ven, gårdejer P. Moos i Nybøl, hvor han fik kost og logi, men underviste børnene hos en husmand på egnen. Men i længden gik det ikke. Det blev sværere og sværere for ham at modstå myndighedernes pres. Selv om Kasper Jensen havde boet i Danmark i mange år, havde han som nævnt aldrig opteret for dansk statsborgerskab. Han var således

I 1895 udgav Kasper Jensen denne bog på 84 sider »til Brug for den i vore Hjem opvoksende Ungdom, der nu maa vejledes og hjælpes i Modersmaalets skriftlige Brug af den ældre Slægt, Børnenes Fædre og Mødre«. Bogen var trykt i Flensborg, og dens tekster var beregnet til afskrivning, diktat og genfortælling. Nogle stykker var skrevet af Henriette Gubi, andre af Kasper Jensen selv. I indledningen gav vandrelæreren gode råd om undervisningen »til den, hvis Hjertelag tvinger ham eller hende til at give sig af med at hjælpe i det hele«, dvs. til de voksne, som med denne bog i hånden skulle bøde på den manglende danskundervisning i skolerne.

Smaastykker

til Brug i vore Hjem
ved Børnenes og Ungdommens Øvelser
i skriftlig Brug af Modersmaalet

samlede af

Kasper Jensen.

Aabenraa.

1895.

Vandrelærerinde Henriette Gubi (1856-1894). Foto i Institut for sonderjysk Lokalhistorie.

stadig preussisk statsborger, og kunne som sådan ikke udvises. Alligevel kom det til en langvarig retssag, som H. P. Hanssen påtog sig personligt at føre helt op til overforvaltningsretten i Berlin.

I første omgang fik H. P. Hanssen medhold ved overforvaltningsretten. I 1894 kendte den for ret, at forbudet var ulovligt, fordi landråden havde overskredet sin kompetence ved at udstede det. Alligevel fortsatte forfølgelserne, og et nyt forbud blev udstedt af afdelingen for kirke- og skolevæsen ved regeringen i Slesvig. Dette nye forbud var igen begrundet i de to bestemmelser fra 1834 og 1839.

H. P. Hanssen rejste da igen klage, men regeringspræsidenten svarede, at når vandrelærerne tilstod, at de fik frit ophold i den tid de underviste i hjemmet, var det dermed bevist, at de drev erhvervsmæssig undervisning. Undervisning i dansk var undervisning i et *fremmed* sprog, og undervisning i fremmede sprog var undervisningsgenstande i offentlige skoler!

Altså krævede vandelærernes virksomhed en godkendelse. Sagen blev igen ført helt op til overforvaltningsretten, men nu tabte H. P. Hanssen. Regeringspræsidentens fortolkning blev godkendt. Dermed var der fra 1896 sat punktum for den oprindelige vandrelærervirksomhed.¹⁴

I de følgende år virkede Kasper Jensen i stedet som foredragsholder og oplæser ved utallige møder rundt om i Sønderjylland. Men han lod sig ikke kue af forbud, og emnerne for disse foredrag var ofte hjemmeundervisning under forskellige former. Da hans helbred efterhånden blev svagere, slog han sig ned i Broager, hvor han åbnede en lille bog- og papirhandel. Her levede han til sin død den 17. februar 1930. I de sidste år skaffede H. P. Hanssen ham en pension fra København for indsatsen som vandrelærer under fremmedherredømmet.

»Jeg var en barnlig idealist«, siger Kasper Jensen næsten lidt undskyldende i interviewet i 1929. Men dette var måske i virkeligheden hans største styrke. Netop troen på værdien af sit eget virke og den stædighed, hvormed han fortsatte trods myndighedernes chikane, er bemærkelsesværdig. Og den er samtidig kendetegnende for de fleste af de vandrelærere, vi skal møde i de følgende afsnit.

Det er ikke meget Kasper Jensen fortæller om den egentlige undervisning og samværet med børnene. Alligevel er der ingen grund til at tro, at hans hverdag har været meget anderledes end de hverdagsoplevelser, som kollegaen Henriette Gubi har berettet om.

Henriette Gubi

Henriette Gubi (1856-1894) var født i den lille landsby Neder Jerstal ved Bevtoft i Sønderjylland den 29. august 1856, og var således to år ældre end Kasper Jensen.¹⁵ Hendes mor stammede fra en velstående gårdmandsslægt, mens faderen var en fattig maler. Moderen var hjemmets samlende midtpunkt, hvor der blev sunget og fortalt ud fra Ingemanns historiske romaner.

Allerede som ganske ung viste Henriette Gubi evner for at digte og skrive mindre fortællinger. Hun opnåede at få en del optaget i bladet »Dannevirke«. Hun skrev også et lejlighedsdigt til prinsesse Thyras bryllup med prinsen af Cumberland. Trods familiens trange kår lykkedes det hende at komme på Ryslinge Højskole i sommeren 1880, og via Frøken Zahles Skole i København blev hun uddannet som lærerinde.

I sin tidlige ungdom havde hun været alvorligt syg og måtte som 15-årig have det ene øje fjernet. Resten af livet var hun ret svagelig og led af sin øjensygdom, men tog alligevel, i 1882, med stor entusiasme imod udfordringen som lærerinde i den lille kommuneskole i Haved i Rejsby

sogn. Efter fire år opgav hun dog stillingen på grund af sygdom og tog på et kurophold ved Vesterhavet. Under opholdet her traf hun præsten Holger Køster og hans kone fra Mygind ved Randers, og det blev aftalt, at hun skulle rejse med dem til Mygind præstegård for at undervise familiens børn.

Opholdet i præstegården kom til at vare halvandet år og blev et vendepunkt. I det grundtvigianske miljø oplevede hun samlivet i en dansk menighed og mødte den livsglæde og folkelighed, som skulle komme til at præge resten af hendes liv. Hun havde nu fundet sit kald, og da tiden i Mygind var omme, rejste hun tilbage til Neder Jerstal, hvor hun tog ophold for at være i nærheden af sin familie. Hun flyttede ind i broderens hus for at hjælpe ham med husførelsen, men samtidig begyndte hun i det små at undervise egnens børn. Mange steder i Sønderjylland var det ikke ualmindeligt at forældrene sørgede for, at børnenes to ugentlige frieftermiddage fra den tyske skole anvendtes til dansk undervisning. Denne sideløbende undervisning skulle naturligvis foregå i det skjulte.

Det var denne gerning Henriette Gubi nu tog op. »Jeg vilde saa gjerne være med til at smugle lidt liv ind i de smaa barne-hjerter«, skrev hun, »men det er jo i alle maader ikke heldigt at leve som smugler. Jeg vilde saa gjerne kæmpe med aaben pande og tone rent flag«.

Ønsket om at kæmpe med åben pande skulle den engagerede lærerinde snart få opfyldt. I vinteren 1890 fik hun en opfordring fra H. P. Hanssen om at tage gerningen som vandrelærer op. Bl.a. gennem Sprogforeningen ville han skaffe hende en løn, og hun skulle derefter tage ophold i en periode på to til tre uger på de gårde, hvor forældrene ønskede hendes hjælp. Hun begyndte den 1. september 1891, og i de følgende år frem til sin død i 1894 virkede hun som vandrelærerinde mange steder rundt omkring i Sønderjylland.

Om det daglige arbejde i disse år og kampen mod de preussiske myndigheder fortæller hun i en række breve til veninden Georgia laCour Pedersen.¹⁶ Brevene vidner om en kvinde med en udtalt national bevidsthed.

»Det var mit eget livsmaal, jeg her saa virkeliggjort; at faa lov til at leve for en saadan børneflokk, og saa da især børn fra Sønderjylland, der paa den maade næsten bogstaveligt er revet ud af Ørnens Kløer«, skrev hun til veninden.

»Mine onsdage og lørdage, da børnene kommer her, er mine kjæreste dage, og det vil blive velsignet hver dag at kunne virke mellem de smaa hernede. Ja mellem de store med for den sags skyld, for det er jo de voksne, der særligt skal hjælpes på gled med de smaa«. Også her ser vi,

hvordan vandelærerne opfordrer og motiverer forældrene til at fortsætte danskundervisningen, når de er rejst videre.

Tiden som vandelærerinde var Henriette Gubi's bedste tid, skriver hun, også selvom hun i starten frygtede ikke at magte den opgave, hun havde påtaget sig. Herom vidner hendes ord til veninden, som er skrevet i februar 1891, nogle måneder før hun skulle begynde sin virksomhed: »Jeg lever i spænding, snart er jeg glad og snart igjen bange for opgaven, men jeg synes, jeg er bleven ført ind paa dette, paa en maade, der giver mig tro paa, at jeg ikke skal staa ene, men have den hjælp ved siden, som kan overvinde de vanskeligste ting, og saa maa jeg da lægge det i Guds haand og være frimodig«.

Men allerede få måneder efter hun er startet den 1. september 1891 er der ingen ende på hendes glæde ved arbejdet. »Bare det maa blive ved at gaa aar efter aar, saa er jeg glad ved min stilling, hvor vandrende den end er«, skrev hun nu.

Det første sted hun tog ophold var hos mejeriejer Jørgen Zachariassen på Dybbøl Mejeri »lige midt i hjertet af vor mest dyrekøbte plet af jord«. Herfra stammer også den malende beskrivelse af arbejdet fra den 30. september 1891. Hun beskriver hverdagen på gården, som den må have formet sig for både hende og Kasper Jensen:

»For det første sørger jeg for at faa at vide, hvor fejekost, støveklud, blankbørster og den slags ting er, saa jeg om morgenen selv kan gjøre i stand i mit værelse og være min egen kammerpige. Derefter gaar jeg i spisekammeret og seer til at faa mig lidt at spise, da jeg naturligtvis kommer for sent op til at være med ved det store bord, som her er meget tidligt paa færde.

Formiddagstimerne benytter jeg da til læsning paa de ting, jeg skal fortælle for børnene. Disse er her store og godt begavede og kan tage imod meget, ja gjør det med stor lyst og interesse, dels skriver jeg lidt, eller hvad andet jeg har at gjøre i den retning. Efter middag sætter jeg mig ind i dagligstuen og syer paa, hvad husmoderen ønsker min hjælp til, idet jeg saa samtidigt har en rolig time sammen med familien og kan tale med dem under arbejdet. – Kl. 4 kommer børnene fra skole, og naar mellemmaden er fortæret, følges vi ad ud i marken, hvor den største dreng passer køerne. Han har ventet os med længsel, og nu lukker jeg saa op for mit forraad af Danmarks Historie, eller hvad jeg nu har til dem. Ved solnedgang driver vi køerne hjem, og saa gaar vi ind i køkkenet og faaer vor boghvedegrød. Naar saa lampen derefter er tændt, kommer landkortet frem eller skriveøjjet, oplæsning, sang eller hvad vi nu synes det skal være. Er der ro til det, foregaar det i dagligstuen, men er

Mejeriejer Jørgen Zachariassen, Dybbøl (1859-1941). Henriette Gubi har givet en levende beskrivelse af sit ophold i Zachariassens hjem.

der forstyrrelse af fremmede eller saadant, saa gaar vi op i mit værelse, hvilket vi egentlig helst vil paa børnenes saa vel som paa min side, men jeg mener, det er rigtigst at være i dagligstuen saa meget som muligt, for at vænne til med, at det maa være en dagligdags gjerning med den undervisning. Til slutning maa eller skal der et eventyr eller to til; en anden fortælling kan ogsaa nok gaa, men den maa ikke læses, den skal fortælles, ellers er det ikke rigtig til pas. Da landkortet nu ogsaa er ledsaget af en fortælling hele tiden, saa kan du godt tro, at naar jeg kl. 9 er færdig, saa er jeg saa godt træt, som nogen lærerinde i en regelret skole kan blive det, for man er jo egentlig halvtræt paa den tid af dagen, jeg begynder min egentlige gjerning. Det, der bærer op over trætheden, er børnenes lyst til at »lege skole«.

I brevene til H. P. Hanssen aflagde hun lidt mere eksakt rapport om arbejdet – som kvittering for lønnen. I marts 1892 fortalte hun således

fra Nybøl, at hun siden starten i Dybbøl i september året før havde været i 10 hjem og haft 34 børn i undervisning. »Nu og da har nogle af forældrene overværet denne, og ved min bortrejse har man beholdt bøger passende til selv at fortsætte med dansk stil, læsning og sang«. Hun tog børnene med ud i Dybbøl skanser før at undervise i Danmarks historie dér, og om aftenen fortsattes i hjemmet med Danmarks geografi, dansk sproglære, stil, læsning og sang.

Hun havde også forståelse for, at det ikke var nok at holde sig til kærnetropperne – de velstående bønder. Fattigfolk var lige så vigtige for sagen: »For tiden bor jeg atter hos P. Moos i Nybøl«, skrev hun i marts 1892, »men går hver dag efter kl. 4 om i byen til en fattig familie, hvis børn det denne gang gælder. De har hverken råd eller plads til at have mig i huset, men de har en stor børneflokk i en lille stue, som det er en glæde at sidde iblandt. Mens de mindste børn gå på gulvet og lege, sidde de største rundt omkring mig, og »Mor« bagved med sin strikkestrømpe og lytter til. Hendes børn skal fra det lille hjem ud at tjene i andre hjem, så snart de kan slippe fri for skolen, der bliver hverken tid eller råd til fortsættelsesskoler efter konfirmationen, derfor er hun glad ved at de få lov at være med her, thi kærligheden til det danske er lige så varm og bevidst i det lille hjem som i det større, endog det står udenfor meget, som disse kan have støtte og styrke i. Jeg har det faste håb at få lov og lejlighed til i fremtiden at komme ind i mange flere af disse små hjem«. ¹⁷

Fra Dybbøl tog Henriette Gubi videre til Broager og herfra videre til Ullerup, men efterhånden som hendes virksomhed tog til, kom hun i myndighedernes søgelys. I Nybøl ville man have flere familiers børn undervist sammen, men det var hun ikke tryk ved. »Det var rarere ikke at komme ind under den store kikkert«, skrev hun. Men det kom hun. I et brev fra den 12. maj 1892 skriver hun: »Jeg har rigtignok været i forhør og givet fuld rede for min færd, men jeg fik kun en mulkt, fordi jeg ikke havde meldt mig hos kommuneforstanderen, hvilket jeg nu for fremtiden må gøre«. Senere i samme brev fortæller hun, ikke uden humor, at gendarmen var ude for at lede efter hende, men at hun var gået ud i skanserne ved Dybbøl, »der altsaa bogstaveligt dækkede mig«.

Myndighedernes chikane af de to danske vandrelerere fortsatte. På Bovlundegnen fik Kasper Jensen som nævnt et direkte forbud mod at drive undervisning, og han måtte derfor bytte opholdssted med Henriette Gubi. I oktober 1892 kom hun til Gestrup ved Toftlund, hvor hun genoptog Kasper Jensens virksomhed. Kort tid efter fik hun en stævning til at møde i retten i Toftlund hos »en tysker, der var saa vred som en tysker«. Her blev hun forhørt i flere timer og truet med store bøder, hvis hun

ikke standsede sin undervisning. Men da hun henviste til, at hun uhindret havde arbejdet i et års tid på Sundevedegnen, faldt sagen foreløbig til jorden. »Hvorfor tager De ikke til Danmark med Deres dansk,« blev hun bl.a. spurgt. »Fordi jeg er født her, har hjemme her og vil blive her,« svarede hun, Tre dage efter modtog hun et skriftligt forbud mod at undervise. Men hun fortsatte alligevel. Hensigten hermed var at få sagen indbragt for Amtsretten og derved skabe opmærksomhed i offentligheden omkring forholdene – en taktik, som var aftalt med H. P. Hanssen.

Mens sagen imod Henriette Gubi verserede, fortsatte hun undervisningen forskellige steder, hvor der endnu ikke forelå nogen forbud. Men i foråret 1893 faldt afgørelsen i sagen fra Toftlund. I et brev udtalte Landråden, at det ikke i sig selv var ulovligt at undervise, men da hun modtog kost og logi på de gårde hun besøgte, var hendes virksomhed at betragte som erhverv, og skulle derfor godkendes af de lokale myndigheder.

Det var klart, at en ansøgning ville blive besvaret med et forbud. Der måtte lægges en ny plan. Hun rejste derfor tilbage til Neder Jerstal, hvor hun tog ophold hos broderen. Her fik hun kost og logi for at føre hus for ham om formiddagen, og havde således sit erhverv ved det. Om eftermiddagen og aftenen tog hun rundt på gårdene i omegnen, hvor hun samlede børnene, som hun var vant til. Sådan fortsatte hendes virksomhed, mens hendes og Kasper Jensens sager blev behandlet i Berlin.

Det endelige resultat blev forbudet af 1896. Det nåede hun dog ikke at opleve. Henriette Gubi døde den 14. juli 1894.

En af de mest markante forskelle på de tidlige privatlærere og vandrelærerne var, at privatlærerne typisk var ansat for et halvt eller et helt år ad gangen. Vandrelærerne opholdt sig derimod kun på den enkelte gård i et par dage eller en uge, hvorefter han/hun tog videre. Kun gårdmænd og andre bedrestillede bønder havde råd til at have en fastboende lærer eller lærerinde i længere tid.

For husmænd og småbønder var det overkommeligt at stille kost og logi i et kortere tidsrum, indtil vandrelæreren drog videre igen. Vandrelærernes løn betaltes som nævnt af de danske organisationer. På den måde skulle de lokale beboere og brugere af vandrelæreren kun sørge for de daglige måltider, mens der ikke skulle udredes hverken løn, vask eller langvarig overnatning.

Værdien af vandrelærervirksomheden lader sig ikke umiddelbart måle. Kun sjældent er der bevaret vurderinger af deres arbejde fra de direkte involverede. En undtagelse er gårdejer Andreas Andresen i Skelde, som i sine erindringer omtaler både Kasper Jensen og Henriette Gubis dansk-

Andreas Andresens gård i Skelde, hvor Kasper Jensen og Henriette Gubi gav dansk-undervisning i 1890'erne. Gengivet efter SJy Årb 1990 s. 117.

undervisning af familiens børn: »Før den nævnte lærerinde havde vi haft vandrelerer, nuværende boghandler Kasper Jensen i Broager, til at undervise børnene. Han var her 2 gange, hver gang i ca. 14 dage, og ligeså frøken Gubi. Man kunne vel synes, at dette kunne ikke gavne ret meget; men det viste sig alligevel, at børnene ved den dygtige og praktiske måde, undervisningen gaves på, havde et godt udbytte deraf. Det var naturligvis kun i fritiden uden for skoletiden, at det kunne lade sig gøre. Men selv dette, som dog skulle synes at være en ganske privat sag, fik ikke lov til at gå længere end et par år, så blev det forbudt«. ¹⁸

Kvantitativt nåede de to vandrelærere ikke ud til så mange. Men at de havde deres plads i det nationale arbejde kan ikke diskuteres. De var et led i det opbyggende arbejde, som også de store nationale foreninger blev udtryk for.

Skoleforeningen

I de sidste få år, inden forbudet satte stop for vandrelærerne, fik de støtte fra den yngste af disse foreninger, nemlig Skoleforeningen, som blev op-

rettet i 1892. Skoleforeningen blev en vigtig støtte for vandre lærernes arbejde.¹⁹

»Vort modersmål er nu snart fuldstændig fortrængt af den offentlige skole, vore danske privatskoler er lukkede, og man forbyder os at lade vore børn undervise i de kongerigske skoler. Disse sørgelige skoleforhold må ganske naturligt opfordre alle danske forældre til af al kraft at værne om den rest af dansk, der endnu er tilbage i folkeskolen, til at tage energisk fat på dansk undervisning i hjemmene, og til i så stor udstrækning som muligt at sørge for ungdommens undervisning i dansk, efter at skolepligten er ophørt.

En forening, som kan lede, spore og støtte arbejdet i disse retninger, vil efter vor mening kunne gøre et velsignelsesrigt arbejde og danne et betydningsfuldt led i den nationale forsvarskamp, der er bleven os påtvungen. Vi indbyde derfor vore meningsfæller til et offentligt møde hos gjæstgiver Aabling i Skærbæk onsdag den 30. november, efterm. kl. 3 for at rådslå om, henholdsvis oprette en almindelig Skoleforening for Nordslesvig«. ²⁰

Denne opfordring til dannelse af en skoleforening var at finde i de danske blade i Nordslesvig i midten af november 1892. Den var underskrevet af 64 »navngivne mænd fra alle egne af Nordslesvig«, og førte til Den Nordslesvigske Skoleforenings oprettelse den 30. november 1892. Forud for mødet var gået en del diskussion om det fornuftige i at oprette endnu en forening, og diskussionen fortsatte på selve mødet. En del mente, at endnu en forening muligvis ville sprede kræfterne, og at aktiviteterne burde henlægges under den allerede eksisterende Sprogforening. Andre, heriblandt Sprogforeningens sekretær H. P. Hanssen, mente ikke at Sprogforeningen magtede opgaven økonomisk, idet de nye aktiviteter næppe ville forøge medlemstallet væsentligt. En ny forening med selvstændig økonomi var derfor nødvendig.

På det standpunkt blev man, og foreningen blev oprettet. »Foreningens formål er at fremme folkeoplysningen, navnlig ved på lovlig måde at drage omsorg for børnenes og ungdommens undervisning på modersmålets grund«, hed det i den nye forenings love. Allerede året efter oprettelsen havde foreningen ca. 4.000 medlemmer, og efter fem år var tallet 4.781. Foreningens formål var dels at indsamle midler til støtte for unges ophold på højskoler og efterskoler i Danmark, og dels at fremme hjemmeundervisningen. Hertil tænkte ansat et antal *vandre lærere*, som skulle undervise børnene på gårdene efter skoletid, og samtidig vejlede de voksne, så de kunne fortsætte undervisningen på egen hånd.

Vandre lærersagen blev fremhævet som et vigtigt punkt blandt forenin-

gens formål: »Hovedsagen er dog efter vort syn, at hjemmene selv tage fat på at lære børnene at læse og skrive modersmålet og meddele dem af dets rige skatte. Derfor ville vi især opmuntre og hjælpe i den retning, blandt andet ved at udsende vandrelærere, som kunne hjælpe forældrene til at få det rette greb derpå, give anvisning på bøger og andet dertil nødvendigt skolemateriale.«²¹

Vandrelæreropgaven var imidlertid ikke let. Bladet Dannevirke fremhævede perspektiverne i en artikel allerede den 16. december 1892: »Hjemmeundervisningen vil blive Skoleforeningen en svær opgave at løse, da der så ville fordres et meget betydeligt antal vandrelærere, om undervisningen skulle kunne føre til noget, thi så kunne kun en families børn undervises ad gangen. Hvad det altid kommer an på, turde i første linje være, at der gøres forsøg med oprettelsen af skoler i de distrikter, hvori et antal af omtrent 15-20 børn undervises af en vandrelærer efter folkeskolens skoletid«.

Skoleforeningen blev således i de næste få år en støtte for vandrelærerne, sammen med Sprogforeningen og de sønderjyske foreninger i kongeriget. Men naturligvis kunne støtten kun fortsætte, indtil forbudene blev udstedt. Derefter måtte foreningen begrænse sig til at støtte unge menneskers ophold på skoler i Danmark. Fra Flensborg amt blev der i perioden 1894-1913 i alt ydet hjælp til 93 unges ophold på danske skoler.²²

Hjemmeundervisningen

Netop undervisningen i dansk var af afgørende betydning. I en tale ved Folkehjems indvielse i Aabenraa i 1910 udtrykte H. P. Hanssen det således: »I en tid, hvor staten mere og mere monopoliserer hele undervisningsvæsenet, er det naturligt, at magthaverne frem for alt har slået deres lid til skolen. Løsenet har været: Den, der har skolen, har fremtiden! Den, der har magt til at udstede skolereskripter og skoleanordninger, til at udnævne skolelærere og lægge skoleplaner, har også evne til at lede den opvoksende slægts tanker, til at bestemme dens nationale sindelag. Men de sidste tredive års historie har vist, at dette heldigvis ikke holder stik ... Hvor der opstår et modsætningsforhold mellem skole og hjem, hvad der altid må betragtes som en ulykke, der er hjemmet altid stærkest, der bliver det alligevel hjemmet, der præger den opvoksende slægt. For så vidt er skolens angreb afslået.«²³

Kildematerialet fortæller fyldigt om Kasper Jensen og Henriette Gubi. Om eventuelle kolleger er der næsten intet optegnet. I et mødereferat fra foreningen »To Løver« i 1894 nævner H. P. Hanssen, at andre har meldt

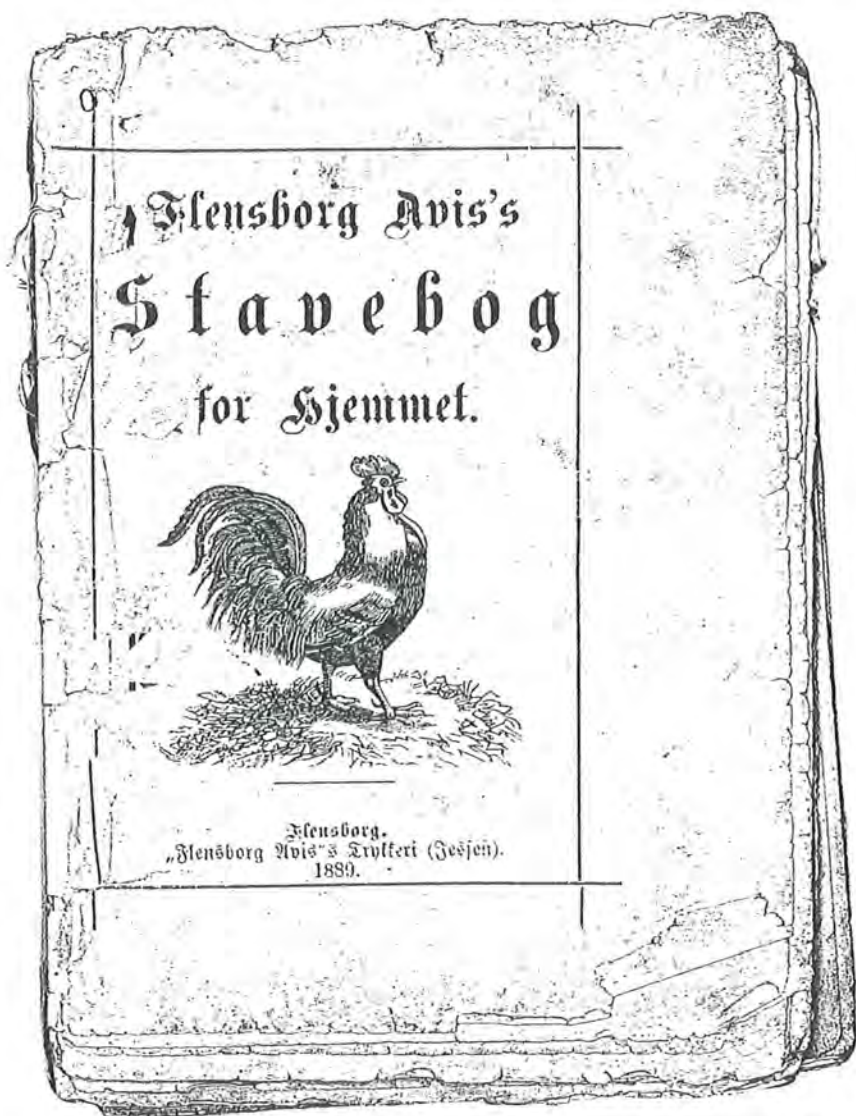
sig, og i materialet om Henriette Gubi nævnes ligeledes andre, bl.a. en Anna Petersen som oprindeligt var elev af hende. Der er dog intet materiale fundet, som kan kaste lys over deres eventuelle virksomhed.

Men det betyder ikke, at hjemmeundervisningen gik i stå, da de to pionerer gav op. Kasper Jensen fortsatte med at holde vejledende foredrag om hjemmeundervisning, og mange forældre forsøgte sig med hjemmeundervisningen på egen hånd. Der blev også udgivet undervisningsmateriale som hjælp. Kasper Jensen udgav i 1895 en række »Smaaestykker til Brug i vore Hjem ved Øvelser i skriftlig Brug af Modersmaalet«, en »Dansk Læsebog for Skolen og Hjemmet« samt et par sangbøger til brug i skole og hjem. Redaktør Jens Jessen, Flensborg Avis, kom til undsætning med hjælpemidler i tusindtalligt oplag: Først »Flensborg Avis' sangbog for børn« (1889), trykt i mindst 12.000 eksemplarer, og umiddelbart efter »Flensborg Avis' stovebog for hjemmet«, trykt i 14.000 eksemplarer.²⁴ De var en håndsrækning til hjemmeundervisningen – og en erstatning for de vandrelærere, som havde måttet indstille virksomheden.

Et brev fra 1912 giver en god illustration af, hvordan hjemmeundervisningen kunne foregå. En ung pige på 17 år skrev til Skoleforeningen og berettede: »Rigtignok har jeg ikke været på efterskole, men under min faders vejledning har jeg siden mit femte år øvet mig i læsning og skrivning af modersmålet, afvekslende hveranden dag eller aften, eftersom min fader havde tid. Om sommeren havde han jo ikke såmeget tid, men desto mere blev de lange vinteraftener benyttede. I førstningen skrev jeg af efter en bog, senere læste min fader en historie, hvis indhold jeg skulle fortælle og nedskrive, hvorefter han rettede fejlene. Senere gav han mig et emne, hvorom jeg skulle skrive en stil. Dette blev jeg ved med indtil efteråret for min konfirmation. Således gør også mine yngre brødre.«²⁵

I småt og stort er der sikkert arbejdet med dansk læsning og skrivning mange steder i Sønderjylland. Den kendte gårdejer og politiker Peder Skau, Bukshave (1825-1917), en brøder til Laurids Skau, holdt således en tid omkring 1888 »sangskole« for børn fra omegnen. Han lærte dem danske fædrelandssange og geografi – indtil landråden i Haderslev fik ham til at holde op.²⁶

Fra Spandet i det nordvestligste hjørne af Nordslesvig beretter den senere gårdejer Peder Hansen Smidt, hvordan den lokale mejeribestyrer hjalp til med at undervise. Han havde været på højskole og indbød o. 1890 børnene til at komme et par timer om ugen i hans hjem, når de havde fri fra skole. De sang danske sange, læste dansk grammatik, skrev danske genfortællinger, og han fortalte dansk historie for dem. Men da

Flensborg Avis' Stavebog blev flittigt benyttet til den private hjemmeundervisning rundt om i hjemmene. Her et meget slidt eksemplar af forstedgaven fra 1889. Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

myndighederne fik at vide, at der holdtes skole på mejeriet, blev døren slået i. Forbudt!²⁷

Her varede forsoget kun kort – men der blev fortsat andetsteds – frem

til 1920. Ind i denne sammenhæng hører også lærerinden Agnete Jensen fra Branderup. Før 1920 blev hun brugt som foredragsholder rundt om i forsamlingshusene. Hun læste op og ledede sangen. Da restriktionerne forsvandt umiddelbart før afstemningen i 1920, tog hun fat som lærerinde i Bovlund. Hendes virksomhed dannede en slags bro mellem de første vandrelærere til den nye tid efter Genforeningen.²⁸

Syd for den nuværende landegrænse, i det område som dengang blev kaldt Mellemslesvig, forekom hjemmeundervisningen i dansk sikkert mere spredt. Men også her blev der nogle steder læst med børnene uden for skoletiden. A. Lorenz Büchert, som var født i 1883 i Jaruplund lige syd for Flensborg, har fastholdt et eksempel i sine erindringer. I hjemmet blev der talt plattysk – forældrene brugte kun dansk indbyrdes, når samtalen drejede sig om noget børnene ikke måtte høre. Drengen kom i skole i 1889.

Hos naboen Nicolaj Lorenzen, som var optant, mødte drengen et supplerende tilbud om undervisning. På Flensborg Avis hentede Lorenzen en bunke af redaktør Jessens stavebøger og delte nogle eksemplarer ud til slægtninge. Hjemme samlede han om vinteraftenerne nabobørnene og lærte dem at stave dansk. Lorenz Büchert fortæller: »Med en afbrændt svovlstik fulgte vi linje efter linje i stavebogen, og senere i hans gamle danske skolebøger fra før 1864 med dansk historie og danske eventyr. Hvad vi ikke forstod, forklarede han efter bedste evne for os. Der var en hel del børnerim og ramser, som vi efterhånden lærte udenad og var meget glade for. Dette var den første danskundervisning, jeg fik.«²⁹

Den spredte undervisning gjorde nu ikke den store virkning. Skoledrengen var glad ved det tyske og heller ikke under et senere ophold hos Nicolaj lærte han at snakke dansk. Først nogle år senere og ved selvstudium lærte Lorenz sig at læse dansk.

Alligevel er Bücherts beretning interessant. Den viser, at der også forekom hjemmeundervisning i grænseområdet mellem dansk og tysk.

II Mellemlkrigsårene

Pionererne 1920-21

Efter afstemningen

Afstemningerne i Slesvig i februar og marts 1920 skabte helt nye vilkår for vandrelærerarbejdet. Der blev stemt i to afstemningszoner, hvoraf den nordlige 1. zone – området fra Kongeåen og ned til den nuværende grænse – med stort flertal stemte sig tilbage til Danmark. Efter afstemningen kunne Nordslesvig indlemmes i Danmark, og der kunne opbygges en dansk folkeskole. Dermed var behovet for danske vandrelærere i Nordslesvig bortfaldet, i alt fald i den oprindelige form.¹ Behovet for vandrelærerundervisning dukkede i stedet op i det tyske mindretal.²

Anderledes lå forholdene syd for den nye grænse. I den såkaldte 2. zone, hvor afstemningen fandt sted distriktsvis den 14. marts, blev der ikke dansk flertal. Nogle få måneder endnu levede drømmen om, at det trods alt ville lykkes at redde Flensborg for Danmark. Men den 15. juni 1920 stod det urokelig fast, at Flensborg og resten af Sydslesvig forblev en del af Tyskland. Nederlaget var naturligvis en stor skuffelse hos de danske. Men samtidig med skuffelsen kunne det konstateres, at danskheden i området var gået styrket ud af afstemningskampen. I forhold til de sidste rigsdagsvalg før krigen havde der vist sig en klar dansk fremgang i Mellemslesvig. Fremgangen var størst i de nordligste distrikter. I Hareslev stemte 41% for Danmark, i Flensborg og Medelby 25%, i Hanved 29%, Valsbøl 22%, Oversø 16% og Adelby 15%. Sammenlagt havde omkring 12.800 vælgere i 2. zone stemt for en genforening med Danmark, deraf de 8.944 i Flensborg.

I ledende danske kredse syd for den nye grænse besluttede man derfor, på baggrund af den nyvundne fremgang, at fortsætte og intensivere arbejdet med at fastholde det danske. Det betød, at Sydslesvig nu blev det egentlige arbejdsområde for danske vandrelærere.

I dette område havde danskheden sit tyngdepunkt i byen Flensborg og dens nærmeste omegn. Typisk var de dansksindede håndværkere, småhandlende og arbejdere. I byen var kontakten mellem de danske tæt og mulighederne for en dansk indsats stor. Uden for byen, og især i landdistrikterne længere sydpå og vestpå, boede de danske mere spredt, typisk beskæftiget ved landbruget og beslægtede erhverv. Her var de ofte helt

isoleret fra andre dansksindede. Det er derfor ikke overraskende, at Flensborg by og omegn blev udgangspunkt for det kommende arbejde.

Hvis fremgangen fra afstemningstiden skulle fastholdes, var det nødvendigt at arbejde hurtigt. For selv om der var afgivet mere end 12.000 danske stemmer, havde udviklingen i de foregående årtier medført, at hovedparten af de danske i Sydslesvig levede en tysk hverdag med tysk sprog, tysk skolegang, tysk arbejdsplads o.s.v. Det danske arbejde blev derfor i første omgang en kamp for at opnå bedre vilkår for dansk sprog og kultur. I praksis betød det opbygning af en række danske institutioner og organisationer, i første række et skolevæsen. Derefter kom biblioteksvæsen, kirke, forsamlingshuse m.v., og de bestående foreninger skulle udbygges.

Organiseringen indledtes straks efter afstemningen. Den 5. maj 1920 oprettedes den første af en lang række danske foreninger, »Dansk Skoleforening for Flensborg og Omegn«. Foreningens formål var at fremme dansk åndskultur og skoleundervisning. Den 26. juni blev der udformet statutter for »Den slesvigske Forening«, hvis formål var at organisere de danske kræfter på både det kulturelle og det politiske område. Året efter oprettedes »Dansk Skoleforening for Landdistrikterne«, hvis formål var at fremme skolearbejdet i de mellemslesvigske egne uden for Flensborg. Det skulle hurtigt vise sig, at vandrelærerne blev en vigtig brik i skolearbejdet – et supplement til de egentlige skoler.

Også nord for grænsen blev der sat noget i gang til gavn for mindretallet i syd. I efteråret 1920 oprettedes »Grænseforeningen. Sønderjydske Foreningers Fællesråd«. »Grænseforeningen« skulle arbejde både nord og syd for grænsen. Opgaven var at være det samlende organ for alle de danske aktiviteter, som blev iværksat i Danmark til støtte for mindretallet i Sydslesvig. Desuden fortsatte de gamle foreninger Sprogforeningen og Skoleforeningen med at yde støtte til mindretallet.

Skoleforholdene i Mellemslesvig efter 1920

Siden 1870'erne, da de preussiske myndigheder havde lukket de danske skoler i Flensborg, var der ikke blevet undervist offentligt på eller i dansk i Sydslesvig. Herved var det danske sprog blevet trængt tilbage, og en væsentlig del af mindretallet var i 1920 tysksproget. Det daglige omgangssprog var overvejende plattysk eller højtysk. Kun vest for Flensborg var der endnu mange, som talte sønderjysk. Det nye danske mindretals kamp for at etablere sig og overleve blev derfor i første række en kamp for retten til skolegang på dansk.

For det tyske mindretal i Danmark, som ligeledes var opstået som

følge af afstemningerne, blev denne ret omgående sikret, da den danske Rigsdag i juni 1920 vedtog en skolelov for De sønderjyske Landsdele. Samtidig ydede den danske stat betydelige tilskud til skoler for det tyske mindretals børn og unge. Syd for grænsen blev billedet et andet. Trods den nyoprettede danske skoleforenings ihærdige forsøg på at presse de tyske myndigheder, lykkedes det frem til 1926 kun at få oprettet danske skoler i selve Flensborg by.

Formelt var lovgrundlaget ellers til stede, idet der i den nye tyske forfatning, Weimarforfatningen af 11. august 1919, i artikel 113 stod: »Die fremdsprachigen Volksteile des Reichs dürfen durch die Gesetzgebung und Verwaltung nicht in ihrer freien, volkstümlichen Entwicklung, besonders nicht im Gebrauch ihrer Muttersprache beim Unterricht sowie bei der inneren Verwaltung und der Rechtspflege beeinträchtigt werden«. ³

Teksten i § 113, der var hentet fra tysk liberal tradition, som den gav sig udslag i 1849, skulle bl.a. sikre de mange mindretal rundt omkring i Tyskland en rimelig behandling, hvad angik deres børns skolegang. Men virkeligheden kom ikke straks til at leve op til lovens bogstav. Lokale myndigheder kunne ofte fortolke love og forordninger på en måde, som var på kant med den demokratiske forfatnings ånd.

I Flensborg meddelte bystyret allerede fire dage efter afstemningen i 2. zone den 14. marts 1920, at man forberedte oprettelsen af en dansk kommuneskole, hvortil interesserede forældre kunne tilmelde deres børn inden 15. april. Men myndighederne fortolkede lovens § 113 ganske snævert: Kun børn der havde dansk som modersmål kunne komme i betragtning. En sprogp prøve blev indført, som skulle vise børnenes færdigheder i det danske sprog. Men en stor del af det danske mindretal i Flensborg var jo netop ikke »fremmedsproget« (d.v.s. dansk talende). Resultatet af prøvekravet blev, at ud af omkring 1000 tilmeldte børn fandtes under en trediedel egnet til optagelse i den nye danske kommuneskole. Året efter, i februar 1921, var tallet af afviste børn endnu højere, men det var til gengæld den sidste sprogp prøve. ⁴

Trods vanskeligheder var det imidlertid et fremskridt, at der nu blev mulighed for dansk skolegang i Flensborg. Uden for byen kom alle danske ønsker dog til kort. Alle ansøgninger om oprettelse af danske skoler uden for byen blev afslået. I Flensborgforstaden Klus ansøgte forældre til 77 skolepligtige danske børn i november 1920 om en dansk afdeling ved den bestående tyske skole, men fik aldrig noget svar. I Ellund afslog det tyske skoleudvalg en ansøgning om at indføre danskundervisning for voksne i skolen. Også i Harreslev ansøgte forældre til omkring 70 børn om oprettelse af danske klasser i den offentlige skole, men fik afslag. Her

blev der kun tilbudt fire timers danskundervisning i den tyske kommuneskole, uden for skoletiden.⁵

Skolesagens forskellige udvikling i byen og i landdistrikterne blev afgørende for vandrelærerne: I Flensborg opfyldte den nye dansksprogede kommunale skole og den private danske realskole – den senere Duborg-Skole, som åbnede i oktober 1920 – en del af behovet for danskundervisning. På landet derimod kom der først danske skoler fra 1926. Det betød, at behovet for en alternativ undervisning blev særlig stort på landet. Det blev vandrelærerne, som skulle løse en stor del af denne opgave.

For nogle kunne undervisningsproblemet løses ved at tilbyde ophold på efterskoler og højskoler i Danmark. I perioden fra verdenskrigens afslutning til udgangen af vinteren 1924/25, hvor den danske krones styrke var til fordel for det danske arbejde over for sydslesvigerne, blev det muligt for ganske mange at komme på et skoleophold nordpå. Fra 1919 til 1922 kom lidt over 300 på skoleophold takket være støtte fra Sønderjyds Skoleforening. Ialt 885 unge kom til forskellige skoler i Danmark frem til 1924.⁶ Den økonomiske støtte til disse ophold kom fra den »gamle« skoleforening, »Sønderjysk Skoleforening« i Nordslesvig.⁷

For de mindre børn og for de voksne, som ikke kunne forlade hjemegnen, var den slags skoleophold nord for grænsen ikke mulige. For denne gruppe måtte der skabes et andet tilbud – og her kom vandrelærerne ind i billedet. Ideerne om vandrelærervirksomheden kom, ligesom så mange andre af mindretallets initiativer, nordfra.

De første vandrelærere startede i en tid, hvor kun lidt var lagt i faste og organiserede rammer. Den første begyndelse skete inden Sydslesvigs endelige skæbne efter afstemningen var afklaret. Pionererne kom af egen drift, og de var på mange måder forskellige. Men de fleste havde fået en del af deres inspiration på danske højskoler. Her var de blevet grebet af det nationale røre i forbindelse med afstemningerne, og gennem højskolerne kom de i kontakt med det danske arbejde syd for den nye grænse. Ofte gennem foredrag og kurser, som netop var tilrettelagt for at øge interessen for de nationale forhold i grænselandet. På højskolerne hentede de inspiration og ideer, og herfra fik de en metode for den senere undervisning. Flere af de kommende vandrelærere var født i Nordslesvig. De havde følt skuffelsen over, at vennerne i Sydslesvig var blevet udelukket fra genforening med Danmark – og de tog så af sted for at bidrage til trods alt at give dem lidt af den danskhed, som grænsen havde sat bom for.

Enelærer Martin Frederik Lange (1883-1948) og hustru med skoleklassen i Klojning skole (Norre Logum sogn i Nordslesvig) maj 1928. Lange var med til at oprette Dansk Skoleforening i Flensborg, han var pioner i vandrelærerarbejdet og med til at opbygge det danske bogarbejde på landet syd for grænsen. I Klojning blev han en meget respekteret lærer, kendt for sin nationale og kristelige indstilling. Foto i privateje.

Martin Frederik Lange

På første plads i den lange række af vandrelærere møder vi Martin Frederik Lange (1883-1948). Han var født 1883 i Sdr. Stenderup syd for Kolding og havde lærereksamen fra Nr. Nissum seminarium i 1906. En tid havde han haft sit virke i Horsens, hvor han gjorde et stort arbejde inden for K.F.U.M. Allerede i 1919 rejste han til Sønderjylland, som nu snart ville blive indlemmet i Danmark. En tid underviste han på en nyoprettet dansk privatskole i Agerskov og drog så i afstemningstiden til Flensborg, hvor han tog del i det danske arbejde. Da afstemningsresultatet blev kendt, var han med til at oprette Skoleforeningen for Flensborg og Omegn, hvis første sekretær han blev.

Fra maj til oktober 1920 stod han i spidsen for skoleforeningens mangesidige arbejde.⁸ I Flensborg by deltog han i dansk kursusundervisning og i registreringen af de mange elever, som ønskede at komme i dansk skole, og han ledede en ganske kort tid den private danske skole i »Hjemmet«. Han var med til at skaffe lærerkræfter og meget mere.

Vandrelærer Rudolf Hansen (Thorling) fotograferet på Jaruplundmark 1920. Foto i ADCB P328-2.

Også til små kredse på landet knyttede han kontakt. I vintermånederne kort før afstemningen i 1920 havde han formentlig været med til at organisere dansk sprogkursus hos landmand Peter Lorenzen på Østerby mark.⁹ I april 1920 var han i den lille landsby Aventoft syd for Tønder for at begynde dansk sprogkursus. Undervisningen foregik i et privat hjem og havde kun nogle få deltagere.

Også biblioteksarbejdet tog han del i. I efteråret 1920 blev han sekretær for det biblioteksudvalg, som arbejdede frem mod oprettelsen af Flensborghus Bogsamling i 1921. Her brugte han en del af sin fritid, bl.a. med at varetage omfattende katalogiseringsarbejder. Denne opgave

blev hans egentlige, da hovedparten af vandrelærerarbejdet fra 1921 gik over på andre hænder. Som bibliotekar fik han landdistrikterne som sit særlige domæne, med eget kontor og egen bogsamling.¹⁰

Den 20. december 1920 besluttede Skoleforeningen at ansætte vandrelærere i området uden for Flensborg. Dette blev Langes egentlige arbejdsfelt i den førstkommende tid. Som medhjælper fik han en ung mand, Rudolf Hansen, som han kendte fra sin tid i Horsens. De to venner blev sammen de egentlige pionerer for vandrelærerarbejdet i Sydslesvig.

Rudolf Hansen (Thorling)

Jens Andreas *Rudolf* Hansen, som senere tog navnet Thorling, var født 26. oktober 1897 i Horsens og var oprindelig konditoruddannet.¹¹ I tiden omkring afstemningerne sagde han sin stilling op og tog på Høptrup Højskole i Nordslesvig. Her blev han grebet af genforeningstidens nationale røre. Lærer Lange foreslog ham at slutte sig til kredsen af danske medarbejdere i Flensborg. Da der efter afstemningen for alvor blev brug for lærerkræfter, bad han vennen komme ned for at hjælpe i det ekspanderende skolearbejde. »Så længe der er liv, er der håb, og jeg finder det ikke rigtigt at trække mig tilbage fra Forposterne så længe der kan virkes for sagen her, og jeg tror, at du også vil komme til at befinde dig vel i det arbejde, som nu måtte komme til at ligge for dig i Forpostlandet«, skrev han den 23. marts 1920 til vennen.¹²

På dette tidspunkt levede Lange endnu i håbet om, at Flensborg ville komme til »det gamle land«. Alle kræfter skulle sættes ind. Da højskoleopholdet sluttede den sidste dag i marts 1920, tog Rudolf Hansen derfor mod opfordringen fra Lange. Efter et kort ophold i hjembyen Horsens gik det sydpå på cykel den 19. april. Han var kun knap 23 år gammel, men følte at han drog ud i en national mission. På vejen gjorde han holdt ved Højen Kro og mindedes Niels Kjeldsens indsats mod tyskerne i 1864. Han læste indskriften for sig selv:

»I Heltmodig Enekamp mod prøjsiske Husarer faldt her
på Landevejen Dragon Niels Kjeldsen
den 28. Februar 1864.
Ene mod mange holdt du tappert Stand
Kæmpede med Ære for dit Fædreland
Fjenden gav dig Døden
Fejgt han skød dig ned
Men den Daad til Minde
har vor Kærlighed«.

Den private danske realskole i »Hjemmet«, Mariegade 20 i Flensburg 1921, forløberen for Duborg-Skolen. Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Det var jo en manende tale, forud for de nye opgaver i Flensburg. Bag-
efter drak Rudolf Hansen kaffe uden brød for 50 øre i kroen.

Videre gik det sydpå, med overnatning i Kolding. I Hoptrup fik han
alle sine pakkenilleker og cyklen om bord i rutebilen og ankom så til
Flensburg den 21. april kl. 5 $\frac{1}{2}$.

Den unge mand gik nu ind i skolearbejdet med Lange som chef. Han
flyttede ind hos Lange og en anden ung lærer, Chr. Jepsen, som boede
sammen i Junkerhulvej 36. Forholdene var primitive. »Jeg kom til at ligge
i midten af en dobbeltseng med Chr. Jepsen på den ene og Lange på den
anden og dyne nok på begge sider med ingenting på midten«, skrev han
i dagbogen.

Dagbogen benyttede Rudolf Hansen flittigt i den kommende tid. Gen-
nem hele perioden betroede han den omfattende og åbenhjertige beret-
ninger. De giver et levende og samtidigt indblik i skolesagens udvikling.
Takket være Rudolf Hansens optegnelser er det muligt at følge vandre-
lærerarbejdets udvikling i den allerførste start.¹³

I de første dage sonderede Rudolf Hansen i byen. Den 29. april var
han i Mariegade med Lange, som skulle se om ejendommen »Hjemmet«
egnede sig til en kommende privatskole. Han blev også straks inddraget
i spejder- og KFUM-arbejdet. Den 5. maj 1920, samme dag som Skole-
foreningen oprettedes, havde han sin debut som underviser ved Skolefor-

eningens »danske kursus« på »Hjemmet«. De første elever var to danske børn i byen, som kom til undervisning i »Hjemmet« i Mariegade, redaktør Jessens tidligere bolig, som nu var indrettet til værested for en del af de danske aktiviteter, og hvor senere også de første danske realskoleelever holdt til fra oktober 1920. »Hjemmet« tjente som realskole frem til indvielsen af skolebygningen på Duborg Banke i 1923.

Kun 22 år gammel og uden egentlig uddannelse leverede Rudolf Hansen herefter en tid lang en ganske omfattende skoleundervisning, bl.a. i dansk, tysk, religion, geografi og historie. Med Lange som »chef« hjalp han også med kontorarbejde i Skoleforeningen – førte medlemslister og var med til at føre lister over de mange børn, som ønskede at komme i dansk skole.

Snart blev det manglende eksamensbevis dog et problem for den unge lærer. Nørdfra kom uddannede folk til byen, og Rudolf Hansen måtte overgå til at give kursusundervisning med bibeltimer, sløjd og husflid. Samtidig deltog han i arbejdet i flere af de danske foreninger. Især var han meget aktiv i det kristelige K.F.U.M.-spejderarbejde, som havde centrum i det senere menighedshus »Ansgar« i Toosbühlstraße 7.¹⁴

Virksomheden i selve Flensborg by kom imidlertid ikke til at vare længe. Da de formaliserede skoler startede i oktober 1920, var der ikke plads til Lange og Rudolf Hansen mere. Der kom uddannede lærere til byen, og de kunne ikke acceptere en ung kollega uden eksamensbevis. Det blev sagt, at Rudolf Hansen ikke var værdig til at optage en gerning dernede. Uden eksamensbevis var det ikke let at føre et forsvar. Nogle af eleverne fra Langes private skole i Hjemmet overgik nu til den nystartede realskole.¹⁵

Snart efter måtte Lange og Rudolf Hansen tage en nødtvungen afsked med Flensborg. I december 1920 traf Skoleforeningen i Flensborg som nævnt beslutning om at ansætte vandrelærere i landdistrikterne.¹⁶ I Rudolf Hansens dagbog kan vi følge de enkelte skridt frem mod jobbet som vandrelærer på landet.

»8. december 1920: Måske vil jeg efter jul få min arbejdsmark forlagt til landet. Det er ikke fordi jeg hellere vil arbejde på landet, men der er ikke andre der vil derud, og så må jeg jo holde for. Hr. Lange mente det blev den bedste løsning på tingene, og det gør det måske også, selv om det ikke bliver morsomt at flakke på landevejene i vinterens løb«.

»11. december 1920. Afgår jeg nu af Skoleforeningens tjeneste for at hjælpe Hr. Lange i hans arbejde ude på landet under kursuserne, der er oprettet derude. Det er med delt lyst jeg forlader mine elever herinde i Flensborg, som jeg nu efterhånden har lært at kende og holde af. Og at

det ikke er nogen fremgang, er jo også nemt at blive klar over. Det er ikke helt af min gode vilje jeg her retirerer, men jeg ser mig nødsaget dertil, da det ellers ville blive ganske utåleligt at være derinde i Flensborg så længe frk. Arnstrøm¹⁷ og konsortium er til stede, og det er nok også bedst for mig (som bagersvend) at komme ud fra de akademisk uddannede lærere og lærerinder«.

Afskeden blev næsten tårevædet. Den 16. december 1920 skrev han: »Aldrig har det syntes mig så svært at sige farvel til disse børn, unge og gamle, som er blevet en del af mit eget jeg. Da jeg kom hjem på »Hjemmet« ved 12¹/₂-tiden, afleverede jeg mine protokoller og dermed værdigheden som lærer i det danske kursus i Flensborg under Skoleforeningens ledelse«.

Var det »fagforeningspolitik« og akademikerhovmod, som pressede den tidligere bagersvend og hans lærerchef Martin Lange ud i arbejdet som vandrelærer? I alt fald begyndte de på noget nyt.

Rudolf Hansen som vandrelærer

Det begyndte den 29. december 1920. Dagbogen beretter: »For første gang har jeg været ude at se til mine nye elever på landet, idet jeg var ude med nogle nye julebøger o.l. Jeg tog med toget kl. 1.59 ad Nibølbanen til Valsbøl. Her afleverede jeg først en pakke hos Lorenz Jepsen, der bor lige ved stationen og spadserede derefter de 4 km op til Peter Lorenzen på Østerby Mark. På vejen kom jeg op at køre sammen med to sække boghvede og ankom dertil kl. 3¹/₂. Her var fremmede til kaffegilde og så kom jeg også til kaffe og oplæste en lille julehistorie, og så sang vi et par sange. Jeg tog hjem med toget derudefra kl. 6.13«.

Snart begyndte arbejdet på landet for alvor, og måske gav det ham større lyst til at gå i gang, at han følte sig dårligt behandlet i selve byen. Den 6. januar 1921 var der generalforsamling i Ungdomsforeningen. Her måtte han opleve, at bankfuldmægtig Thomsen offentligt udtalte, at den unge læreraspirant ikke var værdig til at sidde i foreningens bestyrelse. »Jeg anser det ikke rådeligt«, udtalte Thomsen, »at der kommer en kongerigsk i bestyrelsen. De kommer herved og får høj gage og ligger i sengen til middag og har ingen forståelse for Flensborgernes sag«. Det var virkelig ikke let. Den unge mand mødte manglende accept både fra de uddannede nordfra og fra de indfødte sydslesvigere. De såkaldte »origsdanskere« har altid haft svært ved at blive accepteret i Sydslesvig.

Den 7. januar begyndte træningen til arbejdet som vandrelærer. Lange og den unge læreraspirant spadserede ud til Jaruplund til den danske gårdejer Jørgen Søgaard med en 30 bøger, især »Min første Bog« og

»Syng dig glad«. »Det er rigtignok en lang spadseretur, og jeg skal nok få lært at bruge benene, hvis jeg skal derud ret tit«, skrev Rudolf Hansen.

Fra den 12. januar 1921 blev det til virkelighed. Han indledte danskundervisning hos landmand Peter Clausen i Jaruplund med 18 børn og 20 voksne. Hertil kom Østerbymark med 27 elever og en kreds i Skovlund. Undervisningen foregik under yderst spartanske forhold i private hjem, i Jaruplund hos bonden Peter Clausen og i Østerbymark hos Peter Lorenzen. Fra starten var der kun tale om aftenundervisning. Senere samlede han børnene i Jaruplund og Østerby til undervisning i dansk sprog og historie. Denne undervisning kunne først foregå om eftermiddagen, når den pligtige skolegang i den tyske folkeskole var overstået. Der var jo tale om skolepligt – ikke som i Danmark om undervisningspligt, og derfor var børnene nødt til at søge den tyske folkeskole. Først efter endt skolegang blev der tid til den danske vandrelærer.

Undervisningen fandt sted to gange om ugen i vintermånederne – det var den stille tid på landet. Vandrelæreren kom cyklende eller til fods til den gård, hvor undervisningen skulle finde sted, eller han benyttede de sparsomme togforbindelser. Ofte måtte vandrelæreren overnatte på gården, hvor undervisningen fandt sted. Det kunne nok være nødvendigt at beskytte sig mod kulde og træk; til sådanne situationer havde vandrelæreren et par hjemmegjorte uldne underbukser liggende i en skuffe på gården. Når vandrelæreren ankom, var et par stuer blevet ryddet for møbler, og folk samledes fra nær og fjern for at deltage i undervisningen. Der indledtes altid med en sang eller to fra den danske Højskolesangbog eller den Blå Sangbog, ligesom sangene ofte gjorde det ud for læse- og skriveøvelser. En gang imellem kunne der så suppleres med læsestykker fra danske aviser og blade. Især »Flensborg Avis' Søndagsblad« med dets mange beretninger og billeder fra Danmark blev flittigt benyttet som »studieobjekt«. Senere, da vandrelærerarbejdet blev bedre organiseret, modtog man bl.a. bogpakker fra Danmark. Ved sådanne lejligheder var glæden stor blandt børnene, når vandrelæreren kunne meddele, at en pakke bøger fra Danmark var suppleret med et par kasser frugt eller lidt slik fra »en god dansk mand på Sjælland«.

Helt tæt på vandrelærerarbejdet i denne tidlige fase kommer vi ved at læse i den unge lærers dagbog:¹⁸

»Onsdag d. 12. januar 1921:

I dag er det min første undervisning på landet. I går var jeg ude hos en lille pige, Käte Hansen, for at give hende lidt undervisning, da hun er lam og ikke kan gå. I dag har jeg været i Jaruplund i Oversø Sogn hos en gårdejer

En Afskedstale ved Slutningen
af den danske Kursus 19-5-1921

J det vi i skal slude vor dansk Kursus, kan jeg ved denne Leilighed, ikke undlade, at give mine Tanker udtryk, med nogle faa Ord.

For Alting vil jeg til først betone, at vi alle har haavt store Gleder ved dette Kursus. -

Der har fra Begyndelsen til Ende hersket en hyggeligt og en behageligt Tone og som følge deraf har vi alle haavt Fornøjelse af at lære. - Vort Kursus er forløben saaledes at dette aldrig vilde blive forglemt af os. -

Hvornu har vi at takke derfor? - ingen anden end Hr Lærer Hansen. - Thi han ved sin velkvaerdige Væsen, skaks ved Begyndelsen, har vundet mere Hjerter

og der siger vi ham Tak for

Envidere har han bevist naar det gjaldt at lære os danske Sange en sjelden Utrættelighed, og var mere en, saa har han vist sig som Mester ved at frembringe dem for os i Sangers rette Toner og derover har han gjort os en stor Gæde

Vi skilles igeerne med Hr Hansen men naar det

Landmand Peter Clausen var en af de danske støtter på Jaruplundmark. Her holdt Rudolf Hansen undervisning fra januar til marts 1921. Ved kursets afslutning holdt Clausen denne tale, som han selv har nedskrevet på dansk. ADCB P 328-2.

skal ske, saa skilles vi i dyb Taknemmelighed,
for det hvor han har leet os - Skulde der igen
gives Lejlighed, at gennemgaa et dansk Kursus,
saa kunde Hr Hansen ikke berede os større Gode,
naar han vil vist sig villig til at overbydtes,
Leddsels, Naar jeg udtale det, er jeg overbevist
om, at det ske mer en hvers Samtykke
Naar vi nu fejre denne Afskedstime saa skeer
det i stor Taknemmelighed til Hr Hansen.

og samtidig vil jeg udtale
Ønsket om at Hr Hansen vil
medtage ^{gode} og behagelige Minde
fra alle sine Elever her.

Dette Haarke og Ønsker vil vi
give Udtryk i det vi udbringe
en kæmpelig dansk Leve for
Hr Lærer Hansen.

Hurra! Hurra! Hurra!

Hjæruplundmark
vest Børsborg, 19 Marts 1921

Peter Clausen.

Peter Clausen, der bor omtrent helt nede ved Sankelmark Sø. Her var samlet et par og tyve elever med hr. gårdejer Søgaard i spidsen. Lange og jeg havde allerede været derude med bøger og skrivhæfter. Vi benytter »Min første bog«, »Dansk Stil I« og sangbogen »Syng dig glad«. Der er kun et par ganske enkelte der kan tale og forstå dansk i blandt dem. Klokken 11¹/₂ var jeg tilbage i Flensborg. Jeg går de 7-8 kilometer derud.

Torsdag d. 13. januar 1921:

I dag har jeg fortsat med undervisningen. I aften har jeg været ude på Østerbymark hos Peter Lorenzen. Jeg tager med toget klokken 6.21 til Valsbøl og herfra spadserer jeg så de 4 kilometer til Østerbymark. Peter Lorenzen var ude og tage imod mig med en staldlygte, da det var forfærdeligt mørkt. Hos Peter Lorenzen var samlet 27 unge og gamle, og i den lille lavloftede stue kunne der ikke være flere. Herude kan de alle tale og forstå dansk, og det gik forholdsvis godt den første aften. Jeg blev derude og sov i samme seng som Saxtorf Mikkelsen (sangeren) havde sovet i aftenen i forvejen. Det var en rigtig bondeseng med grove grå lagener; men jeg sov udmærket.

Tirsdag d. 18. januar 1921:

Dagen i dag har i mange måder været rolig. Holdt mig indelukket, indtil jeg i aften skulle med toget ud til Østerby til undervisning. Af nyt derude fra er der kun dette at meddele, at der er kommet 3 nye elever. Vi har lært at syng »Havren«, »Ole sad på en knold« og »Vældige Riger«, »Slesvig vort elskede omstridte land«. Klokken 10¹/₂ sluttede undervisningen, og efter at have spist og siddet og sludret med Lorenzen gik jeg i seng klokken 12, mens regnen strømmede ned og stormen fra Nordvest fik døre og vinduer og alt træværk i hele huset til at knage«.

Dagbogen giver et indblik i Rudolf Hansens personlighed og engagement. Han fortæller åbenhjertigt om oplevelser og følelser. Han skrev også digte, og indleverede dem til Flensborg Avis, men de forblev utrykte. Det var ikke den eneste skuffelse, som han fik at mærke. Torsdag d. 20. januar 1921 lød det sådan i dagbogen:

»Hvor herligt engang imellem at vågne hjemme i sin egen seng. Jeg har i dag fuldstændig afsondret mig fra verden og har blandt andet læst H. C. Andersen, hans egen levnedsbetegnelse, der har grebet mig meget. Jeg føler mig i mange måder som H. C. Andersen hernede. Ingen vil kendes ved mig for det jeg er og kun ganske få steder finder man den forståelse, som jeg så hårdt attræer«.

Men allerede et par dage efter er han igen i Oversø for at undervise. Resten af dagbogen er herefter skrevet på tysk, formodentlig for at øve sproget.

Den danskundervisning, som Martin Frederik Lange og Rudolf Hansen havde sat i gang i nogle få danske hjem langs grænsen, vakte ikke begejstring alle steder. Hos Peter Lorenzen i Østerby så Rudolf Hansen en artikel i *Lecker Anzeiger* fra 17. januar. Den gav et godt indtryk af holdningen på tysk side.¹⁹ En gendarm i Østerby skrev (her oversat):

»Syd for den nye grænse.

Da afstemningen var overstået den 14. marts og plebiscitområdet var opløst, var det tilsyneladende slut med det danske muldvarpearbejde. Men snart bemærkede man, at danskerne i det skjulte fortsætter agitationen og ikke vil give op.

Først var det med »venskabspakker« (Liebespakete), som blev delt rundt i de enkelte hjem. I dag går man så et skridt videre. På Jardelundmark har der allerede fundet en dansk forsamlingssted, hvor kun bestemte folk var inviterede. Det nyeste er dog den danske undervisning (Fortbildungsschule), som finder sted efter almindelig skoletid hos en landmand på Østerbymark. Det er erfaret, at undervisningen foregår to gange om ugen under ledelse af en dansk lærer. Denne undervisning har været gratis. Målet med undervisningen er det danske sprog. Er dette et udtryk for danskernes kærlighed til os, at de vil lære os sproget, eller er det fordi vi har et reelt ønske om at lære det? Nej, for her forstår næsten alle platt dansk og det har altid været godt nok. Vi ser denne sag som fornyet dansk agitation, og det er med beklagelse, at vi også ser enkelte tyskere komme til denne undervisning. Denne foranstaltning er forlorn kærlighed som alle spækpakker og penge i plebiscittiden. Danskerne vil med dette opnå at starte en ny strid selvom den er bilagt. Det er meget beklageligt, for så starter kampen igen«.

Artiklen er et godt udtryk for den modvilje, som i tyske kredse rådede mod det danske »fremstød«. Når man ikke kunne få vandrelærernes arbejde forbudt, kunne man forsøge at mistænkeliggøre det. Frygten for en genopblussen af afstemningstidens uro og agitation var et godt instrument at spille på. Der skulle ikke så meget til for at skræmme vaklende forældre fra at sende børnene til vandrelærerens undervisning.

I den følgende tid gik skuffelser hånd i hånd med positive indtryk. I Oversø blev der sat en ny vægtavle op, og Rudolf Hansen tog fat på grammatik. Den 22. januar mente han, at de fleste elever havde let ved at forstå dansk og hurtigt skrev ganske godt. Hjemme måtte han bruge en del tid på at rette opgaver.

Vandrelærer Rudolf Hansen og skolen på Østerby mark 1921.

Men arbejdsbetingelserne skuffede. På den sidste dag af januar græmmede han sig: Før havde han arbejdet med fast bagland i Dansk Skoleforning for Flensborg og Omegn, nu stod han blot i hr. Langes tjeneste, havde intet bagland og nød ingen anerkendelse og mærkede en usikker økonomi. Sådan opfattede han i alt fald situationen.

Det var et noget uroligt arbejde. F.eks. den 15. februar: Kl. 11.20 satte han sig i toget fra Østerby til Flensborg – og på cykel gik det så kl. 15.30 til Oversø og Jaruplund. Kl. 17 begyndte undervisningen med ca. 20 børn. Der var uddelt bøger, og man måtte begynde helt fra bunden, for børnene kunne slet intet dansk. Rudolf Hansen havde meget svært ved at gøre sig forståelig. Om aftenen var der skole for de voksne. Endelig ved midnatstide gik turen atter på cykel tilbage til Flensborg i det skønneste månelys.

Den unge vandrelærers arbejde i Sydslesvig kom kun til at strække sig over tre måneder. Den 18. og 19. marts 1921 underviste han for sidste gang i Østerby og Jaruplund. Op mod 50 personer sagde pænt farvel med kaffebord, sang, spil og folkedans og gaver til læreren. Også på

Østerby Mark var der afskedsfest, alle steder i øvrigt med fotografering. Dannebrog fik en fremtrædende plads på alle billederne.

Fra flere elever kom der afskedshilsener, som nok har varmet den unge lærer. Den 27. marts 1921 skrev Ida Meng på Østerbymark denne charmerende hilsen med en mangelfuld bogstavering og spor af egnens sønderjyske talesprog: »Jeg hedder Ida Meng og bord paa Osterbymark. Jeg er gift mer min Mand, han hedder Andreas Meng. Vi har otte Børn, deraf er der fiere voksne, die andre gaar ennu i Skole. Jeg og min Mand og min ælste Datter har gaaet i danske Skole i vinter og vi har havdt det saa dejlig. Vor vi danske her, vi sidde her oppe iblandt Tyskerne, og det er imellem Stunder svært nok og tie stille ven di drille os og raabe efter os. Vi vilde saa gerne havde været mer hjem til vort gamle Danmark, Vi sidde her ved Grænsen og kan see over til Danmark og maa ikke komme derover. Men vi vil ikke lade Modet falde, vi tænke innu at komme hjem. Danskere di er saa gode ved os, det er dem der har ladt os gaa i skole og har givet os vor danske Lehrer Hansen. Ham er vi jo saa glade ved, han er en saa dejlig Fyr, ham glemmer vi ikke saa let. Og nu har di vore fire Børn i Ferien a Danmark skikket, og Tüskerne har innu ikke givet os andet end Skælsord. Nu til Slutt et Lev vel til dem Lehrer Hansen og Gud giver at di alli maa bliver, saa frejdig og glad som di har været i Vinteren her nede ved os«.

Med opbakning fra Lange rejste Rudolf Hansen nu til Tønder for at søge optagelse på seminariet. I 1924 tog han lærereksamen og fik samme år ansættelse i hjembyen Horsens. Her genoptog han arbejdet for KFUM og flere nationale foreninger. Forbindelsen til Sydslesvig holdt han levende gennem den stedlige sønderjyske Forening.²⁰

Lange derimod blev en tid endnu i Sydslesvig. Da store dele af lærerpersonalet blev nyrekrutteret i 1920-21, og da der i maj 1921 kom nye folk i bestyrelsen af Skoleforeningen, valgte han at lægge det meste af sin arbejdskraft som bibliotekar. Fra 1921 tog han sig især af opbygningen af biblioteksarbejdet i landdistrikterne, samtidig med en begrænset videreførelse af undervisningen på landet. Den 1. september 1924 søgte også han nordpå. I 1925 blev han ansat som enelærer ved skolen i Kløjning i Nørre Løgum sogn.²¹

1921-26 Skoleforeningen lægger rammerne

Året 1921 indledte en ny begyndelse for vandrelærerarbejdet. Skoleforeningen fik ny styrelse, og fra den danske stat blev der opnået en bevilling til »skolevirksomhed af kursusagtig karakter i Flensborg, Oversø, Valsbøl, Medelby og Agrtrup«. ²²

Skoleforeningen kunne dermed påtage sig at indrette dansk sprogkursus rundt omkring i landsbyerne – en slags erstatning for de egentlige skoler, som blev afslået af myndighederne.

Hurtigt blev aktiviteten øget stærkt. På alle områder var årene frem til 1924 kendetegnet af mange tiltag på dansk side – begunstiget af den danske krones styrke over for marken. I 1923 tabte den helt sin værdi. Således også på skoleområdet. Tallene for *danskkursus på landet* illustrerer udviklingen: ²³

1920-21	3 steder
1921-22	5 steder
1922-23	14 steder 612 deltagere
1923-24	14 steder 680 deltagere
1924-25	12 steder 363 deltagere

Samtidig er det dog tydeligt, at arbejdet med en enkelt undtagelse var begrænset til Flensborgs omegn. 1925 blev på årsmødet for Skoleforeningen for landdistrikterne berettet, at der var holdt danskkursus i Tarup, Sønderup, Jaruplund, Hyllerup, Langbjerg, Valsbøl, Skovlund, Østerby Mark, Medelby, Agrtrup, Aventoft og Hyllerup. ²⁴

Gustav Lindstrøm

Den 1. december 1921 ansattes Gustav Lindstøm som ny vandrelærer. Han blev i de følgende årtier en fast del af arbejdet, lige frem til pensioneringen i 1961.

Gustav Lindstrøm var født den 21. marts 1896 af indvandrede svenske forældre i den lille landsby Stedstrup ved Holbæk. Efter endt militærtjeneste opholdt han sig i afstemningstiden på Askov Højskole. Herfra rejste han i 1921 på Skoleforeningens foranledning til Sydslesvig for at virke som vandrelærer. En række ansættelsesbreve ²⁵ fra Skoleforeningen viser, at han i vintermånederne var ansat som kursuslærer til en løn i tyske mark, svarende til yngste lærer ved realskolen. Endvidere ydedes der 100 kroner til udgifter i Danmark, ligesom rejser til og fra Sydslesvig samt udgifter i forbindelse med pas og visum afholdtes af Skoleforeningen.

Vandrelærer Gustav Lindstrøm (med kasket) og lærer Bernhard Hansen fra Durborg-Skolen fotograferet ved Nibøl banegård 1926. ADCB P 127.

Sommermånederne tilbragte Gustav Lindstrøm oftest på rejser i udlandet eller på højskoler i Danmark.

Han var »radikal og grundtvigianer med et stænk af Indre Mission«, er det senere blevet sagt om Gustav Lindstrøm.²⁶ Gennem hans dagbøger og breve får man indtryk af et menneske, som var levende interesseret i alt hvad der rørte sig omkring ham. »Han fortalte og han sang«, skrev rektor Bernhard Hansen om ham i en lille artikel om de første vandrelærere. Og han fortsatte: »Hans sjællandske tonefald var med i det hele. Det klædte ham og med det i varigt eje blev han sydslesvigerne en sydslesviger. Hans rygsæk var hele hans oppakning, når han drog ud«. ²⁷

I rygsækken fandtes bl.a. Lindstrøms sparsomme undervisningsmateriale. »Knold og Tot« til begynderne, aviser, »Hjemmet« og andre blade og Højskolesangbogen til de mere erfarne. Ligesom vandrelærerne i Nordslesvig før århundredskiftet var de nye vandrelærere i starten henvist til at klare sig med de forhåndenværende midler. Der var endnu ingen bogdepoter, hvor bøger og stilehæfter kunne hentes. Vandrelærerne måtte klare sig selv, og en avisartikel eller en sang var ofte dagens lektion i det danske sprog.

I sine dagbøger nedfældede Gustav Lindstrøm sine iagttagelser og tanker om arbejdet som vandrelærer, ligesom han i et par små artikler har

beskrevet sine indtryk af landet, han rejste rundt i. Han var en glimrende iagttagere og formidler. Det vil derfor være naturligt her at lade ham selv komme til orde, og med egne ord fortælle nogle af sine indtryk fra det landskab, hvor vandrelæreren havde sit virke.

Om forholdene i Sydslesvig skriver han bl.a. i en lille artikel i Højskolebladet 1922:²⁸ »Ude i Mellemslesvig bor en i forvejen spredt befolkning. Indimellem de danske sidder der tyske naboer, tyske embedsmænd, tyske omgangsfæller. Det lægger direkte eller indirekte tryk på folk. Hvad der præger landet er stilstand. 50 års udvikling i folkelig og økonomisk henseende er til dels gået sporløst hen over disse egne. Det er gammeldags drift, der råder i stald og på mark. Roer dyrker man på en måde som for 50 år siden i Danmark. Nogle steder sår man i disse år, hvor græsfrøet er dyrt, ikke noget frø i udlægsmarken, men lader naturgræsset brede sig. Man væver, spinder, brygger og bager selv. Bor man en smule fra den alfare vej, laver man selv ved hjælp af en lille håndcentrifuge sine mejeriprodukter og sælger dem sammen med sine æg eller hvad man nu har til de kræmmere, der med store kurve på cykel eller til fods fra landstationerne tidlig om morgenen begiver sig ud på opkøb eller tuskhandel.

Om man færdes ad Flensborg-Nibøl banen, skal man tage en tur på fjerde klasse. Her kommer alle mulige folk lige fra beskidte zigeunere til pæne storbønder. Rummeligheden gør, at vognen til tider kan have et meget broget indhold. Her kommer en ung frue med sin barnevogn, en opkøber med en halv gris, andre med lange kurve fulde af æg, smør og ost. Luften kan på en varm sommerdag, når de 18 sidde- og 22 ståpladser er optaget, blive noget tyk for en fremmed.

Men kan man holde det ud, er der herlige opdagelser at gøre. Her lyder høj- og plattysk, frisisk og sønderjysk i en broget blanding. Hele kupeen kan skralde af latter, om en afleverer en god platvittighed, og der kan blive røre, når et par kællinger, eller et par mænd, der har fået et par grog for meget, ryger i totterne på hinanden.

Her er det klart, at det må være en pligt og en opgave for os at arbejde for bevarelsen af det danske sprog i disse egne. Hvorledes er så sindelaget, antager jeg læserne af dette vil spørge. Her kan straks svares: Splittet og delt! Der er små faste flokke af virkelig dansksindede, og der er små flokke af tysksindede, og slesvig-holstenere. Resten er den store flok, der står vaklende og tvivlende, hvor den skal vende sig hen. Om disse sjæle står kampen i dag. Meget er syndet af dansk ligegyldighed og misforståelse og tysk magtpolitik. Ikke underligt, at striden nu, da man fra begge sider bejler om sjælene, må blive hård«.

Om sin første tid som vandrelærer i Sydslesvig noterede Gustav Lindstrøm bl.a. i sin dagbog:²⁹

»Den 13. december 1921 begyndte kurset i Østerby. Vi læste og sang, og jeg læste op: »Prinsessen der ikke kunne sove« og nogle Molbohistorier. Der var ikke mødt mange, men stemningen var udmærket.

Den 14. december 1921 begyndte børneundervisningen i Agrup – og ligeledes for voksne om aftenen. Vi sang og læste, og jeg læste »Prinsessen der ikke kunne sove« samt »Fyrtojet« og nogle Molbohistorier. Der var hverken mødt mange børn eller voksne, men ellers gik det rigtig godt.

Den 16. december 1921 på Østerby mark. Sang og jeg fortalte lidt Danmarkshistorie og læste lidt op og de skrev lidt diktat«.

Der var også et sprogligt problem for sjællænderen i Sydslesvig. Flere af hans elever i det sønderjysktalende område vest for Flensborg fremhævede senere, at mange, især blandt de ældre, havde svært ved at forstå hans sjællandske sprog. Den 2. november 1922 noterede han selv i sin dagbog fra Jaruplund: »I går var jeg for første gang i Jaruplund at holde skole. Det gik godt. Der var mødt 23 børn, raske og kvikke. Og om aftenen 16-17 voksne. Ældre og yngre mellem hinanden. Det gik helt godt. Men det kniber dem dog noget med at forstå mig. Clausen og hans kone er meget rare og flinke, så det vil nok komme til at gå derude hos plattyskerne. Büchert foreslog det om aftenen skulle være skiftevis omkring i hjemmene. Nu må jeg se. Det øsregnede, da jeg cyklede hjem. Jeg blev dog ikke videre våd. Blot ærgrer jeg mig over min nye cykle, der blev så våd«. Den 3. november var han igen i Jaruplund. »Jeg gik derud og hjem og var meget træt og medtaget af turen. Ellers gik det godt med undervisningen. Jeg havde ikke fået mine læsebøger derud, men så læste vi i sangbøgerne og jeg lærte dem nogle sange. Så fortalte jeg dem lidt om mig selv og fik til gengæld dem til at fortælle lidt. Både Lorenz Büchert og Clausen viser sig at være begavede folk«,³⁰

At danskundervisning var en påtrængende og vanskelig opgave uden for de sønderjysktalende egne vest for Flensborg fremgår f.eks. af lister over dem, som deltog i danskundervisningen i Jaruplund 1922-23. Af knap 40 personer angives alle at tale plattysk, kun de ældre kunne evt. noget dansk. Typisk var nok oplysningerne om aftægtsmand Peter Clausen, født 1859. Clausen fortalte, at forældrene havde talt dansk, »men da jeg kom i skole 1865, ville de ikke mere tale dansk med hinanden for min skyld«,³¹ et karakteristisk eksempel på sprogskiftets forløb. Selv om danskundervisningen kom i gang flere steder, var der dog allerede fra starten visse mislyde. Det ringe fremmøde, som Lindstrøm ofte noterer,

plagede ham, og han var ikke i tvivl om, hvad årsagen var. I et notat den 11. januar 1922 hed det bl.a.: »Det er strengt for mig at holde skole for så få – men jeg må holde ud og ikke lade mig gå på af tyskernes lumpne agitation«.

Det kunne være svært at holde modet oppe. Den 22. december 1924 lød det sådan: »Jeg er ked af, at jeg kom herved og tror dog ikke jeg kunne blevet herfra. Mere mig lidt kan jeg, men får udrettet for lidt«. ³²

At tyske naboer og myndigheders pres mod det danske mindretal havde en vis effekt, ses f.eks. i en lille artikel Gustav Lindstrøm skrev i 1935. ³³ Her fortæller han, at han sammen med en dansk bonde prøvede at organisere danskundervisning i en lille landsby. Det blev en træls vandring for dem begge, skriver han. »Størstedelen af de mange, som først havde givet tilslutning, var, medens sagen trak i langdrag, blevet lunkne og betænkelige. Svarene var forskellige, men meningen den samme:

– »Nej, jeg tør ikke rigtig, vil se tiden an«.

– »Hvad vil de tyske naboer sige?«.

– »Min kone er ikke for det«.

– »Ja, jeg ville gerne, men 'das Geschäft'«.

– »Nej, jeg vil ikke have mere med Politik at gøre. Danmark vilde ikke have os dengang. Nu er jeg international«.

Det sidste svar antyder, at en del danske i Sydslesvig efter skuffelsen i 1920 havde vendt sig til det tyske socialdemokrati.

Andre steder gik det dog bedre. »Vi er ikke blevet danske i går«, sagde en dansk mand i Ladelund hidsigt til Lindstrøm efter en ordveksling. Et år afsluttedes kursussæsonen i en af de små kredse i Kær herred med en lille sammenkomst, hvor alle egnens danske var inviteret. Forsamlingen afholdtes i købmandens lagerrum, som til lejligheden var omdannet til en lille sal med scene. Sække og dækkener gjorde det ud for kulisser. Til glæde for de fremmødte fulgte nu en række prøver på vinterens arbejde. Lindstrøm fortæller: »Først står den unge gårdmand frem, og synger en sang han selv har digtet: 'Vi vil hjem til Danmark'. Det dirrer lidt i ryggen på de gamle. Det er deres tanker, hans ord tolker. En lille nykonfirmeret dreng fremsiger: 'En bondeknøs som hedte Hans'. Han ryster i sine nye lange bukser, og i sidste øjeblik vil han strejke. Læreren har dog ingen medlidenhed og skubber ham ind på scenen, hvor han klarer sig pænt fra digtet, men er ganske flov, da han får klapsalve. Købmandskonen har ingen lampefeber, men synger skælmisk 'Det var en daw i høstens tid'. Det er en af egnens sange, den bliver morsomt sunget og fornøjer meget. Til sidst kommer de 'sønderjydske piger'. Med et stort

Dannebrog som baggrund synger de to unge piger 'Det haver så nyligen regnet'. Det er kønt og rørende, og grebet synger forsamlingen med på sidste linie 'det har slet ingen hast for den, som tror'«. ³⁴

Efter forestillingen var der fælles kaffebord med punch og hjemmebag. Her fortsatte sangene til sent på aftenen, indtil man gik hver til sit over markerne.

Et sådant program var tydeligt inspireret fra de danske højskoler. Da der ikke fandtes undervisningsplaner eller andre retningslinier for undervisningen, måtte vandelæreren ofte trække på sine personlige erfaringer i forsøget på at samle de danske.

Gustav Lindstrøms virksomhed i Sydslesvig kom i første omgang til at vare fra 1921 til 1926, dog kun i vinterhalvårene. Han kom tilbage i 1929 og genoptog vandelærergerningen, nu som fastansat. Fra 1934 havde han fast bopæl i en lille lejlighed i det nyopførte danske forsamlingshus »Kirkevang« i Ladelund.

I årene som vandelærer underviste han i landsbyerne Jaruplund, Østerbymark, Skovlund, Medelby, Agtrup, Ladelund, Sønder Løgum, Vimmersbøl, Aventoft, Karlum og Nibøl. I sommeren 1922 rejste han bl.a. til Sild for at undersøge mulighederne for dansk arbejde på øen. Her fik han kontakt med danske i Vesterland, Kejtum og Munchmarsch. Men »de var ængstelige og turde ikke være med til danske møder«, skrev han. ³⁵

Niels Kjems – arbejdet organiseres

I den allerførste tid havde vandelærervirksomheden været præget af en vis tilfældighed. Med det stigende aktivitetsniveau og det øgede antal lærere blev det imidlertid nødvendigt at sikre en vis rangorden – kontrol og tilsyn. På den baggrund skal det forstås, at Skoleforeningen i 1922 fastansatte en vandelærer som »rejsesekretær«, bl.a. med den opgave at organisere og lede vandelærerarbejdet. Valget faldt på Niels Kjems fra Københoved, som da var lærer ved Skibelund Efterskole umiddelbart nord for Kongeåen.

Niels Kjems var født den 26. maj 1888 på Kjemsgård i Hjortvad og var altså i begyndelsen af trediverne, da han besluttede sig for at tage til Sydslesvig. Han havde bag sig flere højskoleophold og kurser, bl.a. som sløjdlærer, men var samtidig meget optaget af idræt og gymnastik. I 1912 havde han bl.a. deltaget på det danske gymnastikhold ved de Olympiske Lege i Stockholm. Sammen med sin kone, Anna Kjems (f. Lorenzen, f. 1893) fra Ballum, rejste han i sommeren 1922 til Sydslesvig. For at opnå de bedst mulige vilkår for sit arbejde i Sydslesvig valgte Niels Kjems

Niels og Anna Kjems som forlovede 1919. Foto i Dansk Centralbibliotek for Syd-slesvig.

og hans kone Anna at optere for Tyskland, dvs. at bevare deres tyske statsborgerskab. På den måde undgik han f.eks. ustandselig at skulle søge om nye opholds- og arbejdstilladelser – et problem flere andre vandrelerere ofte løb ind i.

Om de vanskelige overvejelser forud for opbruddet skrev Anna Kjems den 8. oktober 1922, kort efter at beslutningen var truffet, i sin dagbog: »Den dag kom, da det stod lysende klart for Niels og mig, at vi skulle bryde op fra Skibelund og flytte til Mellemslesvig. Kravet havde længe levet i os. Nu kom der opfordring udefra, og så ville de Skibelunder heller ikke holde på os, skønt de nødigt gav slip på Niels. Der er mange

der tror, at det er mig [der stod bag], men det er forkert, det er Niels, som først har sagt 'Anna, jeg tror vi skal derned!' Det er mig, der fra først af har sagt: 'Jeg tror, at de er danske, når de selv siger det, selvom omslaget i deres sind kan se mærkeligt ud', og det er muligt, at det er min tro, der har givet Niels mod til at spørge mig: 'Vil du være med til at rejse derned, vil du, vi skal beholde vor prøjssiske borgerret og rejse derned og leve, og måske dø dernede'. Og det er vel den tro, der har hjulpet os over alle vanskelighederne med at bryde op og sige farvel til vort lille hjem, vort faste arbejde, vore venner og Askov Valgmønstre». ³⁶

I et brev til Niels Kjems den 3. april 1922 fra Skoleforeningens konsulent, Duborg-Skolens rektor Andreas Hanssen, blev rammerne for det fremtidige arbejde udstukket. ³⁷ Brevet giver et klart resumé af Kjems' kommende arbejde: »I en privat forhandling med Hr. bankfuldmægtig Alfr. Thomsen har De erklæret Dem villig til eventuelt at overtage en stilling her, som rejsesekretær for Dansk Skoleforening. I henhold hertil skal jeg på Skoleforeningens vegne rette det spørgsmål til Dem, om De er rede til at optage en sådan gerning her? Rejsesekretærens arbejde vil i det væsentligste bestå i:

1. at give danske i Mellemslesvig vejledning og hjælp m.h.t., hvorledes der kan oprettes danskursus, og hvorledes deres unge mennesker kan komme på danske højskoler.
2. at være bindeleddet mellem Skoleforeningens medlemmer i landdistrikterne og Skoleforeningens ledelse.
3. lejlighedsvis at samle unge og ældre til små improviserede møder.

Arbejdet må foregå efter aftale med skolekonsulenten og i nøje tilknytning til det arbejde, som fra Skoleforeningens side gennemføres i Flensborg. Gagen vil blive som for realskolens lærere samt naturligvis dækning af direkte rejseudgifter efter regning. En personlig forhandling kan godt finde sted.

Deres svar imødeses snarest.
Andreas Hanssen«.

På brevet fra Andreas Hanssen svarer Niels Kjems, at han, hvis han kan blive løst fra sit ansættelsesforhold på Skibelund Efterskole, gerne ville påtage sig arbejdet i Sydslesvig.

Lønnen blev i de første år omkring 240 kr. månedligt. Derudover afholdtes udgifter til rejser i Nord- og Sydslesvig samt til en uundværlig motorcykel og et lysbilledapparat. ³⁸

Familien Kjems slog sig ned i Harreslev i det nyindrettede forsamlingshus, som var købt af Grænseforeningen. Herfra udgik i de følgende år Niels Kjems' virksomhed som vandrelærer og rejsesekretær. En virksomhed, som bragte ham vidt omkring syd for grænsen, og hvor han bl.a. på cykel, senere på motorcykel og til sidst i bil, besøgte byerne Jaruplund, Tarup, Engelsby, Lyksborg, Langbjerg, Østerbymark, Valsbøl og Ladelund.

Ansættelsen af Kjems blev signalet til en tiltagende organisering af vandrelærerarbejdet. Ganske vist skulle vandrelærerne i vid udstrækning selv tilrettelægge deres virksomhed, men der skulle etableres et tilsyn fra Skoleforeningens side. Den enkelte vandrelærer blev forpligtet til at indsende indberetninger til Skoleforeningen over sæsonens forløb. Kjems fik til opgave at være mellemed mellem de enkelte vandrelærere og Skoleforeningen. Han blev også sekretær for Dansk Skoleforening for Landdistrikterne. Indberetningerne fik ofte et meget personligt indhold. De er derfor et vigtigt kildemateriale til vandrelærernes historie. I datiden har de sikkert også haft et andet formål. De gav ledelsen et materiale, når der skulle forhandles nye bevillinger til det danske arbejde i Sydslesvig med de danske myndigheder.

Kjems begyndte sit arbejde den 29. maj 1922. Han startede med en omfattende rundrejse i det meste af Mellemslesvig for at undersøge forholdene. Snart fik han også til opgave at uddele arbejdsopgaver og undervisningsmateriale til de andre vandrelærere. Desuden indførtes et registreringssystem, så samtlige deltagere i danskundervisningen blev registreret.

Kjems' rolle som organisator fremgår klart af notater i den senere Slesvig-vandrelærer Jørgen Jørgensens dagbog. Han begyndte som vandrelærer den 1. november 1924. Entreen foregik ved at aflægge besøg i Harreslev hos Niels Kjems. Dagen efter var han om aftenen hos Kjems, »hvor alle vandrelærerne var samlede for at modtage arbejdsplan for vinteren«. Næste dags formiddag var vandrelærerne igen samlet, nu på Flensborghus, hvor de fik deres undervisningsmateriale udleveret.³⁹

På den måde var Harreslev og Niels Kjems centralt placeret i vandrelærerarbejdet. Den store landsby Harreslev nord for Flensborg var på flere måder atypisk i forhold til de øvrige små danske samfund længere sydpå. I Harreslev mødtes land og by, bl.a. i kraft af de mange nye arbejderboliger, som var skudt op på Harreslevmark. Ved afstemningen i 1920 var 41% af de afgivne stemmer danske, og der var således basis for en massiv dansk indsats. Harreslevs nærhed til Flensborg, de generelt vanskelige vilkår, samt hos nogle skuffelsen over afstemningsresultatet skab-

Niels Kjems og gymnastikdrengene i Harreslev 1924.

te et specielt miljø i denne arbejderforstad til Flensborg. Hovedparten af indbyggerne i byen, og især i bebyggelsen på Harreslevmark, var værftsarbejdere på værfterne i Flensborg.

I sin bog »Fiskersøn fra Aventoft« giver Niels Bøgh Andersen, som var leder af den private danske skole i Harreslev fra 1931 og borgmester i Harreslev 1946-48, følgende beskrivelse af Harreslevmark i begyndelsen af tyverne: »Befolkningen var ret stærkt præget af vulgærmarxisme. De var blevet mishandlet af arbejdsløshed og undertrykkelse. De havde ikke længere rod i det gamle. Folk var under livets hårdhed og den megen uretfærdighed blevet religiøse fornægtere, men dybt i deres sind lå en drøm om, at børnene skulle få det lettere. Tillid til det, der skulle bære menneskelivet, havde mange ikke, men de drømte om, at deres børn kunne få den«. ⁴⁰

Også bibliotekar Frederik Mommsen har i sine erindringer i bogen »Barn og ung i Sydslesvig 1900-1982« indgående beskrevet livet i Harreslev i begyndelsen af tyverne. Her finder man følgende bemærkning: »Vi var mange, der var danske, men dansk kultur og dansk måde at leve på, kendte vi intet til«. ⁴¹ Denne vurdering kunne gælde for mange af de

små danske samfund i Sydslesvig. Disse forhold var med til at danne baggrunden for vandrelærernes arbejde.

Lidt efter lidt fik skolearbejdet nogle steder bedre rammer. Et eksempel er Østerbymark vest for Flensborg. Her havde der som nævnt været danskundervisning helt fra afstemningstiden. Hos den danske landmand Peter Lorenzen udfoldedes en lang række danske aktiviteter, og da forholdene hurtigt blev for små, og en skole ikke kunne oprettes, rejste de danske i stedet i sommeren 1922 en tilbygning til gården. Denne tilbygning, kaldet »Peers Pissel«, blev i de følgende år rammen om både skolevirksomhed, møder og gudstjeneste. »Peers Pissel« fik snart efter folgeskab af en hel række danske forsamlingshuse i Sydslesvig.

Niels Kjems fortæller, hvordan der i forbindelse med opførelsen blev lagt hindringer i vejen for arbejdet. Da han opsøgte en tysk vognmand for at få ham til at køre sten til byggeriet på Østerbymark, forlangte denne 65.000 Mark for transporten af de 9.000 sten. Herefter konstaterer Kjems: »Jeg synes det er lidt meget, det er det dobbelte af stenenes værdi«. ⁴²

Niels Kjems var en handlingens mand. Et af hans største ønsker var at kunne indrette en dansk efterskole i landdistrikterne, men hertil var den danske støtte i de første år for ringe. I det hele taget kan man i Kjems' dagbøger fra den første tid mærke, at de besværlige vilkår nok kunne give anledning til anfægtelser. De enkelte familiers frygt for de tyske omgivelser gjorde, at arbejdet tit tog en anden drejning, end Kjems havde forestillet sig. I dagbøgerne møder man derfor i de første år ikke så få bemærkninger, som vidner om skuffelse og desillusion. Usikkerheden lå lige under overfladen, da han begyndte. »Jeg vil så nødigt vende tilbage som en slagen mand, så skulle jeg hellere været blevet hjemme«, skriver han f.eks., da arbejdet begyndte i maj 1922. Og i efteråret samme år ses følgende bemærkning: »Og så er det jo spørgsmålet melder sig: Hvad kan du udrette hernede, er der noget for dig at gøre, er der nogen mening i det? Jeg kan ikke se det«. Opgaven kunne synes overvældende. Den 1. november 1922 hed det: »Jeg har i tre dage været i Skibelund. Jeg kan ikke nægte, jeg ville hellere have været der, det var lettere at gå til end her. Men jeg må jo sige mig selv, at jeg drog her ned med fri vilje. Det skal køres igennem, gid jeg må få kræfter til det«. ⁴³

Kjems' bemærkninger er typiske for flere af de unge folk, som gik i arbejdstøjet i disse år. De mødte en virkelighed, som ikke svarede til deres forestillinger. Nogle tog snart hjem igen. Niels og Anna Kjems derimod gav ikke op.

Problemerne berøres også af Frederik Mommsen i hans erindringer. Frederik Mommsen stammede fra Harreslev og var i nogle år formand

for den danske ungdomsforening i byen. Sammen med Niels Kjems ledede han gymnastikundervisningen. I årene 1929-32 stod han på Skoleforeningens liste over vandrelærere, og han fulgte som bibliotekar Kjems på de mange ture med bogbilen ud over Sydslesvig. I en erindringsartikel skriver han bl.a.: »Efter 1920 kom der en hel del mennesker ned til os for at hjælpe os i gang. De var meget forskellige, men de allerfleste kom af idealisme, der var også eventyrere iblandt dem, folk der troede, at de på en let og spændende måde kunne tjene penge. Den sidste kategori af mennesker forlod os hurtigt igen. Men dem, der ofrede så at sige alt, hvad de gennem mange år havde kæmpet for, at blive danske statsborgere, de er hurtigt talt, for der er kun de to, Anna og Niels Kjems«. ⁴⁴

Med denne udholdenhed blev der gradvist opbygget danske enklaver med et solidt fællesskab rundt omkring i det nordligste Sydslesvig. I det lille tidsskrift »Bavnen« har Niels Kjems redegjort for, hvordan danskundervisningen kom i stand. ⁴⁵ Kurserne blev ikke etableret på må og få. Man gik altid den modsatte vej. Ønskede en gruppe forældre, at deres børn skulle have danskundervisning, henvendte de sig til Skoleforeningen, som så sørgede for det praktiske. Selv havde Kjems en afgørende betydning for oprettelsen af mange kurser. Han rejste rundt til de små danske samfund, hvor han opmuntrede og skubbede på og sørgede for at få sagen til at falde på plads. Et par eksempler fra dagbøgerne ⁴⁶ viser, hvordan det gik for sig.

Den 6. december 1922 skrev han: I dag var Duggen ⁴⁷ og jeg i Munkbrarup, hos en Ferdinand Markvartsen for at snakke om dansk kursus. Der var kommen en 15-16 mennesker til stede, som gerne ville lære dansk. Det er jo ganske underligt med disse mennesker. Nogle af dem er dansksindede og andre har danske interesser. Er det da forkert at hjælpe disse mennesker til at lære dansk, det sprog som deres forfædre talte, ja for en stor del deres forældre. Der skal ikke gøres meget for at vinde tyskere, nej og atter nej. Vi er frie mennesker og vil se på andre som frie mennesker. Men vi vil have lov at være danske nu som altid fri; og vi vil med god samvittighed bruge de midler vi ejer for at nå dette mål.«

I de følgende dage fortsatte Kjems turen rundt til de danske kredse, hvor han gjorde sine iagttagelser:

»8. december 1922

Vi har i aften lavet juletræsdynt, her var 16 koner samlet og det gik meget godt. Vi havde desuden besøg af Maren Sørensen. Hun kom med besked fra Andresen, Hyllerup, at de gerne ville have kursus derud.

9. december 1922

Har i dag været i Hyllerup for at snakke om kursus. Det blev bestemt, at vi skulle begynde derude torsdag aften den 14.12. Der havde meldt sig omkring 20 deltagere. Jeg må sige, at jeg er glad om det kommer igang. Jeg har været derude flere gange, og de har altid ment at de ville jo nok, men de kunne vist ikke samles nok til det. Nu håber jeg det skal komme til at gå. Vi har ganske vist ikke nogen lærer dertil, men det får vi fra jul af.

10. december 1922

Har været ude sammen med Duggen for at leje et lokale til dansk undervisning i Wassersleben; det gik meget godt. Vi fik en lille krosal. Kroman- den var ret villig ... Det var ham ret klart, at han skulle have den bedste søgning fra dansk side, tyskerne kunne ikke betale en grog længere. Det var vist nok derfor, han var så villig.

13. januar 1923

Jeg tog med aftentoget sammen med Boy Jessen til Agtrup. Der var netop skole derude, og vi var med. Jeg synes at Salomon Nielsen klarer sig godt. Han fortalte lidt om Dannevirke og så læste de af »Min første Bog«. Det gik ret godt, men jeg er ikke sikker på, at de forstår det de lærer. De oversætter ikke noget. Vi fik den gamle tale af fru Nissen om al deres nød og elendighed for danskernes skyld. Vi boede hos Thomsens om natten og cyklede så til Ladelund, hvor vi hjemsøgte maler Johannsen, Antoni Carlsen og et par andre. Derfra tog vi ud til Bramstedlund og derfra til Bramsted til Niels og Thomas Hansen. De bor i en dejlig gammel gård og er gode danske folk. Der boede vi om natten og fik meget snakket. Det kom for tale, at det ville være ønskeligt om man kunne få et forsamlingshus derude. Der kunne være tale om Ladelund Kro, som man mente kunne købes. Det er nu ikke så ligetil.

15. januar 1923

Vi cyklede fra Bramsted kl. 12 og var en del steder inde, tilsidst hos Lene Lassen i Jarlund og Peter Lorenzen på Østerbymark. Nu går det endelig med byggeriet derude. Det skrider godt fremad. Vi kørte så ud over mos- sen. Jeg skulle være i Ellund kl 7¹/₂ for at undervise i dansk. Vi havde ellers forligedes godt den ganske tur, men til sidst kneb det. Boy Jessen kender kun den historiske ret og ikke tidens eller de levendes ret. Jeg havde da dansk med kun 5 mennesker derude i Ellund. Det var såmænd ganske morsomt, men jeg synes jo nok det er vel få.

Der leges uden for »Pers Pissel« på Østerbymark 1923. Foto af Niels Kjems i ADCB P 261-13.

17. januar 1923

Jeg var om aftenen i Langbjerg for at fastsætte tiden for kursus. Vi skal begynde den 22.1. Vi havde dog lidt undervisning med det samme. De kunne dansk de fleste af dem, i det mindste forstå det.

20. januar 1923

Jeg var i aften i Ellund, der var kun 5 igen, de andre var blevet kyst bort af tyskerne. Der var en stadig hvisken den hele aften udenfor vinduerne.

21. januar 1923

Jeg kom sent hjem fra Ellund og lå en tid og tænkte på det passerede. Da vågner jeg ved at en ret stor sten kastes gennem vinduet til sovekammeret. Jeg må tilstå, at det gjorde noget indtryk på mig. Jeg tror ellers ikke, at det skal tages så højtideligt. De var fulde. Men vinden stod lige på fra vest, og jeg sov ikke ganske roligt. Om eftermiddagen var jeg til skolemøde i Flensborg. Alle lærerne var der fra landet, og de fortalte hver især noget derudefra. Det var rigtigt morsomt. Der findes nu ialt 308 voksne og 286 børn til dansk på landet foruden Slesvig og Flensborg«. ⁴⁸

Niels Kjems' ture rundt i Sydslesvig gav ham et godt førstehåndsindtryk af arbejdets udvikling. På sine ture lærte han problemerne at kende, og samtidig fandt han nye muligheder for arbejdets udvidelse. Som organisator af vandrelærervirksomheden forstod han at samle sine indtryk, som han derefter videregav, når nye vandrelærere skulle ansættes.

Danskundervisning var ikke det eneste programpunkt. Det var en fattig tid for mange hjem, og kurvefletning, børstebinding, kjolesyning og andre former for husflid og håndgerning var populære sysler. Folk kunne fremstille gode og nyttige brugsting, som gav besparelser i husholdningen. Der var derfor god opslutning til de mange kurser i husflid, hvor man kunne være sammen »på dansk«. Med årene blev disse kurser det vigtigste på Kjems' program. Kjems tog sig af at skaffe materialer, trævarer, rør til fletning osv. Selv brugte han den meste tid på at undervise i mange slags husflid og sløjd, en populær beskæftigelse hos børn og voksne.

Læreren tog også på besøg hos de gamle, og for de unge var der gymnastik og dilettant. Han planlagde undervisningen og skaffede lokaler.

Gymnastikken gik hånd i hånd med sprogøvelserne. Her f.eks. et par glimt fra dagbogen 1925:

»8. januar: Til gymnastik i Valsbøl, det går fremdeles godt, men der var ikke mere end 9. Jeg har den ærgrelse, at mine store drenge, som jeg havde mandag og torsdag eftermiddag, ikke kan komme mandagene, da de skal i tysk skole den eftermiddag.

11. januar: Var i Jaruplund for at tale med en del unge om gymnastik. De var samlede hos Jacob Büchert, og vi skulle øve i hans lade. Sønnerne Jacob og Georg havde bundet en jernstang op derinde og kunne gøre en hel del øvelser i den, opsving, kippe og mere. De havde også lavet en buk udstoppet med tørvesmul og et lille apparat, som de skulle lære at stå på hænder på.

14. januar: Fr. Petersen og jeg var i Tarup. Der skulle være læseaften og sanglege. Der var mødt 10 karle men kun to piger, så det var jo ikke så let at komme igang med. Vi sang en del sange, jeg fortalte: Præsten og klokkeren, og vi legede en del stuelege«.

Også Niels Kjems' kone Anna deltog i aktiviteterne. Hun var uddannet på danske højskoler og Dansk Husflidsskole i København, og hun tog en uddannelse som forskolelærerinde. Herefter vendte hun tilbage til Sønderjylland. På Skibelund Efterskole mødte hun Niels Kjems, som hun blev gift med i 1919.

I Sydslesvig fik hun sine særlige områder. Det spændte over bl.a. håndgerning, arbejde med børnene, sang, ældrearbejde og dilettant. Et indtryk af disse mangeartede sociale aktiviteter får man, når man kaster et

blik i Anna Kjems' aftalekalender. Her afspejles bredden af arbejdet. Her et enkelt eksempel fra efteråret 1926:

SEPTEMBER:

- man. 6. – Hjem fra Lysglimt
ons. 8. – Udflugt til Sosti
søn. 12. – Gudstjeneste med
menighedsmøde
tirs. 14. – Enlige gamle
tors. 16. – Syskole
ons. 15. – Frøslev
tors. 23. – Syskole

lør. 25. – Pynte kirkesalen
søn. 26. – Gudstjeneste m.
altergang
tirs. 28. – Gymnastik kl. 3
ons. 29. – Generalforsamling
tors. 30. – Syskole/Gymnastik

fre. 31. – Lærerne samles her/
kaffe og the

OKTOBER:

- fre. 1. – Bestyrelsesmøde i
Kvindeforeningen
lør. 2. – Slesvigsk Forening
tirs. 5. – Gymnastik kl. 3
Bibellæsning
tors. 7. – Gymnastik kl. 8 Sosti
søn. 10. – Gudstjeneste
tors. 14. – Syskole
fre. 15. – Forældremøde i
børnehave
man. 18. – Dilettant
tirs. 19. – Bibellæsning
tors. 21. – Syskole Børnehave
dansk skole til børnefest
man. 25. – Klub
tirs. 26. – i ungdomsforeningen
Forældreaften
LÆSNING!!!
ons. 27. – Lysbilleder, oplæsning
og sanglege

En kreds af vandrelærere

»Der er ikke mange, der rejser til Mellemslesvig som vandrelærer på anden vinter«, står der at læse i en beretning af Niels Kjems i tidsskriftet »Bavnen«, et ugeskrift for fri skole og fri kirke, som udkom siden 1903. Videre hedder det den 27. marts 1924:⁴⁹

»Det er ingenlunde let at finde lærere, der vil påtage sig dette rent legemligt ret svære arbejde at undervise 2-3 steder, der måske ligger 2-3 mil fra hinanden. Ofte må læreren sove i den samme stue, som han har undervist i. Klokkeren bliver tit både 11 og 12, før man er færdig med at snakke. Er stuen da omsider tom, skal sengen redes, der skal luftes ud; døre lukkes op og vinduer, om det er muligt, feltsengen fra hjørnet trækkes ud, og læreren lægger sig. Han skal måske op kl. 6 i den kolde mørke vintermorgen for at komme med et af de få tog, der kører«.

Vandrelærervirksomheden krævede ikke blot et godt helbred og en god fysik, men også en hel del gåpåmod, samt en »tyrkeretro« på at man

Vandrelærer, senere generalsekretær Frederik Petersen (1900-1945). Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

kæmpede for en retfærdig sag. Vandrelærernes virksomhed var »frontarbejde«. Der var ingen fine kontorer, og ingen fast arbejdsplan.

Når en vandrelærer ankom til Flensborg, fik han eller hun som det første udleveret et kort over Sydslesvig, og i heldigste fald en cykel. Herefter var det bare at tage fat. Ikke alle der kom til Sydslesvig havde den nødvendige rygrad, så de i længden kunne holde ud.

Alligevel var der nogen, som tog udfordringen op. De fleste kun for en enkelt sæson eller to, hvorefter de enten gav op eller engagerede sig i andre sider af det danske arbejde syd for grænsen. Det følgende er derfor en kort præsentation af nogle af lærerne i den første fase, efter at Skoleforeningen havde påtaget sig denne opgave. Det var folk, som forstod at bide sig fast i det specielle miljø, og som samtidig lagde grunden til en mangeårig tradition.

Frederik Petersen tog fat i vinterhalvåret 1922/23 i Fruerlund, Tarup og Munkbrarup. Han var født i Broager den 1. maj 1900 og blev indkaldt

til tysk militærtjeneste i juni 1918. Han kom dog aldrig til fronten. Efter hjemsendelsen tog han på Askov højskole. Som så mange andre unge sønderjyder blev han stærkt påvirket af det nationale røre i forbindelse med afstemningen i 1920.

Han besluttede sig til at bevare sit tyske statsborgerskab, for på den måde at kunne rejse til Sydslesvig. De første år i Sydslesvig virkede han som vandrelærer, men blev senere optaget af organiseringen af den danske ungdom. Han var i mange år ungdomssekretær for de samvirkende ungdomsforeninger i Sydslesvig. Fra 1934 var han samtidig generalsekretær for »Den slesvigske Forening«,⁵⁰

Også Frederik Petersen gjorde optegnelser over undervisningen i de forskellige landsbyer.⁵¹ Her får man et indtryk af arbejdet, som det formede sig i de forskellige kredse. Arbejdet begyndte i Fruerlund den 25. oktober 1922. Et par eksempler fra vintersæsonen 1922/23 giver stemningen:

»2. februar 1923, Munkbrarup. Aftenen forløb godt, alle til stede. Sang en del sange. Fik fortalt, at der altid var fuldt udenfor vinduerne af folk, der lyttede til vores sang.

12. februar, Munkbrarup. Alle til stede, arbejdede godt. Fru Bøgemann klagede over, at de fik for meget for i hjemmearbejde.

13. februar, Fruerlund. Svagt besøgt, holdt temmelig længe ud. Blev natten over.

14. februar, Tarup. Godt besøgt, undtagen hos pigerne. Snevejr«.

Frederik Petersen fortæller videre, hvordan han hentede aviser og blade til brug for undervisningen på Skoleforeningens kontor i Flensborg. Samtidig brevvekslede han med højskoleforstander Peder Jacobsen, Ry Højskole, angående melodibøger til fællessangen.

Endelig finder man blandt Frederik Petersens papirer den første samlede opgørelse over det tidlige vandrelærerarbejde. På et møde i januar 1923 for tillidsmænd i Skoleforeningen aflagde hver enkelt kursusrer beretning om sit arbejde. Frederik Petersen refererer det i sin dagbog: (starttidspunkt for det enkelte kursus i parentes):

Niels Kjems Harreslev (sep. 22) 42 voksne 80 børn
Ambrosius Madsen Wassersleben (jan. 23) 56 børn
Fr. Petersen Fruerlund (okt. 22) 36 voksne
Fr. Petersen Tarup (nov. 22) 34 voksne 34 børn
Fr. Petersen Munkbrarup (dec. 22) 17 voksne
G. Lindstrøm Jaruplund (1921) 29 børn

Frk. Sørensen Veding (dec. 22)
Madsen Hyllerup (dec. 22) 26 voksne
Kjems Ellund (dec. 22)
G. Lindstrøm Østerby (1921) 9 voksne 13 børn
S. Nielsen Agtrup (1922) 25 voksne 16 børn
S. Nielsen Skovlund (nov. 22) 15 voksne 20 børn
Madsen Langbjerg (jan. 23) 15 voksne
G. Lindstrøm Nibøl (feb. 23) Ikke opgivet

Antallet af deltagere til de forskellige kurser kan umiddelbart synes små, men som allerede nævnt var der mange vanskeligheder at overvinde. Tallene viser dog, at der nu var ved at blive opbygget et helt net af vandre-lærere under Skoleforeningen. Netop disse år var ekspansive overalt i de danske organisationer. De nye tilbud var en reaktion på de tyske myndig-heders sendrægtige forvaltning af lovgivningen på skoleområdet.

På samme tidspunkt som Frederik Petersen, i vintersæsonen 1922-23, begyndte *Salomon Nielsen* som vandrelærer i Agtrup og Skovlund. Salomon Nielsen var født den 30. april 1879 i Ørsløv. Ved kursernes afslutning skrev han en lille beretning, hvori han opsummerede forløbet.⁵² Heri ses det bl.a., at undervisningen startede omkring 1. november, og at der i Agtrup til at begynde med var 10 børn og 8 voksne. Efter jul steg tallet til henholdsvis 16 børn og 25 voksne. I Skovlund mødte 18 børn og 12 voksne. Han antyder også, at de ydre rammer kunne være ret så primitive:

»I sammenligning med andre skolerum, der i denne vinter har været i brug, må jeg prise mine skolestuer, selv om de må siges at være yderst spartanske. Tilmed har den dårlige petroleum mere end én gang vendt såvel lærers som elevers tanker mod elektriske lamper og mere »oplyste tider«. Da vi hen på vinteren nogle gange efter skoletid indøvede sanglege, var vi glade for den store og gode sal i Agtrup Kro, og i Skovlund gjorde vi ved sådanne lejligheder brug af Tychsens tærskelade«.

Læreren nævner, at børnene, der med få undtagelser kom fra småkårs-hjem, var flittige til at møde. Anderledes stod det til med de voksne, der havde en del forsømmelser. Om dette problem skriver Salomon Nielsen i beretningen: »For at holde bedre sammen på folk kunne det måske en anden gang have sin betydning at lade de voksne elever yde en mindre betaling den første aften, de møder«. Et sådant ønske om betaling fik læreren nu ikke opfyldt. De danske vandrelæreres undervisning var gratis for deltagerne, idet Skoleforeningen betalte lærerlønnen samt de spar-

somme undervisningsmaterialer. Sådan har man fra Skoleforeningens side altid ønsket det, og Salomon Nielsens forslag om »brugerbetaling« kom derfor aldrig til diskussion.

Der blev arbejdet med sange og fortælling, læseøvelser, ord- og sanglege, diktat og oplæsning. Endelig nævner Salomon Nielsen, at der til undervisningen er anvendt forskriftshæfter til diktattimerne samt »Billedsangbogen«, »Min første bog« og »Flensborg Avis' Søndagsblad«, »Hyrdedrengen«, Holbergs »Jeppe på Bjerget«, Øhlenschlägers »Helge« og H. C. Andersens eventyr til læseøvelserne. Danmarkskortet havde gjort god fyldest. De Skovlund-børn var især ivrige efter at få hørt navnene på alle Danmarks købstæder.

Beretningen slutter med følgende vurdering af det danske arbejde i de vestlige distrikter: »I det hele taget synes der i de dansktalende egne vesterude at være en god dansk folkeager at dyrke. Sørgelig længe har den ligget hen som hede; men vi gør os håb om, at alt hvad der i disse egne sover som hede, engang »skal vågne som mark og lund«.

Her taler både ordvalg og indhold om det stærke nationale engagement, som prægede de tidlige vandrelærere. De mente, at de opdyrkede den danske folkeager og følte, at de var ude i en folkelig mission.

En anden, der påtog sig privatundervisning syd for grænsen, var *Niels Petersen-Høkkelbjerg* (f. 1889), som var redaktør for Tønder Amtstidende og Tønder Amts Dagblad i Tønder, senere lokalredaktør ved Jydske Tidende i Haderslev. I vinteren 1923/24 begyndte han at undervise børn på dansk lige syd for grænsen i Aventoft. Undervisningen blev dog hurtigt standset af de tyske myndigheder, som hævdede, at Petersen-Høkkelbjerg ikke havde de nødvendige tilladelser til at undervise i Tyskland. Trods dette forbud mødte han dog stadig frem i Aventoft, men nu kun for at læse H. C. Andersens eventyr for børnene. Herefter blev han arresteret af den lokale gendarm. Oplæsning af H. C. Andersens eventyr for børnene var også forbudt!⁵³

Episoden med Petersen-Høkkelbjerg er omtalt af Niels Bøgh Andersen i bogen *Fiskersøn* fra Aventoft. Han nævner desuden en pointe, som sikkert har været af betydning i både dette og andre tilfælde: Han skriver: »Alligevel ødelagde arrestationen meget af det, der var begyndt så godt. Ordentlige folk ville ikke i karambolage med politiet, og mange af børnene blev efter denne episode holdt hjemme af deres forældre, for der måtte jo være noget farligt ved denne undervisning, når politiet havde blandet sig i det«.⁵⁴

Frygten for de tyske myndigheder, og især de omkringboende tyske

naboer, var reel for mange. I de små afsidesliggende landsbysamfund var et godt naboskab af vital betydning i en vanskelig hverdag. Den heftige agitation fra begge sider i afstemningstiden havde sat sine spor. Der skulle derfor ikke meget til, før en dansksindet familie holdt sig fra at deltage i de nye danske aktiviteter.

Om undervisningen

Da vandelærerne tog fat efter 1920, var dansk som nævnt trængt stærkt i defensiven – også i de nordligste områder af Sydslesvig. Udenfor Flensborgområdet boede de dansksindede spredt, og de var helt eller delvist afskåret fra at deltage i de mange møder i Flensborg. Det daglige omgangssprog var tysk eller plattysk. Kun vest for Flensborg og især hos de ældre var sønderjysk endnu en selvfølge. Det blev ofte lidt nedsættende kaldt »kartoffeldansk«. Ikke engang i disse delvis dansktalende landdistrikter var en bevidst danskhed almindelig. Den overvejende del af befolkningen i landdistrikterne stod vaklende. Skuffelsen over afstemningens resultat gjorde, at mange ikke havde det nødvendige overskud til at engagere sig i det nationale.

Dette var med til at fastlægge indholdet i vandelærernes bestræbelser. »Her er det klart, at det må være en pligt og en opgave for os at arbejde for bevarelsen af det danske sprog i disse egne«, skrev Gustav Lindstrøm.⁵⁵

Arbejdet med det danske sprog var netop sagens kerne. Skulle man gøre sig håb om nogensinde at få ændret ved status quo fra 1920, og det var vel for mange det store håb, måtte alle sejl sættes til for at bevare og helst også udbrede dansk sprog og kultur. Den tidlige vandelærervirksomhed må derfor betragtes som en art »frontarbejde«. »Et folk, der står som mellemslesvigerne, er det ikke så hurtigt og let at bringe kulturværdier omgående. Som visse folkelag i Danmark ved de endnu ikke ret, hvad de mangler«, noterede Lindstrøm i en artikel.⁵⁶

I vandelærernes undervisning blev der trukket på traditionen fra nationalromantikken. Grundtvig, Steen Steensen Blicher, H. C. Andersen og Adam Øhlsenschläger blev ofte benyttet, ligesom de mange sange, der blev sunget, alle var hentet fra den danske sangskat. Valget af materiale var ofte styret af, hvad det var muligt at få tilsendt som hjælp fra Danmark. Meget benyttede var A. I. Gezelagers »Billedsangbogen« og »Min første Bog«.

Faste læseplaner eller faste rammer var der ikke lagt for undervisningen. Tit ankom den unge lærer til Flensborg for allerede dagen efter at få udpeget en lille kreds, som enten selv havde henvendt sig til Skoleforeningen, eller som man mente ville være interesseret i at få en dansk lærer

på besøg. Det var herefter op til læreren at opsøge kredsen og organisere arbejdet. Folk skulle opsøges og overtales til at deltage i undervisningen. Undervisningen for børnene skulle tilrettelægges således, at både arbejdet på gården og den tyske skolepligt blev overholdt.

De frie rammer gjaldt fra første færd og frem til vore dage. På et møde i vandrelærerforeningen i 1968 udtrykte Niels Kjems det således: »For at gå historisk til værks, må jeg fortælle, at da man i 1920 kun havde enkelte skoler i Flensborg, blev jeg opfordret til at organisere vandrelærervirksomheden, og jeg var fuldstændig frit stillet, og jeg måtte lave hvad som helst. Der var ingen der sagde, hvad jeg skulle eller måtte. Jeg måtte lægge det til rette, som jeg bedst kunne og havde lyst til. Og det er egentlig grundformen for al vandrelærervirksomhed, at den enkelte vandrelærer, som bliver antaget, er antaget personlig og må gøre akkurat, hvad han vil, og sige nej til, hvad han vil.«⁵⁷

Disse frie rammer fremhæves af næsten alle vandrelærere i deres erindringer. Da Lars Schubert begyndte den 1. november 1934, gik han til Skoleforeningens konsulent, Duborg-Skolens rektor Dr. Andreas Hanssen, og ventede at få forholdsregler, instrukser m.m. »Dog den lærde akademiker sagde, at han ikke kunne give mig anvisninger på, hvordan et vandrelærerarbejde blev gennemført, dette var altså tillid fra første færd og et arbejde i frihed under ansvar. En tysk akademiker og foresat ville aldrig have båret sig således ad. Her mødte jeg altså det danske i renkultur«, skriver Schubert.⁵⁸ Bedre kan det næppe udtrykkes, hvad der var kernen i arbejdet – og hvad der var vandrelærernes selvforståelse.

Den unge Ingrid Jensen, datter af journalist J. N. Jensen ved Flensborg Avis, gjorde samme erfaring som Schubert, da hun i 1937 efter uddannelse som lærer i gymnastik, sløjd og håndarbejde kom til Dr. Andreas Hanssen for at få anvisninger om det fremtidige arbejde som vandrelærer. »Du ved bedst selv, hvor du vil springe ind«, var den tillidsfulde arbejdsbeskrivelse, som hun fik.⁵⁹

I alt væsentligt er dette en korrekt sammenfatning af vilkårene. Men man må ikke tro, at »alting flød«. Selv var Kjems med til at sætte rammer for arbejdet. Disse rammer blev mere eller mindre retningsgivende for fremtiden, idet de fleste vandrelærere, som blev ansat, fulgte hans metode. Når en nyansat vandrelærer første gang kom til Sydslesvig, var det svært ikke at skele lidt til, hvordan andre havde grebet tingene an. Kjems blev det mest nærliggende forbillede.

Flere af de tidlige vandrelærere har i deres dagbøger, breve og indberetninger beskrevet, hvordan undervisningen formede sig i praksis i hverdagen.

Den store forskel på undervisningen af børnene om eftermiddagen og af de voksne om aftenen var der ikke. Der er oftest blevet undervist to gange om ugen og altid kun i vinterhalvåret. En typisk undervisningslektion har været omkring to en halv time. Ingredienserne kunne være som følgende:

1. Sange og fortælling (folkeeventyr, dansk historie og ordforklaring). Ca. 35 min.
2. Læseøvelser. Ca. 35 min.
3. Pause med ordlege eller sanglege. Ca. 10-20 min.
4. Diktat. Ca. 30 min.
5. Oplæsning og sange. Også her blev teksten gennemgået undervejs og drøftet bagefter. Ca. 30 min.⁶⁰

Lektionerne kunne naturligvis variere alt efter behovet i den enkelte kreds, ligesom tidspunkterne for hver del af lektionen næppe har været helt fastlagt.

Børneundervisningen indtog en fremtrædende plads i disse første år. I dag kan det sikkert undre, at sange og sanglege indtog en så fremtrædende plads i undervisningen. Men fællesskabet omkring de danske nationale sange var en vigtig løftestang for den egentlige undervisning. Ofte måtte en enkelt sang f.eks. gennemgås og synges igen og igen, før indholdet var tilfredsstillende forstået. Niels Kjems udtrykker det således: »Kom man med store ideer og tanker og metoder, skulle man snart blive nødt til at kaste dem overbord. Begyndelsen blev sangen«.

Dette understreges også hos Gustav Lindstrøm, som om sit virke i Jaruplund har noteret: »Bohavet er stillet til side, så der er plads til to borde, hvorom det lille hold elever har samlet sig. Der er både unge og ældre, gifte og ugifte mellem dem. De har lige læst et langt stykke i den danske læsebog, og læreren har tålmodigt rettet dem for deres udtale af Rigssproget, indtil han brat slutter denne del af undervisningen, efter at en ung pige frimodigt har sagt: »Er do it snart fære mæ aa løjs (læse), saa vi kan begynd' aa syng«.⁶¹

Vandrelærerundervisningen byggede således på traditionen fra Grundtvig og de danske højskoler. Dermed blev den et supplement til den tyske skole, som i sin opbygning var langt mere målrettet og vidensorienteret. Når vandrelæreren kom til egnen, og man samledes i de små stuer, var det ikke i første række konkret undervisning, som stod i centrum. Han var i lige så høj grad et samlingspunkt for, at danske kunne mødes med danske, så de kunne synge de danske sange og høre nyt om Danmark og det danske. Først herefter kunne den egentlige danskundervisning begynde.

Niels Kjems og gymnasterne i Harreslev 1925. Foto i ADCB P 295-19.

Gang på gang fremhæves sangglæden. F.eks. fortæller Rudolf Hansen (Thorling), at der ofte blev sunget både ti og tyve sange på en aften. Samtidig udtrykker denne første vandrelærer stor forundring over, hvor hurtigt mange af deltagerne tilegnede sig det danske sprog. Således nævner han, at Peter Lorenzen fra Østerbymark efter få måneders kursus var i stand til at holde en næsten fejlfrit nedskrevet, dansk tale i forbindelse med indvielsen af »Peers Pissel« i 1923. Tilsvarende beretter Kjems, hvordan folk fra Jaruplund-kredsen i 1922 stolt demonstrerede, hvad de kort forinden havde lært hos den danske lærer – selvom det var klart, at plattysken var deres modersmål, og at det danske var noget tillært.⁶²

Et andet eksempel fra undervisningen er en lille stil, som den unge Andrea Meng fra Østerby skrev som afslutning på kurset i Østerbymark i foråret 1921. Den viser, at netop det sproglige indebar store krav og udfordringer, både for lærer og elever:

»Østerby 28.3.21.

Hvor Skoletid!

Jeg hedder Andrea Meng jeg arbeite her hos en Gaarejer Hans Nissen i Østerby. Jeg har det rigtiggot her. Jeg er 20 Aar gammel. Vi har gaan i

Skole om at lære det danske Sprog. Det var meget Schvert for nogen at lære det. Vi holder saa meget aa ham [læreren], hvor han er saa godt nu vos. Vi har fadt mange kønne Historiebøger og Bilder af ham. I dag er det sidste Gang vi er her. Vi skal har en Lille Fest meh Kaffee og Kringler og Tærte og meh Musik. Die er nu kommen alle Hjem fra Danmark dem var det har vært i Skole. Vi havde engang Besøg i hvore Skole. Herr Lærer Lange og en Gaarejer fra Danmark⁶³ kom hen læst hvos mange Historie for det var konnt at høre dem. Hvor lærer har og lært hvos mange stücke at süng, die gav sa könnt at süng. Die Düsken kan igge got hav det til vi har vahre her at lære den danske sprog. Hvor die troe alle til vi gaar mersammen til Danmark hen. Far og Moder die har og gaart den heletid til Skole og min Søstern og Brøder die har og veret her. Die er i Frihedt og Resen men til Danmark. Naar om min Historie til Endes.

En venlig Hilsen
Andrea Meng
Østerbymark«. ⁶⁴

Stilen er stærkt præget af det sønderjyske dagligsprog – trods alt et godt udgangspunkt for lærerens arbejde.

Diskret antyder Andrea Meng også modsætningen til de tyske naboer. Dette har sikkert været med til at præge mange undervisningstimer. Der er således bevaret eksempler på læse- og skriveøvelser, som ikke lægger skjul på holdningen og budskabet fra de danske vandrelærere. I alt fald de to første vandrelærere i 1921 lagde ikke skjul på det antityske. Rudolf Hansen lod f.eks. også eleverne synge sangen »Sønderjyden har underlige vaner«, hvor budskabet klart er at gøre grin med prøjsernes politik og særheder.

Tyske reaktioner

Det grundlæggende problem var i de første år efter 1920, at det ikke gennem lovgivning og forvaltning lykkedes at opnå de samme liberale vilkår, som gjaldt for det tyske mindretal i Nordslesvig. Stærkest kom dette til udtryk på skoleområdet. Disse forhold lagde frem til 1926 rammerne for vandrelærernes arbejde.

I en indberetning til de danske myndigheder fra 1925 skriver Niels Kjems bl.a.: »Skolerne bliver ikke stillet til rådighed, hvad der vilde have været det naturligste. Forsamlingshuse eksisterede ikke i den første tid. Enkelte steder finder undervisningen sted i et privathjem. De fleste møbler fjernes ud af stuen, de dage undervisningen finder sted – i de fleste

tilfælde to gange om ugen – og der bliver i den lille stue plads til en 20-30 mennesker. Hver lille krog er taget i brug. Læreren står klemt op ved tavlen i kakkellovnskrogen. Trøjen er kastet, han som alle andre sveder, så det perler ned ad kinderne. Et sådant sted kan der holdes skole. Dog er det kun de færreste steder. Risikoen med at miste sit arbejde eller blive boykotteret er for stor for husejeren.

Man er derfor i de allerfleste tilfælde henviste til at benytte kroerne, som jo ikke er det allerheldigste sted. Det kan dog ogsaa hænde, at kroejeren ikke vover at give husly for den danske skole, som det hændte i Tarup, hvor dog så endelig en arbejdsmand åbnede sit hjem for den. Hellere ville han miste sit arbejde, end at hans børn skulle miste danskundervisningen«. ⁶⁵

Ofte kunne dog ikke engang kroerne tages i anvendelse, da der enten var for megen larm, eller fordi kroværten mente, at der ikke blev fortæret nok i forhold til den plads, undervisningen optog. F.eks. fortæller Kjems om en landsby, hvor 30-40 børn har ventet i mere end to år på danskundervisning, fordi der ikke kunne skaffes lokaler.

De tyske myndigheder tog også andre midler i anvendelse. Ovenfor er nævnt, hvordan privat dansk undervisning og foredragsvirksomhed enkelte steder blev forbudt, fordi læreren manglede den rette undervisningstilladelse.

Der er næppe tvivl om, at de tyske myndigheders politik afspejlede holdningen i store dele af befolkningen. I de små lokalsamfund på landet var flertallet ofte fjendtligt indstillet. Efterkrigstidens vanskeligheder satte her sine spor. Det danske sammenhold og især støtten nordfra skabte modvilje. I materialet om vandrelærernes arbejde kan der findes mange beretninger om vanskeligheder i forhold til omverdenen.

At det i den allerførste tid ikke var ufarligt at arbejde som vandrelærer vidner en episode, som Rudolf Hansen (Thorling) har berettet om. ⁶⁶ Her fortæller han, at der en dag, da han kom med toget til Valsbøl station for derfra ad landevejen at drage videre til Østerby, var et stort opløb på stationen. Da der tidligere i forbindelse med nogle kommunistiske agitatorers anholdelse havde været en del skyderi i omegnen, sprang den unge vandrelærer af toget i den modsatte side for at skrå over markerne og på den måde undgå at løbe ind i vanskeligheder. Det viste sig at være en god idé, for på sin vej over markerne mødte han to af sine elever, to piger, som fortalte, at opløbet på stationen var en »deputation« af tyske, som ville give den danske lærer nogle klø. En anden gang blev undervisningen afbrudt, da en tysk gendarm uanmeldt indfandt sig i stuen, hvor undervisningen netop skulle til at begynde. Gendarmens tilstedeværelse

opskræmte deltagerne, men Hansen fortsatte ufortrødent med at synge et par danske sange. Efter at have overhørt sangene forsvandt gendarmen igen. Men et par dage efter måtte Rudolf Hansen stille hos en tysk embedsmand og redegøre for sin virksomhed. Myndighederne vågede over, om læreren havde den nødvendige undervisningstilladelse. Der kom dog ikke ved den lejlighed mere ud af sagen.

Sådanne episoder, hvor tyske gendarmere kom på uanmeldt besøg, omtales også af de senere vandrelærere. De tyske myndigheder fulgte nøje med i de danske aktiviteter. At denne overvågning gjorde sin virkning blandt de danske, ses måske bedst i en af Rudolf Hansens protokoller over 31 deltagere til et danskursus på Østerbymark. Ud for udeblevne deltagere finder man bl.a. følgende kommentarer:

- er bortrejst – en tysker
- tør ikke komme mere for tyskerne
- må ikke for hendes kæreste.⁶⁷

I en landsby i Angel tilmeldtes 69 børn til danskundervisning i 1922. En slagter stillede et hus til rådighed for undervisningen på den betingelse, at Skoleforeningen selv betalte for indretningen af lokalerne. Men flertallet i byen indledte en boykot af slagterens forretning, hvorefter han trak sig ud af projektet. Danskundervisningen i byen blev herefter opgivet. Denne episode blev refereret i den tyske avis »Flensburger Nachrichten« med en opfordring til de tyske læsere om at gøre det samme andre steder.⁶⁸

I den mere humoristiske afdeling fortæller Gustav Lindstrøm, at han en dag, hvor han underviste nogle børn i et lokale på kroen, blev afbrudt af et par fulde frisere. Der opstod en mindre batalje, som sluttede med at frisieren rasende udbrød: »Æ kan godt snak' dansk, men der skal i't, det skal æ vise dig, holdes dansk skole i Tyskland«. ⁶⁹

Frygten for omgivelsernes mistro til danskundervisningen var reel for den enkelte. Dette ses f.eks., når Lindstrøm fortæller videre om undervisningen på en gård: »Eleverne gør sig klar til diktatskrivning. Da banker det på døren, og en lille forpjusket femtenårs pige stikker hovedet ind ad døren. Det er Inger fra Hedegården, der af frygt for den tyske madmor ikke tør gå herhen åbenlyst, men som nu har sneget sig til dansk skole, skjult af mørket«. ⁷⁰ Den slags historier fortalte vandrelærerne gerne. De var med til at opbygge en særlig aura omkring deres arbejde. Og det hjalp altsammen til at skabe et velvilligt bagland nord for grænsen.

Hans Jepsen Christensen (1880-1956), landstingsmand 1920-47. Som magtfuld formand for Sønderjysk Skoleforening og for udvalget til administration af statens midler til dansk sprog og kultur i udlandet blev han af afgørende betydning for det danske skolearbejde i Sydslesvig. Foto i Institut for sønderjysk lokalhistorie.

Økonomien

Ved den store Genforeningsfest på Dybbøl Banke den 11. juli 1920 udtalte den danske statsminister Niels Neergaard bl.a. de velkendte ord: »I skal ikke blive glemt«. Udtalelsen var i første række et løfte om fortsat støtte til de danske, som efter delingen af Slesvig måtte forblive ved Tyskland. Det økonomiske fundament for det danske arbejde syd for den nye grænse var derfor den tillægsbevilling til Finansloven 1920/21, som det danske folketing vedtog i sommeren 1920. Bevillingen, hvis hensigt var at støtte dansk sprog og kultur i udlandet, var på 100.000 kroner, men allerede året efter forhøjedes beløbet til 200.000 kroner. Bevillingen var givet også med henblik på danskursus i Flensborg by og på landet.

I 1921 nedsattes et udvalg under Statsministeriet, som i kraft af medlemmernes sagkundskab og indsigt i forholdene syd for den nye grænse skulle vurdere alle ansøgninger om støtte. Udvalget bestod af tre medlemmer, nemlig landstingsmand Hans Jepsen Christensen, amtsskolekon-

I samme sæson blev der i Flensborg afholdt danskursus, hvor det samlede deltagerantal var knap 700.

Som der fremgår af ovenstående tabel, var vandrelerervirksomheden i de første år koncentreret i området omkring Flensborg og i landsbyerne vestpå langs grænsen. Da opgangen kulminerede i 1924, nåede man fra Lyksborg i øst (105 elever) til Aventoft i vest (38 elever) eller i alt 680 elever.⁷⁴

Årene 1920-25 var vandrelerernes etableringsfase. Pionerarbejdet udførtes af Martin Frederik Lange og Rudolf Hansen (Thorling). I 1921 fandt Skoleforeningen sin endelige form, og nu ansattes nye folk – Gustav Lindstrøm og hans kolleger med Niels Kjems som primus motor.

Vandrelerernes arbejde foregik »i marken«, d.v.s. i de enkelte danske hjem på landet. Her var det i høj grad op til den enkelte vandrelerer at få så meget som muligt ud af situationen. Set i forhold til de danske stemmetal i Sydslesvig ved afstemningen i 1920 var antallet af deltagere i danskundervisningen kun beskedne. Alligevel markerede disse år en euforisk begyndelse. I de næstfølgende år blev det svært at holde dette niveau.

Forsamlingsstuen hos Hans Albert Christiansen i Tætvang ved Agtrup i Læk sogn i 1920'erne. Her samlede vandrelererne de lokale danske til møder. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Efter skolelovene 1926 og 1929

Skolelovene 1926 og 1929

Året 1926 danner skel i den danske skolevirksomhed syd for grænsen, og hermed også i vandrelærerarbejdet. Efter forhandlinger mellem folk fra Skoleforeningen, danske embedsmænd og de preussiske myndigheder, gennemførtes den 9. februar 1926 en forordning, som skulle regulere skoleforholdene for det danske mindretal. Forordningen af 13. februar 1926: »Reskript til Ordning af Mindretals-Skoleforholdene i Slesvig Regeringsdistrikts Grænseområde«, tillod oprettelse af private danske folkeskoler i Flensborg by, Flensborg og Sydtønder amter (=2. zone), hvor der anmeldtes mindst 10 skolepligtige børn til undervisning. Endvidere anerkendte forordningen mindretallets ret til inden for den gamle 2. zone at kræve offentlig dansk skole, hvor der anmeldtes mindst 24 børn til undervisning. Men forordningen indeholdt også snærende bånd:

»§ 8. Som hørende til det danske mindretal må kun sådanne skolepligtige børn betragtes, hvis fader eller moder enten er fødte i Kongeriget Danmark eller i Sydtønder Kreds, Flensborg By eller Flensborg Landkreds, eller stammer fra forældre, for hvilke de samme forudsætninger har foreligget for den enes vedkommende.

§ 9. Når nogen i længere tid påviseligt har stået i forbindelse med dansk folkeejendommelighed, har sin bopæl i det ovenfor betegnede område og ytrer ønske om, at hans børn skal deltage i skoleindretningerne for det danske mindretal, så kan et sådant ønske efterkommes, efter at det enkelte tilfælde er prøvet«. ⁷⁵

Endvidere krævedes det, at børnene kom fra det samme skoledistrikt. Det kan derfor konstateres, at der i 1926 stadigvæk ikke var tale om et helt frit skolevalg. Dog var det et stort fremskridt, at retten til dansk skolegang nu blev afhængig af afstamning. Dette forudsatte ganske vist undersøgelser og bevisførelse fra ansøgenes side, hvilket mange danske forældre sikkert helst ville undgå. Men sprogkravet var borte.

Det første år efter Mindretalsordningens ikrafttræden forsøgte man med større eller mindre held at oprette danske skoler flere steder. ⁷⁶ I Harreslev oprettedes en dansk afdeling af folkeskolen, dog med færre børn end der var tilmeldt, idet myndighederne kasserede listen over tilmeldte børn. I Kobbemølle var anmeldt 26 børn, men myndighederne afviste tre af dem. De to fordi de var danske statsborgere og en fordi han skulle gå over et sogneskel for at komme til skolen. Dermed faldt tallet under de lovbefalede 24 til en offentlig skole. I stedet købte skoleinteressenterne samme år, den 16. juni, et hus i Wassersleben, som blev indrettet til dansk privatskole

for Kobbemølle-Sosti-Nyhus distrikter. Skolen, som kaldtes Kobbemølleskolen, blev indviet den 12. august 1926 og havde 13 elever. I Tarup indviedes den 4. maj 1926 en dansk privatskole med 10 elever. Endelig blev der oprettet en dansk privat skole i Jaruplund. I starten afholdtes undervisningen af de 10 elever her i et privat hjem, hos landmand P. Budach i Hornskov. Men med økonomisk hjælp fra Sønderjydske Skoleforening i Nord-slesvig købtes samme år en parcel på Jaruplundgård, og en egentlig skolebygning med tilhørende gymnastiksal blev rejst. Skolen i Jaruplund blev indviet den 27. marts 1927.

I Skoleforeningens årsberetninger kan man følge arbejdet i de små danske skoler. Her fremgår, at der udover de almindelige skolefag, som dansk, læsning og skrivning samt regning, blev undervist i sløjd og håndgerning. Endvidere vejledtes en gang om ugen i brugen af håndbøger (formodentlig for de større elever). Der blev indimellem undervisningen arrangeret cykelture til bl.a. Slesvig og Dannevirke, ligesom en del større ture til Danmark (f.eks. Vesterhavet, Århus og Roskilde) var en del af programmet. Samtidig fremgår det, at de danske skoler modtog en række gaver fra støtteforeninger i Danmark. Blandt andet små bogsamlinger, flag og faner, en gibsafstøbning af Istedløven, historiske billeder og raderinger samt diverse skolemateriale. Kontakten med organisationer, foreninger og andre i Danmark var et vigtigt element i det danske arbejde, og de danske skoler havde ofte besøg nordfra – undertiden så mange, at man i årsberetningen for 1927 måtte notere, at skolen i Jaruplund i årets løb havde haft omkring 400-500 gæster. Af hensyn til undervisningen henstillede man derfor, at gæsterne først ankom ved middagstid.

1929 blev året, hvor det danske mindretals rettigheder på skoleområdet endeligt blev sikret. Det skete ved en række ændringer i den allerede eksisterende Mindretalsordning af 13. februar 1926. Den 1. februar 1929 udkom en »Ændring af ordningen af det danske mindretalsskolevæsen«.

Her hed det i artikel 1:⁷⁷ »I kredsene Sydtønder, Flensborg By- og Flensborg Land skal trangen til oprettelse af private folkeskoler med dansk undervisningssprog altid anerkendes for rigstyske, til det danske mindretal hørende skolepligtige børn, der bor i samme skoleforbund eller i en sådan afstand derfra, at deres regelmæssige skolebesøg kan betragtes som sikret; med mindre da, at der allerede er sørget for de til det danske mindretal hørende børns skolegang på tilstrækkelig vis ved offentlige eller private folkeskoler«.

Den vigtigste ændring var dog at finde i de følgende afsnit:

§ 4 nr. 8. Ved dansk mindretal efter opfattelsen i de foregående bestem-

Jaruplund privatskole blev indviet søndag den 27. marts 1927. Det var en af de nye skoler, som blev muliggjort af skoleloven af 1926. Foto Niels Kjems i ADCB P 295-22.

melser forstås de folkedele i Riget, der bekender sig til den danske nationalitet. Bekendelsen af at høre til mindretallet må hverken efterprøves eller bestrides.

§ 4 nr. 9. Når der ved andragende om oprettelse af en mindretalsskole opføres et barn, eller når der anmeldes et barn til en mindretalsskole af de opdragelsesberettigede, gælder det som tilstrækkelig bekendelse til mindretallet for dette barn.

De preussiske myndigheder anerkendte altså nu, ni år efter afstemningen, det danske mindretals ret til frit at vælge skole og uddannelse for deres børn. Sindelagsprincippet var blevet anerkendt.

Det skal dog bemærkes, at ordningen kun var gældende i de i artikel 1 nævnte områder, altså i den gamle 2. afstemningszone. I afsnit C hed det nemlig: »I det øvrige statsområde finder bestemmelserne angående

ordningen af det polske mindretalsskolevæsen tilsvarende anvendelse på ordningen af det danske mindretalsskolevæsen».

Også den polske ordning muliggjorde dog oprettelse af danske skoler. Nu kunne man gå i gang med at etablere skoler syd for den gamle 2. zone. Her oprettedes »Dansk Skoleforening for Slesvig og Omegn« som lokal ansvarlig for det kommende skolevæsen i disse sydligste områder.

De nye muligheder blev hurtigt udnyttet. Der blev åbnet danske skoler i Langbjerg (1929), Slesvig By (1930), Tønning (1935) og Ladelund (1936).⁷⁸ I alt blev der i perioden 1920-45 udenfor Flensborg By oprettet 8 skoler.

Elevtallet i samtlige skoler og børnehaver lå på 683 i 1926/27, det toppede i 1936/37 med 1152 og lå ved krigens slutning på 513. Heraf tegnede Flensborg by sig som oftest for op mod 2/3.

Mindretalsordningerne markerer afslutningen på vandrelærernes første periode. Nu opstod der nye muligheder for skolevæsenet, men også nye krav. Det stod klart på et møde, som blev holdt i Tinglev den 22. februar 1926, umiddelbart efter offentliggørelsen af den første skoleordning i 1926. Her mødte Niels Kjems bl.a. formanden for Skoleforeningen i Nord-slesvig, den magtfulde Hans Jepsen Christensen og andre gode støtter i det danske bagland. Kjems redegjorde for vandrelærernes arbejde i de foregående 4-5 år: Børnetallet var gået tilbage siden 1923, dels på grund af aftagende børnetal, men også som følge af frafald, idet mange ikke agtede at leve som *mindretal* i Prøjsen. Da genforeningshåbet var borte, fandt mange ikke grund til at holde fast ved noget som var såre tvivlsomt.

Hertil udtalte Jepsen Christensen, at der kunne ventes meget betydelig støtte til danske skoler på landet. Kjems gjorde sig dog sine egne tanker om mulighederne og holdbarheden i fremtidige initiativer. Han var klar over, at nok var friheden kommet, men dermed begyndte også det sværeste arbejde.⁷⁹ Kjems var realist. Han kendte virkeligheden syd for grænsen, og vidste, at rødderne kun var svage. Penge alene skabte ikke den solide vækst. Der skulle mere til – hvad kunne vandrelærerne gøre her?

Danske forsamlingshuse

Udvidelsen af rækken af danske skoler påvirkede naturligvis vandrelærerarbejdet. Nogle steder opfyldte de nye skoler nu behovet for børneundervisning. Kræfterne kunne i stedet sættes ind på andre felter, på folkeligt arbejde i bredere forstand. Desuden faldt nogle af de mest snærende bånd fra de første år. Det blev lettere at arbejde som dansk i Syd-slesvig. Hertil bidrog også de nye danske forsamlingshuse.

I de første år var arbejdet mest foregået i private danske hjem. Det var nok en tid – men i takt med, at arbejdet fandt faste former, blev der også brug for faste lokaler. Løsningen lå i bygningen af særlige forsamlingshuse, ganske som det var sket i Nordslesvig i årtierne frem til første verdenskrig.

Lidt efter lidt skød der en række større eller mindre danske forsamlingshuse frem. Forsamlingshusene etableredes typisk i de områder og landsbyer, hvor der endnu var en vis sønderjysk tradition. I april 1921 overtog det nyoprettede »Danske Skoleselskab for Harreslev m.b.H.« med kapital fra Grænseforeningen som nævnt Harreslev Kro, og her indrettedes bl.a. et forsamlingslokale til brug for møder, gudstjeneste og dansk undervisning. Ejendommen blev forvaltet af »Dansk Skoleforening for Landdistrikterne«. ⁸⁰

I 1923 indviedes »Peers Pissel«, en tilbygning til Peter Lorenzens gård på Østerbymark. Også her afholdtes møder og dansk undervisning. Om selve indvielsen fortæller Gustav Lindstrøm: »En aprilsøndag 1923 indviedes »Pærs Pissel« på Østerbymark, det første af de små samlingssteder, der brød forsagtheden hos befolkningen, og hvor der holdtes gudstjenester, danske møder, dansk- og sløjdundervisning, ja, hvor der øvedes og opførtes små dilettantstykker på sønderjysk trods den knebne plads.

Ved selve festen skete der ingen optøjer. Men en del blev generet af nogle tyske unge i den nærliggende landsby. Således blev en dansk lærerinde revet af cyklen, så hun forstuede en arm. Og da jeg en tid efter samlede børnene fra mine to vandreskoler i Jaruplund og Østerbymark sidstnævnte sted, måtte jeg have en 5-6 danske mænd til eskorte gennem den berygtede landsby«. ⁸¹

Senere samme år, den 2. december 1923, indviedes endnu en forsamlingsal. Denne gang i Valsbøl hos landmand Lorenz Jepsen. ⁸² Her var det særlig den lokale menighedskreds, som havde været engageret i etableringen af samlingsstedet. Salen var indrettet til kirkebrug med alter og dåbsfad.

I Slesvig by etableredes et forsamlingshus, efter at danske kredse havde erhvervet »Holsteinisches Haus«. Stedet kaldtes nu »Slesvighus«. Alle-rede inden indvielsen, som fandt sted den 10. februar 1923, spores betænkelighed fra tysk side. Således skrev den tyske avis »Flensburger Nachrichten« den 27. januar 1923 forskrækket »Die Invasion droht weiter«. ⁸³ Sådan var tonen på dette tidspunkt, hvor den stærke danske krone muliggjorde en ekspansiv virksomhed.

I slutningen af tyverne kom flere forsamlingshuse til. Således etablere-

Forsamlingshuset i Lyksborg havde til huse på første sal i denne ejendom i Collenburgerstr., i et baghus hvor der også var svinestald og honselhus. Foto af Niels Kjems i P 295-22.

des i januar 1929 et forsamlingshus i Lyksborg. Her havde det danske arbejde ellers ligget stille siden opblomstringen frem til ca. 1923. I oktober samme år indviedes et dansk forsamlingshus i Tætvang i Agtrup Sogn. Også her var der tale om en tilbygning til en gård, denne gang hos bonden Hans A. Christiansen. Ved den lille højtidelighed i forbindelsen med indvielsen talte bl.a. Gustav Lindstrøm og Niels Kjems. Endelig var der året før, den 19. august, etableret et dansk forsamlingshus i Aventoft, hvor frøken Alwine Borg havde stillet et lille hus til rådighed. I en ombygget kostald indrettedes en større og en mindre stue. Desuden fandtes en lille forstue, en stue med seng, hvor læreren kunne overnatte samt et lille køkken. »Storstuen«, hvor møder og undervisning fandt sted, var kun 4 meter lang og 3½ meter bred: »Foredragsholderen må helst ikke være af de allerstørste; fra gulvet til loftsbjælkerne er der nemlig kun 1,70 meter«, hed det.⁸⁴

Alt dette var med til at skabe samlingssteder for mindretallet – og dermed udgangspunkt for fortsat vandrelærerarbejde.

Arbejdet fortsætter

De danske privatskolers og forsamlingshusenes fremvækst gjorde, at vandrelærerarbejdet skiftede karakter. Flere steder gik børnene nu i de nyetablerede danske skoler og en del af de ældre elever søgte til Duborg-

Skolen i Flensborg. Men samtidig indførte de projsiske myndigheder i 1924 en afgift på passage af grænsen, en »pasafgift«. Denne afgift bevirkede, at mange unge sydfra ikke kunne komme på højskole og efterskole i Danmark. I 1924 havde 191 elever fra Sydslesvig ansøgt »Sønderjyds Skoleforening« om støtte til sommerophold på skoler i Danmark, men kun 31 mødte frem. Til vinterskolen 1924/25 søgte 139 elever om støtte, hvoraf kun 91 mødte.⁸⁵

Det var derfor vigtigt, at tilbuddene om undervisning syd for grænsen blev udvidet. I Flensborg etableredes Ungdomsskolen, som om aftenen tilbød undervisning i de særlige handelsfag, handelskorrespondance, dansk og tysk stenografi, engelsk, bogføring, gymnastik, sløjd, husgerning og håndgerning.⁸⁶

Væsentligt var, at den hidtidige geografiske begrænsning til 2. zone blev sprængt. I amterne lige syd for grænsen opfyldte de nye skoler nu det meste af behovet for børneundervisning. En af vandrelærerne, nemlig Jørgen Jørgensen, flyttede da længere mod syd og fortsatte i og omkring Slesvig by, Frederiksstad og Tønning. Resten af vandrelærerne fortsatte i de nordlige distrikter, men tilbød nu i stigende grad ved siden af den egentlige danskundervisning også undervisning i en række praktiske husflidsfag. I mange hjem var økonomien anstrengt, og der var god brug for billige, hjemmegjorte produkter. Der blev oprettet hold i bl.a. træsløjd, kurvetfletning, kjolesyning, almindelig syning, almindelig håndgerning, sang og gymnastik. Derudover blev afholdt sangaftener, foredrag, lysbilledaftener, ligesom der flere steder øvedes folkedans og små diletantforestillinger, som blev opført ved kursets afslutning. Disse nye tilbud var særdeles populære og var fra midten af tyverne med til at fastholde interessen i landdistrikterne.

Efter fremgangen indtil 1923 fulgte en vis stagnation. Sidst i 20'erne var der knaphed på ressourcer. Det var ikke altid let at holde fanen højt. Sidst i august 1931 gav Niels Kjems ud fra erfaringer i Klægsbøl syd for Tønder på vestkysten denne vurdering af situationen: »Vort indtryk var nærmest: Danskheden er døende i Mellemslesvig; når de gamle dør, er det forbi. Er der så mening i, at vi får vor løn for at gå og forsøge at piske liv i det, som dog dør? Ja, sådan tænker vi også stundom. Men vi kan jo ikke rejse herfra, det ville være at svigte. Så længe vi synes vi kan hjælpe den enkelte dansker med et eller andet, ja da må vi blive.

Jeg vil da sige, at fra andre egne kan der tegnes meget lysere billeder, der viser, at der også er ungdom, som ønsker at leve deres liv som danske også ind i fremtiden«. ⁸⁷

Antallet af vandrelærere lå omkring de fem, og der blev ansat nogle

delingsførere, som gav gymnastikundervisning m.v. Antallet af steder med undervisning lå stabilt, og let stigende:⁸⁸

1927/28 13 steder

1929/30 16 steder

1931/32 20 steder

1934/35 19 steder

1936/37 18 steder

Bogarbejdet

Endnu et aspekt ved vandrelærernes arbejde skal nævnes, nemlig bogarbejdet.⁸⁹ Hvor vandrelærerne kom frem, leverede og byttede de bøger, blade og tidsskrifter. Gennem gaver samt bevillinger fra bl.a. Grænsesforeningen opbyggedes langsomt en lille samling, som vandrelærerne så fordelte på deres ture rundt i hjemmene. Også Sprogforeningen i Nordslesvig ydede tilskud i form af boggaver, f.eks. Sprogforeningens Almanak og den blå sangbog. Samtidig indsamledes i Danmark ugeblade og tidsskrifter til fordeling syd for grænsen. Især »Hjemmet« og »Ugens nyheder« var populære og gik fra hånd til hånd til de var slidt op. En kvindelig læser blev engang spurgt om hun kunne lide at læse »Ugens nyheder«. Hertil svarede hun: »Ja, dæ ka' Di trow, hva æ de da faa et lille fain Blaj - aa saa all de gue Raaej, dæ i et«. Også »Nordslesvigs Landbrugs- og Mejeritidende« var populært og havde 30-40 holdere syd for grænsen.

Det var Niels Kjems, som fra sit hjem i Harreslev koordinerede udlånet og fordelte bøger og blade.⁹⁰ På de mange rundture i landdistrikterne var der rig lejlighed til også at bringe bøger frem og tilbage samt vejlede nye og gamle lånere. Udlånene blev registreret, og af protokollerne fremgår det bl.a., at f.eks. Kobbermøllen en enkelt sæson fik et par hundrede bøger. Enkelte læsere nåede op på 50-60 bøger. Bogudlånet bredte sig hurtigt til selv de fjerneste egne. På et møde på »Flensborghus«, afholdt af Biblioteksforeningen i november 1926, hvor alle der havde bøger stående var indbudt, mødte folk lige fra Domstog ved Gelting i Angel og Lyksborg og Før. Samme år udsendtes bogkasser til Goldebæk, Jaruplund, Agtrup, Ladeland og Skovlund. Hver kasse indeholdt 30 børnebøger og 30 bøger for voksne. Samtidig udsendtes 36 bogmapper til læsekredse med 10-15 medlemmer. Bøgerne udskiftedes hver fjortende dag. I 1931 blev der indsat en særlig bogbil. Kjems blev chauffør, vandrelærer/delingsfører og bibliotekar Frederik Mommsen fra Flensborghus Bogsamling kørte med som bibliotekar. Det muliggjorde en yderligere udvidelse af bogarbejdet.⁹¹

Bogbilen kørte ud første gang den 29. september 1931. Vandrelærer Niels Kjems var chauffør, og bibliotekar Frederik Mommsen (1901-65) var med som repræsentant for Flensborghus Boigsamling. Her har Kjems fotograferet bibliotekaren i 1938 hos Andreas Meng på Østerbymark. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

De »almindelige vandrelærere«, altså Kjems' medarbejdere, slæbte også med bøger. Man kan se det f.eks. i Anna Rasmussens dagbog. Hun virkede som vandrelærer 1925-30. Hendes normale arbejde var undervisning i dansk, oplæsning, fortælling, suppleret af syskole, kursus i kjolesyning og gymnastik. Hertil kom undertiden fordeling af bøger:⁹² »3. dec. 1927. På besøg hos Hans Jepsens på Valsbøl Mark. De fik Ingemanns hist. romaner til forøgelse af deres bogsamling. En familie i Danmark har sendt en kasse bøger herved til fordeling.

9. dec. 1927. På besøg i Agtrup hos Hans A. Christiansens, der fik fem bind af Carit Etlars Fortællinger ... De lod til at være glade ved udsigten til at få danske bøger at råde over og nævnte flere, der skulle låne hos dem«.

M. P. Ejerslev

Blandt de nye vandrelærere, som kom til umiddelbart efter midten af 1920'erne, var Mikkel P. Ejerslev (1893-1976) en af de markante. Han var født den 6. marts 1893 i Sdr. Dråby på Mors. Hans skolegang begrænsede sig til »den stråttækte skole«, hvorefter han som 14-årig kom ud at tjene. Allerede som ganske ung blev han klar over, at lærergernin-

gen var det, som trak mest i ham, men »af en eller anden grund havde jeg ingen fidus til den almindelige seminarienuddannelse«, skrev han senere. Han lod sig derfor som 20-årig indskrive på Frederiksborg Højskole. Herefter kom han på Askov Højskole, hvor han blev i tre år. Her kunne man, som det eneste sted i landet, tage fortløbende kurser og således få en bredere uddannelse. Efter endt uddannelse som højskolelærer var han et år (1919/20) på Begtrup Højskole ved Hillerød.⁹³

Året efter blev han af malerinden Agnes Smidt opfordret til, sammen med hende, at etablere en arbejdende højskole i Lundsmark i Nordslesvig. Agnes Smidt var almindelig kendt i Sønderjylland, og blandt hendes værker kan nævnes portrætterne af Skoleforeningens formand Hans Jensen Christensen og Peder Skau, som nu hænger på Folkehjem i Åbenrå.⁹⁴

På den arbejdende højskole i Lundsmark blev M. P. Ejerslev i ca. to et halvt år indtil 1926, hvorefter han på Skoleforeningens opfordring tog til Sydslesvig som vandrelærer. Han tog ophold i Flensborg og fik især Flensborgs sydøstlige udkant og egnen ud til Lyksborg som arbejdsområde. M. P. Ejerslev blev særdeles afholdt som vandrelærer og nævnes af flere tidligere elever som en af de betydeligste sammen med Niels Kjems, Gustav Lindstrøm og Jørgen Jørgensen.

Således skriver Niels Bøgh Andersen i sin erindringsbog »Fiskersøn fra Aventoft«: »Ejerslev var nok den betydeligste vandrelærer, vi unge mødte. Han fik en afgørende indflydelse på den generation af unge, der bar det nationale arbejde i nazitiden og efter krigen. Han var en betydelig personlighed.«⁹⁵

Om sit forhold til Sydslesvig og sit virke syd for grænsen skrev M. P. Ejerslev selv senere:⁹⁶ »Min stilling til Sydslesvig er ikke bestemt af teorier og læsning, men så helt afgjort af samvær med almindelige unge hernede fra. Og først dernæst begrundet på anden måde gennem læsning og hvad dertil hører. Dette er min vej til stillingen som vandrelærer i Sydslesvig«.

Og han fortsætter: »For mig – og vel også for andre – blev vores sammenkomster med folk ude på landet noget væsentligt. Hvor havde vi det rart! Og hvor man husker disse møders hygge. Og hvor kunne de høre, når man fortalte eller læste. Og samværet bagefter! Så var det den og så den, der kunne fortælle. De gamles erindringer – ikke sjældent om varslere og den slags. Besøg af anden art hørte også med: hos enkeltboende ikke sjældent ensomme gamle danske. Det var tydeligt, at vi var velkomne et sådant sted«.

En af M. P. Ejerslevs store interesser var dansk historie, i de senere år slægtshistorie. I 1931-32 ledsagede han sprogforskeren Anders Bjerrum på hans rejser for at optegne det gamle Fjoldemål på den slesvigske højderyg.

Af Skoleforeningens årsberetninger fremgår det, at han f.eks. sammen med Jørgen Jørgensen arrangerede fællesture til de historiske steder syd for grænsen. På sådanne ture var Ejerslev fører og kunne fortælle levende om de historiske begivenheder. Også i anden sammenhæng blev der lyttet til hans historiske foredrag. Den historiske interesse gav sig ligeledes udslag i poetiske arbejder. Gennem årene skrev og udgav han flere digtsamlinger, ofte med historisk indhold, ligesom han skrev den vel nok mest kendte sang om Sydslesvig: »Ja landet er lidet fra hav til Fjord«. Sangen regnes af mange for de danske sydslesvigeres »nationalsang«. Den blev optaget i Snoghøj-bogen 1937 og kom senere i Højskolesangbogen.

Om det danske arbejde i Sydslesvig i mellemkrigsårene giver Ejerslev i et interview i Vejle Amts Folkeblad i 1975 sin egen personlige vurdering:⁹⁷ »Jeg er ked af, at man som regel overser mellemkrigsårene i Sydslesvig. For vel var tallene i de danske skoler og foreninger små – og så meget større og mere bitre de danske tabstal i krigen 1939-45. Men sandheden er, at der i det stille var arbejdet ihærdigt. Jorden blev gødet. Havde man ikke haft de små danske skoler og foreninger, Flensborg Avis og vandrelærerne, så havde der heller ikke været en dansk opvågning i Sydslesvig i 1945«.

I 1932 forlod M. P. Ejerslev Sydslesvig. »Ejerslev blev senere nazist«, skrev Niels Bøgh Andersen, som kendte ham godt, i sine erindringer. »En dag gik jeg gennem Holmen i Flensborg; da kom Ejerslev ud fra Rådhuset, nazisternes højborg. Jeg standsede ham og spurgte forundret: »Hvad laver du her, Ejerslev? Et besøg på Rådhuset kunne være ensbetydende med, at han var kommet i alvorlige vanskeligheder. Han svarede: Jeg er blevet nazist. – Det havde jeg aldrig drømt om, kunne ske. Han bevarede sin tro næsten til krigen sluttede«.⁹⁸

Bøgh Andersens beretning skal tages med et korn salt. Han fremhævede også, at Ejerslev aldrig deltog i handlinger mod danske. »Og jeg og mange med mig føler stadig dyb taknemmelighedsgæld til denne benådede lærer«, tilføjede han.

Bag Ejerslevs initiativer lå en meget stærk national bevidsthed. Efter årene i Sydslesvig fik han ansættelse som bibliotekar i Toftlund og på Rønshoved Højskole. Senere kom han bl.a. til Snoghøj gymnastikhøjskole og senest til Aabybro Ungdomsskole. Under besættelsen opholdt han sig i København. Som nationalt bevidst dansker kom han ret tæt på visse af de nazistiske ideer, bl.a. som aktivt medlem af pastor Mallings »Dansk Folkefællesskab«. Også til den danske nazisympatisør Ejnar Vaaben knyttede han kontakt.

Denne stærkt nationale holdning havde han haft gennem alle årene.

At arrangere dilettantkomedier indgik i vandrelærernes arbejde. Her »Fastelavnsgildet« opført i Valsbol og på Østerbymark i 1930'erne. Foto af Niels Kjems i ADCB P 261-13.

Han var en af de ganske mange, som ud fra en dansk-national holdning og i mistillid til demokratiet følte sig tiltrukket af dele af det nazistiske tankegods.

Af Skoleforeningens årsberetninger

Vandrelærerne varetog en »blandet landhandel« af aktiviteter, og det kan være svært at fange de forskellige aspekter. Men tager man et udpluk af Skoleforeningens årsberetninger, får man et anskueligt omrids af de mangeartede gøremål, samt af udviklingen i vandrelærernes arbejde.⁹⁹

1926-27

Vandrelærerne underviser i dansk, og hvor det kan ske tillige i gymnastik, husflid og sang. Som lærere har i år virket Niels Kjems, Anna Kjems, Johannes Büchert, Anna Rasmussen, Ernst Müller og M. P. Ejerslev. Der er undervist i følgende byer: Harreslev, Kobbermøllen, Tarup, Jaruplund, Langbjerg, Skovlund, Østerbymark, Jarlund, Medelby, Ladelund og Agtrup. (11 steder)

1927-28

Der undervises i dansk, og hvor det kan lade sig gøre tillige i gymnastik, husflid og sang. Enkelte steder også i dansk historie og geografi. Mange forskellige emner behandles i små foredrag, eller aftenen tilbringes med studium af et bestemt emne, med oplæsning eller sangleg – alt efter deltagerens alder, udvikling og antal. Som lærere har virket Niels Kjems, Anna Kjems, Anna Rasmussen, Anne Iversen og M. P. Ejerslev. Der har været færre børn blandt deltagerne, men flere unge end i fjor. Udgifterne ved vandrelærervirksomheden bæres af Sønderjydsk Skoleforening. Der blev undervist i følgende byer: Harreslev, Harreslevmark, Kobbermøllen, Tarup, Jaruplund, Langbjerg, Skovlund, Østerbymark, Jarlund, Medelby, Valsbøl, Agtrup og Aventoft. (13 steder)

1928-29

Som vandrelærere har virket Niels Kjems, Anna Kjems, Marta Diedrichsen, Helene Lorenzen, Anna Rasmussen, Anne Iversen og M. P. Ejerslev. Der er undervist i dansk, sang, håndgerning, gymnastik og husflid. Et enkelt hold (Harreslev) har øvet folkedans og et andet hold (også Harreslev) har haft en særlig ugentlig aften til oplæsning. I Tarup har fru Hanne Petersen øvet et hold i folkedans. Fremdeles har der i Harreslev, Jaruplund, Aventoft, Skovlund og Flensborg været hold, der særlig fordybede sig i et historisk emne. Endelig har en kreds i Flensborg været optaget af at undersøge mindretalsspørgsmål. Udgifterne ved vandrelærervirksomheden bæres af Sønderjydsk Skoleforening. Der har været undervist i Harreslev, Harreslevmark, Kobbermøllen, Tarup, Jaruplund, Langbjerg, Skovlund, Østerbymark, Jarlund, Medelby, Ladelund, Agtrup, Hanved, Hanvedmark. (14 steder)

1929-1930

I år har Niels Kjems, Anna Kjems, Marta Diedrichsen, Helene Lorenzen, Anna Rasmussen, Marta Diedrichsen, M. P. Ejerslev og Gustav Lindstrøm undervist. Desuden er der flere steder med godt resultat drevet gymnastik ved delingsførere, nemlig Agnes Nørgaard, Frederik Mommensen og Georg Büchert. Der er blevet undervist i dansk, sang, historie, hjemstavnskundskab, litteratur, husflid, syning, kogning, gymnastik og folkedans. Til dansk har der været 7 hold, til historie 7 hold, til hjemstavns historie og litteratur 1 hold, til husflid 6 hold, til syning 8 hold, til kogning 2 hold, gymnastik 6 hold, folkedans 1 hold. Holdenes størrelse har varieret fra 4 til 29 deltagere. Vandrelærerne har desuden, hvor det har været muligt, afholdt møder og sammenkomster med foredrag og

Vandrelærerens idrætsflok i Harreslev i 1930'erne. Foto i ADCB P 261-13.

sang, og har deltaget i fordelingen af blade og bøger. Sønderjydsk Skoleforening bærer udgifterne ved denne virksomhed. Der blev undervist i Harreslev, Harreslevmark, Kobbemøllen, Tarup, Jaruplund, Langbjerg, Hanved, Skovlund, Østerbymark, Valsbøl, Jarlund, Medelby, Ladelund, Agtrup, Løgum, Wimmersbøl og Aventoft. (17 steder)

Som det ses udviklede det danske arbejde sig stille og roligt i slutningen af tyverne. Der var måske ikke de store tal at fremvise, men flere sogne og byer kom stadig til, ligesom udbuddet af kurser udvidedes. Nye navne blandt vandrelærerne dukker også op. Nogle for at forsvinde igen efter en enkelt sæson, mens andre, som f.eks. Gustav Lindstrøm, vendte tilbage til Sydslesvig. Endelig bemærkes det, at den nordslesvigske skoleforening, Sønderjydsk Skoleforening, fra 1927 dækkede udgifterne ved vandrelærervirksomheden. De nævnte delingsførere var også ansat under Skoleforeningen for Flensborg og landdistrikterne, og var folk som på gymnastikhøjskoler i Danmark havde taget en kortere uddannelse i gymnastik og idræt.

De sydligste egne – under Grænseforeningen

Hidtil har beretningen været koncentreret omkring de nordligste distrikter, d.v.s. anden afstemningszone. Men også længere sydpå, i området næsten ned til Ejderen, iværksattes danske aktiviteter. Her var forholdene imidlertid anderledes. Danskheden stod her endnu svagere end længere mod nord, og det officielle Danmark var meget tilbageholdende med at yde støtte i dette sydligste område.

Da private kræfter i Danmark kort efter 1920 påtog sig at hjælpe danske tilkendegivelser fra disse egne, var reaktionen fra tysk side skarp. »Schleswiger Nachrichten« skrev f.eks. den 7. december 1923, i forbindelse med privat dansk undervisning i Slesvig By, at der var åbnet en »dansk privatskole«, som holdt til i »det danske kvarter i Langegade 33«. Bladets kilde var »Rendsburger Tageblatt«, der dagen før kunne fortælle, at 200 (!) børn gratis besøgte skolen, og at et kursus for voksne om aftenen ligeledes havde »talrigt besøg«. Et par uger efter, den 29. december, kunne »Neue Tondernsche Zeitung« berette om de ufine midler, som lokkede børnene til dansk skolegang. Der lovedes tøj eller penge i julegave, og var børnene flittige til at lære dansk, fik de gratis ferieophold i Danmark. Den første som skrev en fejlfri stil ville få en krone af – selve den danske konge!¹⁰⁰

I disse områder holdt den danske stat sig som nævnt tilbage. I ansvarlige politiske kredse blev et forsøg på genoplivning af danskheden helt mod syd vurderet som en utidig indblanding i en fremmed magts indre anliggender. Statsmidlerne til fremme af dansk kultur syd for grænsen måtte derfor kun anvendes i den tidligere 2. zone. Eksempelvis havde Flensborghus Bogsamling, det danske bibliotek i Flensborg, en stående ordre om ikke at virke syd for 2. zone samt at personalet skulle afholde sig fra enhver politisk national agitation.¹⁰¹

Den danske virksomhed i de sydligste distrikter måtte derfor finansieres ad anden vej. Det blev Grænseforeningen og andre nationale foreninger, som skaffede de nødvendige midler.

Jørgen Jørgensen

En af dem der tog arbejdet op længst mod syd var Jørgen Jørgensen. Han bragte erfaringer med fra de nordlige distrikter, hvor han 1924-26 havde arbejdet i Flensborg-foreningens regi.

Jørgen Jørgensen var født i St. Magleby på Amager den 18. december 1894. Han fik en uddannelse som landmand, bla. fra landboskolen i Tune. På hjemegnen var han meget aktiv i Konservativ Ungdom.

I vinteren 1923/24 tog han på Askov Højskole med det klare mål at lægge grunden til et arbejde i Sydslesvig. Om sine motiver berettede han i en samtidig »levnedsberetning«. Her fortæller han bl.a. om sine overvejelser for fremtiden: »Jeg fik tilbud i flere retninger. Den ene var at tage del i det danske kulturarbejde syd for grænsen. Den anden var at tage del gennem en stilling i det offentlige politiske arbejde i Danmark. Jeg valgte det første, da jeg ikke vil finde mig til rette indenfor nogen politisk bås. Derimod føler jeg at have min plads, hvor et pionerarbejde skal gøres for kulturens vækst blandt vore landsmænd syd for grænsen. Også her fandt jeg min begrænsning, thi med et sådant arbejde følger en stor pligt, og for at få forskellige spørgsmål klaret, er det jeg nu befinder mig på Askov Højskole«. ¹⁰²

Bag denne skildring dækker sig en flerårig kontakt til Sydslesvig siden 1921. Han havde rejst en del rundt, og i 1922 var han i Slesvig som »fuldmagtshavende« for Jutta Skrumsager, den energiske dame, som stod bag købet og indretningen af Slesvighus som dansk forsamlingshus. I marts 1923 var han igen i Sydslesvig, deltog i købet og indretningen af Slesvighus, og var med til indvielsen af »Peers Pissel« på Østerbymark og kom i øvrigt vidt omkring.

Nu gennemførte han opholdet på Askov udvidede højskole og deltog i Askov højskolelærerkursus samt kursus i sløjd, husflid og gymnastik. Tankegangen var klar: »Når jeg skulle til Sydslesvig, måtte alle »våben« være smedet. Jeg havde oplevet den skuffelse at se Sydslesvig ladet udenfor. Mit største ønske var at komme ud på en af de frisiske øer, hvor der havde været afgivet mange danske stemmer ved afstemningen«, skrev han senere i sin levnedsberetning til Ordenskapitlet. ¹⁰³

Herefter følte han sig rustet til at tage fat. Den 1. november 1924 begyndte han som vandelærer under Skoleforeningen i Flensborg. I byerne umiddelbart vest for Flensborg – Langbjerg, Hanved, Haurup, Hyl-lerup, Østerby, Valsbøl – bidrog han med undervisning i dansk, husflid, gymnastik m.v. Om sommeren, hvor der ikke blev udbetalt løn som vandelærer, virkede han som en slags landbrugskonsulent for bønderne på landet. ¹⁰⁴

I en indberetning til Niels Kjems fra vinteren 1924/25 fortæller han om arbejdets start i Langbjerg. »Undervisningsdagene i Langbjerg blev mandag og torsdag klokken 3¹/₂-6. Undervisningen foregik på den måde, at jeg lod børnene synge dels af den røde og dels af den Blå Sangbog. Helst ville børnene synge af den Blå Sangbog. Nogen Danmarkshistorie fortalte jeg børnene, hvilket gang efter gang trak mange interessante spørgsmål frem hos børnene. Til læsning, afskrivning og stil anvendtes

Vandrelerer Jørgen Jørgensen, Slesvig (1894-1970) var en stor naturelsker og meget kyndig ornitolog. Foto fra 1920'erne i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

de dertil tildelte bøger. Enkelte af børnene opnåede gode resultater i diktat og stilskrivning. De gjorde sig umage for vinteren igennem at møde, men måtte ofte hjælpe hjemme med arbejdet. Den største forsømelighedgrund især for pigerne var pasning af små søskende hjemme. Det så trist ud straks, men et hold blev der da ud af det, og vi holdt ud til det sidste«. ¹⁰⁵

I Langbjerg startedes også et voksenhold om aftenen med 7-12 deltagere. I samme sæson underviste Jørgen Jørgensen i Hyllerup, Skovlund, Østerbymark og Valsbøl. Af indberetningen fremgår, at der til disse kurser gennemsnitligt mødte femten deltagere.

Beretningen slutter med Jørgen Jørgensens egne overvejelser om fremmødet til kurserne: »I øjeblikket er det vist heller ikke så meget tallene, der skal spørges om, som om de kredse der er, de står sikre og rodfæstede? Her har jeg det indtryk, at i så kort et spand af tid som vinteren som gik, der

mener jeg at kunne se og føle kredsene stærkere. De enkelte hjem begynder også at se det hele arbejde på et længere sigt, hvorfor igen kommer til sin ret det gamle ord: 'Det har slet ingen hast for den som tror'.¹⁰⁶

Vandrelærerens arbejde skulle med andre ord helst ses gennem et forstørrelsesglas, for rigtig at se en betydning i det! Men i 1925 gik Jørgen Jørgensen videre med undervisning i Slesvig by. Undervisningen foregik sideløbende med arbejdet i landsbyerne langs grænsen. Om denne omkringfarende virksomhed vidner f.eks. nogle dagbogsnotater:

»25.11.1925. Da Valsbøl nåedes, var det snefog og i Østerby en forrygende snestorm, som jeg havde stort besvær med at skride igennem til Østerbymark, hvor der til mig også kun var kommet Jacob Ertzinger og Martin Meng. Jeg satte så Peter Lorenzens dreng og Martin Meng i gang med træskæring, og vi holdt tidligt op.

26.11.1925. Efter at have sovet om natten på en sofa vadede jeg sammen med frøken Anna Rasmussen gennem snedriverne til Valsbøl, hvorfra jeg rejste ind med toget klokken 10.27. I Flensborg var det højvande så vandet stod op på gaden. Det er iøvrigt klart frostvejr uden en eneste sky på himlen. Rejste klokken 6 med Hurtigtoget til Slesvig, hvor jeg havde 6 unge piger til gymnastik. Det er en noget vanskelig opgave, da de to unge piger, frøkenerne Jensen og Langholz, er meget dygtige medens de andre er helt nybegyndere i gymnastik. Det er knagende frost i aften.¹⁰⁷

Gradvis blev han imidlertid trukket mod syd. I 1926, da der kunne oprettes faste skoler i de nordlige amter, flyttede han permanent til Slesvig, nu i Grænseforeningens tjeneste. Denne by blev herefter udgangspunkt for hans virke i de næste fire årtier. Der blev indledt et dansk arbejde i det vidtstrakte område fra Kappel og Egernfælde i øst til Tønning og Frederiksstad i vest.

Jørgen Jørgensen fik en særstilling i forhold til de andre vandrelærere, idet han specielt var ansat til at varetage de sydlige distrikter. Han aflagde derfor heller ikke længere sine rapporter til Niels Kjems og Skoleforeningen i Flensborg, men direkte til Grænseforeningen, som også skaffede midlerne.¹⁰⁸ Lokalt var »Dansk Skoleforening for Slesvig og Omegn« (fra 1935 med navnet »Dansk Skoleforening for Sydslesvig«) ansvarlig for skolearbejdet i de sydlige distrikter over for de tyske myndigheder.

Jørgen Jørgensens virksomhed i de sydlige distrikter indledtes med kurser i dansk sprog, husflid, gymnastik og idræt. Undervisningen foregik i begyndelsen for en del i Slesvig by, men da den faste skole var åbnet her i 1931, lagde han hovedvægten ud på landet. Han holdt møder og kursus i Strukstrup, Wedelspang, Thumby, Borg og Tønning. Da også sidstnævnte by fik sin skole, gik han igang i Frederiksstad. Ligesom læn-

gere nordpå var særlig husflidskurserne populære. Det lå jo tungt med dansk på disse kanter. Mange steder har læreren nok forsøgt at lære eleverne dansk, samtidig med at hænderne var travlt optaget af fremstillingen af nyttigt husgeråd og andre brugsgenstande. En oversigt over en enkelt sæsons arbejde, illustrerer dette:

Arbejdsliste for Strukstrup 1929-30¹⁰⁹

Dato	Navn	Arbejdets art
13/11	Emma Möller	Lille kurv
	Dora Möller	Lille kurv
27/11	Grethe Lassen	Lille handskekurv
	Emma Möller	Lille handskekurv
	Dora Möller	Lille handskekurv
	Grethe Lassen	Konfektkurv
11/12	Gertrud Lassen	Frugtkurv
	Grethe Lassen	Nøglekurv
	Emma Möller	Konfektkurv
	Dora Möller	Konfektkurv
	Gertrud Lassen	Konfektkurv
29/1	Hans Eriksen	Brødkurv
12/2	Dora Möller	Frugtkurv
	Grethe Lassen	Chokoladekurv (konfekt)
19/2	Detlev Lassen	Brikke (almuestil)
	Detlev Lassen	Billedramme (almuestil)
	Detlev Lassen	Knagerække (almuestil)
	Max Bruhn	Knagerække (almuestil)
	Grethe Lassen	Konfektkurv
	Gertrud Lassen	Cigarbæger
	Grethe Lassen	Nøglekurv
5/3	Emma Möller	Æggekurv
	Dora Möller	Æggekurv
12/3	Grethe Lassen	Æggekurv
	Gertrud Lassen	Nøglekurv
	Bertha Petersen	Lille kurv
8/4	Dora Möller	Sykurv
	Emma Möller	Sykurv
	Hans Eriksen	Teskekurv
29/4	Bertha Petersen	Sykurv
	Emma Möller	Lille kurv

I mange hjem i Sydslesvig findes endnu ting fremstillet ved vandrelærernes husflidskurser i mellemkrigsårene. Denne træskål af eg er drejet 1939 på Niels Kjems' drejebænk i slojdsalen i forsamlingshuset Kirkevang i Ladehund. Foto i ADCB P 261-13.

Som det var tilfældet i kredsene længere nordpå, var det ikke de store deltagertal, der kunne fremvises. Ofte optrådte de samme navne på de forskellige lister. Det var de samme få familier, som gik igen.

Sammenhængen mellem vandrelærernes virksomhed og den senere fremvækst af danske skoler og forsamlingshuse er påfaldende. Dette gælder i særlig grad Jørgen Jørgensen. Det var således hans arbejde på udposten i Tønning, som i 1935 ledte frem til grundlæggelse af en dansk skole dér.

Ved siden af den egentlige undervisning varetog han på Grænseforeningens vegne en række organisatoriske og praktiske gøremål. Det var f.eks. det daglige kontorhold på Grænseforeningens kontor i Slesvig By,

ledelsen af Grænseforeningens lille udlånsbibliotek i byen samt organiseringen af sydslesvigske børns ferieophold i Danmark.

De mange aktiviteter som vandrelæreren var involveret i, fremgår af en indberetning til Grænseforeningen i 1930: »Vandrelærergerningen og det dermed følgende kulturelle og folkelige arbejde kan nu igen i år se tilbage på et års virksomhed. I årets løb har jeg efter den førte statistik foretaget 170 landture. Disse ture har strakt sig over de sydligste amter til kursus og besøg hos vore forbindelser.

I Frederiksstad har 12 børn været samlet i et privat hjem, hvor der er læst og sunget med dem. I Tønning har en kreds af tidligere ferie børn og deres forældre, 10 ialt, været samlet, også i et privat hjem, hvor min kone og jeg har undervist i husflid. I år har der som tidligere været afholdt husflidskursus i det Lassenske hjem i Strukstrup. I Slesvig By har kursus med undervisning i husflid været fortsat. Dette kursus har i sommerhalvåret været besøgt af indtil 15 og i vinterhalvåret indtil 20 deltagere. I samtlige kurser i husflid er forfærdiget 300 genstande, kurve- og træskærerarbejder.

15 børn har i vinter været deltagere i kursus i dansk, ledet af redaktør Martin Lorenzen. Samme hold har jeg givet timer hver uge i historie og husflid. Desuden har frøken Lund givet timer i håndgerning. Bogudlånet har i årets løb vist en lille fremgang. I den allersidste tid er jeg også begyndt at udsende læsemapper (foreløbig 3), der indeholder »Hjemmet« og »Ugens nyheder«. Disse mapper går i henholdsvis 3-4 og 5 hjem.

Så har jeg fortsat ledelsen af ungdomsarbejdet. Ungdomsforeningen har i vinterhalvåret været samlet til møder og sammenkomster hveranden mandag. I sommerhalvåret har der to gange i ugen været øvet boldspil og idræt. Der har været afholdt en forårsfest med tur til Halvkredsvolden og en stiftelsesfest i november. Denne, der havde samlet over 200 deltagere fra alle egne af Sydslesvig, fik et ualmindelig godt forløb.

I år har jeg også haft arbejdet med ferie børnene, der skulle til Danmark i sommerferien. Dette omfatter børnene fra Slesvig og de sydligere liggende kredse. Også det ikke ringe arbejde med at få elever til efter- og højskoler i Danmark har taget sin tid. Til denne sommer rejser 9 unge piger fra de sydlige amter på skole i Danmark.

Med den her i forskellige afdelinger nævnte gerning følger nu et større og større kontorarbejde. En mængde forespørgsler, også fra Danmark, indløber. Dels omfatter disse arbejdet i almindelighed, dels er det angående ture til Slesvig og Danevirke.

Jeg har i det forløbne år haft 194 besøg på kontoret. Desuden er der indgået 294 breve. Udgået er derimod 670 breve og 1424 tryksager, mest

illustrerede blade, tidsskrifter, hvoraf en del landbrugsblade o.l til forbindelserne på landet«. ¹¹⁰

Under den økonomiske krise i slutningen af tyverne og begyndelsen af trediverne, der i særlig grad ramte de svagestillede, deltog Jørgen Jørgensen i indsamling og fordeling af tøj indsamlet i Danmark til de hårdest ramte danske familier.

Herom fortæller han i sin dagbog i 1934: »Fra 9 til 5, med en middagspause, pakkede vi 10 sække tøj til 37 portioner til medlemmer af 'Slesvigsk forening for Ejdersted'. Om aftenen ved en sammenkomst afleveredes tøjet til familierne, som glade tog imod pakkerne. Nogle småting var pakket i små pakker og stoppet i en sæk, hvoraf de grabbedes til megen morskab for deltagerne«. ¹¹¹

Arbejdet med sydslesvigske børn og unges ophold i Danmark optog Jørgen Jørgensen meget. Kontakterne over grænsen, herunder sydslesvigske børns ferieophold i Danmark og de unges ophold på danske højs- og efterskoler, var en vigtig sag. Det var vigtigt at de unge kunne udbygge den danske uddannelse, som var startet med vandrelærerundervisning og evt. dansk grundskole.

Endelig skal det nævnes, at Jørgen Jørgensen også gjorde god brug af sin landbrugsuddannelse. Når kursusvirksomheden ellers tillod det, tog han rundt til de danske bønder, hvor han vejledte og gav gode råd. Han var specielt interesseret i de nye dyrkningsformer, som vandt frem i Danmark. Blandt hans papirer finder man bl.a. en lille bog med notater og regnskaber over forskellige markforsøg. Samtidig findes der brevveksling med landbrugsskoler i Danmark, hvor erfaringer og ideer udveksles. Notaterne er suppleret med små skitser over de enkelte marker, så forsøgene kunne følges. Her et par eksempler fra 1925:

- Forsøg i kartofler hos Jørgen Søgård i Jarplund (sandmuld).
- Forsøg i rug hos P. Budach i Hornskov (sandmuld).
- Forsøg i blandsæd Lorenz Andresen i Harreslev (lermuld).
- Forsøg i kålroer hos Jes Andresen i Harreslev (sandmuld-mosekær).
- Forsøg i havre efter grønjord hos Andres Andresen i Veding (sandjord).
- Kartoffelforsøg hos Sigmund Olsen i Skovlund (sandmuld)
- Forsøg i kålroer hos Lene Lassen i Jarlund. ¹¹²

Mange år senere, i den store håndbog fra 1955 »Sydslesvig i dag«, sammenfattede Jørgen Jørgensen sin virksomhed som vandrelærer: »Den-

gang [1924] var det sådan, at vandrelærerne blev sendt hjem, når vi nåede til maj, men jeg blev for egen regning og tog del i ungdomsarbejdet i de samme egne, indtil vandrelærervirksomheden fortsatte næste vinter. Den bestod i undervisning af børn, som lovpligtigt gik i tysk skole om formiddagen og blev undervist af mig om eftermiddagen. Desuden underviste jeg voksne om aftenen. Man kom frem og tilbage på cykel.

Fra juni 1926 har jeg været fast stationeret i Slesvig, hvor jeg dels har virket ved kursus, dels ved bogsamlingen samt udvidede vandrelærervirksomheden ud over landet både øst og vest for Slesvig, i Angel til Tumbby, Tolk, Brodersby-Mysunde og mod vest til Tønning og Frederiksstad. I Tønning resulterede arbejdet i oprettelsen af en dansk skole, der indviedes i oktober 1935.

Foråret 1936 holdtes der i forbindelse med pastor H. F. Petersen, dengang også kaldet »Ejder-præsten«, en sammenkomst i et dansk hjem i Frederiksstad. Pastor Petersen fortalte om Albert Schweitzer, og jeg viste lysbilleder fra Ægypten. Dagen efter blev vor vært kaldt hen på rådhuset og truet med, såfremt han i fremtiden stillede lokaler til rådighed for lignende danske forsamlinger, at få sin ejendom beslaglagt og selv blive sat i koncentrationslejr. Det var jo i nazitiden, og der var oprettet en skole i Tønning, så man var lidt nervøs for, hvad dette danske »Umtrieb« kunne føre til.

Dermed var kursusvirksomheden forbi i Frederiksstad, men fortsattes med husbesøg.¹¹³ I øvrigt var der sidst i 30'erne en tid ansat vandrelærere i Ejdersted-området ved siden af Jørgen Jørgensen. Ligesom han var de ansvarlige overfor den særlige skoleforening for de sydligste distrikter (»Dansk Skoleforening for Sydslesvig«) og Grænseforeningen.¹¹⁴

I hagekorsets skygge

Den nazistiske magtovertagelse i Tyskland var, alt andet lige, først og fremmest en national og social revolution. I Sydslesvig betød det, at aggressionerne med fuld styrke blev rettet mod det danske mindretal. Den lokale nazistiske bevægelse slap i lokalsamfundene en række brovtende elementer løs, som tidligere var holdt nede.¹¹⁵

Ingen vidste, hvilken mindretalspolitik de nye magthavere ville føre. Med tanke på de store tyske mindretal udenfor Tysklands grænser samt landets generelt svage udenrigspolitiske stilling, blev det dog hurtigt klart, at regeringen i Berlin ikke havde nogen planer om overgreb på det danske mindretal. I perioden frem til 1938, hvor Tysklands stilling blev væsentligt styrket, kunne der opnås resultater ved henvendelse til myndighederne i Berlin.

Men på lokalt plan i Sydslesvig var situationen en anden. Overgreb og chikane mod de svageste i det danske mindretal blev almindelige. Arbejdstilladelser blev inddraget, børnepenge og plejetilladelser ligeså. Og ved nyansættelser og tildeling af vinterhjælp til de svageste blev danske familier ofte forbigået.

Alt dette satte spor i vandre lærernes arbejde. I 1934 gav Niels Kjems sin vurdering af situationen efter den foregående vinters forløb: »Det kan ikke nægtes, at nazismen har påvirket det danske arbejde en del. Vi har ikke kunnet gennemføre gymnastik i Valsbøl i vinter. Det skyldes også andre forhold, men dog vist især nazismen. I Adventoft gik det meget godt sidste vinter, det er ikke gået så godt [denne vinter]. En del børn tør ikke komme, og en del må ikke. Hvor mange der er bleven nazister af hjertet er meget vanskeligt at sige. At ikke alle der hejser hagekorset gør det af hjertet forekommer mig ganske tydeligt.«¹¹⁶

Vanskelighederne viste sig i det små. Blandt Niels Kjems' papirer findes bl.a. en håndskreven beretning med en række eksempler fra hverdagen: »Mattias Schlüter, der var elev fra Duborgskolen, søgte en stilling som skibstømmer ved Torpedo-skolen Mørvig. Han var sat som nummer et på ansøgningslisten og havde gode anbefalinger. Alligevel ansattes i stedet to SA-mænd. Hans Vendig, også elev fra Duborgskolen, meldte sig ud af »Den slesvigske Forening« for at kunne få arbejde på Sild. Han var blevet skræmt af ovenstående eksempel.

Alfred Olsen meldte sig ud af »Den slesvigske forening« for at kunne beholde sit lige påbegyndte arbejde i Flensborg. Olsen havde altid hørt til de rådvilde og vaklende. Havde mindretallet været stærkt nok m.h.t. på en positiv måde at kæmpe for den jævne mand indenfor vore rækker,

*Nazismen stikker hovedet frem:
»Hitler-Eiche« fotografæret i Lang-
bjerg af Niels Kjems 1933. Foto i P
295-22.*

så var Olsen og sammen med ham mange andre ikke gået. Han er et eksempel af de mange, der ikke har fået nogen målbevidst dansk opdragelse«. ¹¹⁷

Meget levende har Gustav Lindstrøm beskrevet sine erfaringer fra disse år. I 1929 var han vendt tilbage til Sydslesvig og havde genoptaget sin vandrelærervirksomhed med udgangspunkt i Ladelund. Om tiden her efter 1933 skrev han bl.a.: »Vort arbejde [blev] hæmmet af nazismen, efterhånden som grebet i befolkningen strammedes. Da jeg på gaden i Ladelund mødte den første unge tysker i den brune SA-troje, smilte jeg ad ham. Men vi lærte snart at holde morskaben for os selv, om end det kunne knibe, – som når jeg f.eks. sad og spiste middag hos min ret tyske værtinde, og postbudet, en skikkelig mand fra Ladelund, afleverede posten med et 'Heil Hitler!', og hun tørt svarede 'Ja, sågu'!«. ¹¹⁸

Lindstrøm fortsætter: »Nazisterne var ude efter vor skoleungdom for at få den i Hitler-ungdomsorganisationen, men de havde ikke meget held med det. Men vore unge blev indkaldt til arbejdstjeneste og senere til regelret militærtjeneste, og enkelte svage herhjemme trak sig stille eller med ret flove påskud ud af det danske. De fleste af vore folk stod dog fast, og hos mange tyske voksede modviljen mod diktaturet. Det kunne ske, når jeg stod og talte med en tysk mand på gaden i Ladelund, at han

advarede mig mod en forbipasserende og sagde: »Pas på ham! Ham kan du ikke stole på«. Eller en anden sagde: »Pas på, Gestapo har et godt øje til dig!«. ¹¹⁹

Fra 1938 øgedes presset fra de nazistiske myndigheder. Der havde siden nazisternes magtovertagelse været problemer. Men den kampagne, som nu indledtes, havde til hensigt at tvinge de danske familier væk fra det danske mindretal og dets organisationer. Da myndighedernes midler hovedsagligt var af økonomisk karakter, og da hovedparten af de danske familier var at finde blandt de svagest stillede, var resultatet næsten givet på forhånd. Mange danske familier opgav det danske tilhørsforhold i et forsøg på at bevare den sparsomme økonomiske hjælp myndighederne tilbød. Børnetilskud, og navnlig Vinterhjælpen, var økonomiske foranstaltninger, som nationalsocialisterne kunne bruge imod det danske mindretal. Hjælp kunne let gå tabt, hvis forbindelsen med mindretallet blev opretholdt. Det nationalsocialistiske samfund var gennemorganiseret helt ned på gadeplan, hvor såkaldte »Blockwarte« overvågede og førte tilsyn med de enkelte familier. Det er derfor forståeligt, hvis mange danske familier ikke kunne modstå presset og de daglige chikanerier. Vinterhjælpen ydedes efter »Blockwarte«s indstilling, og mange familier som holdt fast ved det danske måtte se ham gå forbi, når hjælpen skulle tildeles. ¹²⁰

I Flensborg Avis den 1. februar 1938 kan man bl.a. finde følgende, om overgrebene mod det danske mindretal:

»... Der er en Zellenwart's ordre til sine tillidsmænd (»Blockwarte«) om til de tyske børnehaver i første række at få fat i det danske mindretals børn. Der er udtalelser imod danskheden af andre tillidsmænd. Der er dette, at der til danske børn fra den danske kommuneskole i Flensborg uddeles adgangskort til tyske foranstaltninger, og at nogle danske skolebørn uden videre sendes på tysk rekreation, skønt vi på dette område har vor egen danske omsorg ... Der er den mærkelige foreteelse, at i en ensstillet gruppe i en koloni på 15 familier får de 11 skøde, men de fire dansksindede får ikke samtidig skøde og må vente og ængstes«. ¹²¹

Under disse mere pressede forhold blev behovet for indre sammenhold stadig større. Vandrelærerne var nødvendige for at holde trådene sammen.

Lars H. Schubert – de nordøstlige egne

En af de lærere, som var med i disse år, var Lars H. Schubert. Hans virksomhed kom til at ligge i egnene øst og syd for Flensborg, altså i et område, som kun sporadisk har været behandlet i det foregående.

Lars Schubert var født den 5. marts 1905 i Aabenraa, men flyttede fire år gammel med familien til Flensborg. Han kom i byens tyske kommuneskole, men tilbragte alle sine ferier hos bedsteforældrene i Rise ved Aabenraa. Her fik hans danske sprog og sindelag et godt grundlag. Efter den tyske kommuneskole kom han på realskole i Danmark (Asnæs på Sjælland), men han vendte tilbage til Flensborg og kom i lære som typograf. Efter læretiden tog han på højskole i Danmark, først på Vallekilde og senere på Askov, hvor han bl.a. deltog i »Nordisk Lærerkursus« og tog sløjdlærereksamen.¹²²

Fra 1. november 1934 fik han ansættelse som vandrelærer under »Skoleforeningen for Flensborg og Omegn«, en virksomhed han bestred, indtil han i 1939 blev indkaldt til tysk militærtjeneste. Efter krigen meldte Schubert sig straks til det danske arbejde igen, og i efterkrigsårene bestred han en række poster i det danske organisationsarbejde, først som amtssekretær i Husum, derefter som SSF's kontorchef i Flensborg frem til pensioneringen. Han døde den 15. december 1984.

Årene som vandrelærer har han skildret levende i sine erindringer: »Den 1. november 1934 begyndte mit arbejde som vandrelærer under »Dansk Skoleforening«. Duborg-Skolens første rektor, dr. phil. Andreas Hanssen, der samtidig var konsulent for det danske skolearbejde i landdistrikterne, bød mig velkommen og ønskede mig til lykke med det nye virke. Der fulgte ingen arbejdsplan eller retningslinier med. Rektor Hanssen kunne og ville ikke give mig instrukser. Jeg fik et arbejde i fuld frihed og dermed følgende ansvar. Arbejdsdistrikterne spændte fra Flensborg-Sporskifte over Engelsby – Friedheim – Kauslund – Lyksborg – Bogholm til Holnæs«.

Om selve arbejdet i kredsene fortsætter Lars H. Schubert, her om danskursus i Lyksborgkredsen: »Vi læste bøger fra 1. skoleår og arbejdede os igennem Ole-Bole-stof. Sangen spillede en stor rolle og var et udmærket undervisningsmiddel. Teksten blev forklaret på tysk og plat-tysk. Derefter på dansk. Herefter fulgte fælleslæsning i kor og sluttede med, at vi øvede os i melodien. På den måde lærte vi »Jeg er en simpel bondemand«, »Jyden han er stærk og sej«, »Jeg elsker de grønne lunde« og mange flere. Desuden gennemgik vi salmer, der skulle bruges ved gudstjenester. Vi lærte »Fader vor«. Nogle vintre har vi efter aftenkaffen – og den skulle vi have – arbejdet med sløjd og husflidsarbejde. Ude i gangen i Collenburgergade havde vi fået anbragt en høvlbænk. Det var meget primitivt indrettet over en svinestald – men vi havde mødestedet for os selv – og der var altid en gemytlig stemning. I disse fattige tider holdt vi sammen. Vandrelærerne følte sig velkommen«.¹²³

Netop sammenholdet var vigtigt i en tid, hvor mange på grund af de politiske tilstande i Tyskland forlod de danskes rækker. Selv om kredsene var små i antal og kun sjældent nåede op over 15-20 deltagere, var de med til at fastholde det lokale netværk. Der blev arbejdet sammen med kolleger i andre danske foreninger, f.eks. med frk. Margrethe Gudme fra K.F.U.K. og med den danske menigheds præster. Samarbejdet ses bl.a. af et par af Lars H. Schuberts mødeindkaldelser fra 1935:

»Weiche

Også i denne vinter skulle vi gerne samles til dansk samvær ude i vor kreds. Da der er udsigt til, at vi i denne omgang får flere deltagere, vil vi samles hos familien Düsing, der har stillet en stue til rådighed. Onsdag den 9. oktober Kl. 20 samles vi for første gang til danskundervisning og husflid. Det sidste er noget nyt, vi i denne vinter vil prøve. Frøken Ingrid Jensen vil gerne samle kvinderne til et håndgerningskursus en eftermiddag om ugen. Derom skal vi tale nu på onsdag. Lad os komme sammen med godt humør, glemme de daglige bekymringer og styrke os i et dansk fællesskab.

Friedheim – Engelsby – kredsen

Ligesom sidste år indbyder Frøken Gudme og undertegnede til en lille julefest. Dog denne gang ikke i Frøken Gudmes hjem, men i »Ansgar« i Toosbügade, førstkommende fredag aften. Kl. 20. Pastor Waage Beck, Tønder, taler. For 20 pfg. kan man køre med Ekstra-rutebil til Ansgar. Kl. 7½ aften holder bilerne ved Adelby Kirkevej. Derfra går det videre til Engelsby-Tvedt gennem »Wasserloser« Kiefernvej, og ned ad Tirpitzgade til Flensborg. Deltagerne fra Fruerlund og Adelbykamp samt Blæsbjerg bedes møde ved Adelby Kirkevej. De 20 pfg., der er beregnet til frem- og tilbageturen, bedes betalt til undertegnede.¹²⁴

1930'erne: »Det går, men noget trykket«

Den 4. september 1933 var der møde i Sønderjydsk Skoleforening i Tinglev. Niels Kjems var med og noterede bagefter i sin dagbog: »Jeg blev her meget forskrækket over, at Dr. Hanssen mente, at vi skulle have to-tre vandrelærere igang til vinter. Jeg sagde ikke noget til det dér, men da jeg senere spurgte, hvor de skulle virke sagde han, at det måtte jeg da vide. Jeg forsøgte at forklare ham, at det ikke var så let at finde arbejdsfelt«.¹²⁵

Kjems' betænkelighed blev imidlertid overhørt. Ledelsens beslutning førte kort efter til indsættelse af tre nye vandrelærere. Kjems var som

tilsynsførende noget skeptisk: »Det ser ud til, at det vil knibe med at få arbejde til dem, men nu får vi se,«, noterede han.¹²⁶

Her mærker vi Kjems' realistiske holdning. Han vidste, hvor svagt mindretallet stod i landdistrikterne, og at det næppe var muligt at vinde flere elever til danskundervisning. De nye tog da også især fat på gymnastik, husflid og håndarbejde o.lign.

Hvordan arbejdet forløb i disse år, kan vi ane gennem de indberetninger til Skoleforeningen om arbejdets udvikling, som blev indgivet årligt. Disse samtidige tidsdokumenter kan bedre end mange ord beskrive, hvordan arbejdet udviklede sig for den enkelte lærer i den lokale kreds. Det følgende er derfor et sammendrag af disse trykte beretninger. Metoden gør det samtidig muligt at præsentere de fleste af vandrelererne i perioden.¹²⁷

1933-34

Niels Kjems:

Alt står i nazismens tegn, også det danske arbejde er påvirket af denne bevægelse. Der er vel kun få, som har forladt de danskes rækker og er gået over til nazismen af overbevisning; men en del har gjort det af frygt for, at de ikke kunne få arbejde, når de ikke marcherer under Hagekorset, en frygt, der har vist sig ikke at være ubegrundet. Nu dukker da spørgsmålet frem: kan een, der på en eller anden måde står under nazismen, enten i »SA«, »Frauenschaft«, »SS« eller »Hitler-Jugend«, deltage i noget, som foranstalles af Dansk Skoleforening, må de f.eks. lære dansk, gå med til gymnastik eller husflid?

Jeg vil personlig skelne mellem, om vedkommende går over til nazismen af overbevisning eller nødtvungen. Er det af den første grund, kan han ikke være dansk, men er det af den sidste, kan en forbindelse med danskheden bevares. Selve arbejdet har ellers gået sin gang i lighed med de foregående år. Noget nyt er for mit vedkommende Tætvang, hvor jeg i vinter har haft husflid hveranden lørdag. Det begyndte småt, men vi nåede dog tid efter anden op på 15-17 deltagere. Helhedsindtrykket er: Det går, men noget trykket.

Gustav Lindstrøm:

Børnene har i vinter mødt særdeles godt. Foruden undervisning har de danske børn deltaget i en sommerfest i Agtrup, en julefest i Valsbøl og i udflugter til Løgumkloster, Bredebro og Tønder. Der er flere gange indsendt stile til »Heimdal«. Arbejdet er som sådan gået støt. Årets store begivenhed for os i Ladelund har rejsningen af forsam-

lingshuset været. Ved nedlæggelsen af grundstenen den 23. marts 1934 udtalte maler Nikolaj Johannsen, Ladelund, ønsket om, at der mellem husets mure måtte blive virket for dansk sprog og kultur og for sønderjysk skik. Forsamlingshusets rejsning afhjælper et længe følt savn og stiller nye opgaver.

Margrethe Kolvraa:

Min virksomhed er falden på forskellige steder: Harreslevmark, Ladelund, Tætvang, Langbjerg og Jaruplund. Til at begynde med var det kun håndarbejde, men senere tog vi også fat på maling af pottevarer. Vi har hver aften holdt fælles kaffebord, og da gik sangen lystigt; undertiden læste jeg nogle småhistorier op. Den 26. marts holdt vi en lille afslutningsfest, samtidig med at vi holdt udstilling. I det store og hele forekommer det mig, at der er god interesse og en stærk vilje blandt befolkningen til at tage imod, hvad der bydes dem til opmuntring og styrkelse i det daglige liv, især hvis man kan byde dem noget nyt.

Ragnhild Fredslund:

I Jaruplund har vi onsdag aften taget håndarbejde i stedet for gymnastik. Jeg har så vidt muligt søgt at skaffe de mønstre, stoffer og garn, som Højskolerne får fra deres egen afdeling indenfor Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger. De unge piger har også vist interesse for de kønne og lodige ting. Jeg er meget glad for mit arbejde hernede, og jeg vil håbe, at der til næste vinter er brug for mig igen.

1934-35

Niels Kjems:

Den første storm har lagt sig og den første glans er falmet. Enkelte, der blev blændet og gled, søger at finde fodfæste for at arbejde sig tilbage. Det har været lettere for den danske vandrelærer at færdes i vinter, end det var sidste vinter. Der er ellers ikke sket store forandringer.

Gustav Lindstrøm:

I mit arbejde for Skoleforeningen i det forløbne år har undervisningen kun spillet en mindre rolle. Meget af min tid har været optaget af tilrettelægning af møder i det nye forsamlingshus, som er blevet meget benyttet i vinterens løb. Udflugter med folk fra Mellemslesvig er foretaget til Fyn, Snoghøj og Nordborg. Som helhed taget er arbejdet i 1934-35 gået meget tilfredsstillende. Det har vist sig, at dette, at der nu er et fast sted at samles herude, har styrket de trofaste. Måske også ydre forhold har vir-

Vandrelærer Gustav Lindstrøm på udflugt til Danmark med nogle af de gode støtter fra Vestslesvig. Fra venstre Ingeborg og Christian Hansen fra Agtrup, Gustav Lindstrøm i lys frakke og Hans Albert Christiansen fra Tætvang. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

ket her. Men tilslutningen til de danske foranstaltninger er i hvert fald større, end vi kunne vente. Udsigterne for dansk kulturelt arbejde i Kær Herred er for tiden så gode, som de ikke har været siden 1922. Derimod er mulighederne for de danske unge, der nu vokser op og søger uddannelse og erhverv, meget få.

1935-36

Niels Kjems:

Det må allerførst fastslås, at regeringens tvangsforanstaltninger over for ungdommen stadig er en hindring for det danske mindretals frie udfoldelse. Ikke nok med, at dansk ungdom tvinges i en arbejdslejr, hvor målet er: »En sund nationalsocialistisk sjæl i et sundt legeme«; de må ikke læse den danske avis, de må ikke mødes med deres familie i de danske forsamlingshuse, nej, de tvinges til allerede i 15-års alderen at møde i tvangsefterskole, så vidt jeg ved tre timer ugentlig i tre vin-

tre. Vi kan vel ikke regne med, at ånden i disse tvangsefterskoler er mere frisindet end i arbejdslejrene. Tre af mine gymnaster i Valsbøl har i vinter måttet følge en sådan tvangsundervisning. Vandrelærer-virkomheden har dog desuagtet gået sin vante gang. Jeg har undervist i husflid i Agtrup, Aventoft, Harreslev, Langbjerg, Sønderlygum, Ladelund og Valsbøl. De to sidste steder tillige i folkedans, og nogle enkelte børn i Valsbøl i dansk ... Deltagelsen har været omtrent som sidste år. Alt i alt med store og små 130.

Benedikt Nordentoft:

Som i vinteren 1934/35 har mit arbejde delt sig mellem undervisning i dansk og foredrags- eller fortællevirksomhed samt studiekredsarbejde – i Kollundmark, Skovbøl, Harreslevmark, Aventoft og Langbjerg. I Flensborg har jeg ledet en lærerstudiekreds (ugentlige møder), og efter jul er jeg begyndt med en lille kreds over økonomisk-politiske emner (5 medlemmer).

Gennem lektor G. K. Brøndsted, Lyngby, opnåede jeg en indbydelse til 12 ældre mænd fra Sydslesvig og var med disse i København og Lyngby 22.-29. februar.

Ingrid Jensen:

En del af de steder, hvor vandrelærervirkomheden har været taget op i nogle år, fik jeg begyndt med nye kurser for kvinder – i Friedheim, Tarup, Engelsby, Sporskifte, Kobberrønnen, Valsbøl i håndarbejde, gymnastik og folkedans.

1936-37

Niels Kjems:

Den tyske tvangsefterskole er stadig en hindring for den danske ungdoms frie udfoldelse. Tit falder det sammen med de aftener, vi samles i de danske hjem og forsamlingshuse. Der er heller ikke sket de store forandringer med hensyn til arbejdets form og udstrækning – husflid og gymnastik. For resten går vandrelærerens tid med meget andet end at undervise. Alt det der i Danmark gøres som fritidsarbejde af foreningsformænd og lærere, såsom planlægning af møder, fester, udflugter, indøvelse af dilettantkomedie og meget mere, hviler for en stor del her på vandrelæreren.

Lars H. Schubert:

Det skjulte modarbejde æggede kun til at intensivere arbejdet.

1937-38

Lars H. Schubert:

Til stor skuffelse var det for os alle, at en del familier er trådt ud af vores rækker. Vi harmes ikke, men prøver at vise forståelse. Sådant er det også gået i vinter, at vi har fulgt vor arbejdsplan, men har desforuden måttet tage imod de skjulte angreb, der over hele linien er blevet rettet imod os. Tryk avler modtryk. Men det er mit håb og mit ønske, at der i modgangstider må vokse en vilje, der gør os det muligt med en mere *bevidst dansk* indstilling at møde fremtiden.

1938-39

Niels Kjems:

Det er meget småt med ungdom på landet, der er stadig mange i Danmark på skoler og i pladser. Er de hjemme, lægger staten beslag på deres tid. Tre vintre tvungen efterskole, én vinter arbejdstjeneste og to år soldat. Dette må nødvendigvis påvirke det ungdomsarbejde, der gøres fra dansk side.

Benedikt Nordentoft – en akademisk vandrelærer

Vandrelærerne var en ret broget gruppe. Af uddannelse var de ikke ens, og alligevel var der et vist fællespræg over dem. De fleste havde en baggrund fra ophold på danske højskoler, hvor de oftest havde deltaget i udvidede kurser eller havde fået færdigheder som lærere i sløjd- og husflid og havde øvet gymnastik og svømning, så de kunne arbejde med gymnastik og virke som delingsførere.

En akademisk baggrund havde de sjældent. Her var Benedikt Nordentoft (1903-65) en undtagelse. Han var af en gammel præste- og embedsmandsslægt, hvor kærligheden til det tabte Slesvig levede stærkt. Som cand. mag. og gymnasielærer fik han sin livsstilling i Randers, men Slesvig blev aldrig glemt. I årene 1931-32 og 1935-38 var han gennem flere perioder i Sydslesvig som vandrelærer.

I de første måneder af 1935 gav han danskundervisning til børn fra to enligt liggende danske hjem på Kollund mark i Fjold sogn og i Skøbøl mark ved Store Vi. Han samlede desuden tre småkredse til historiske fortælleaftener og ledede en lille lærerstudiekreds. Han stod også bag en diskussions- og samtaleklub for flensborgske unge og yngre lærere. På den baggrund afleverede han den 21. marts 1935 en længere skriftlig redegørelse til rektor Andreas Hanssen om sine tanker vedr. vandrelærerarbejdet, dets muligheder og vilkår.¹²⁸ Redegørelsen er interessant som eksempel på holdninger og visioner hos en af »arbejderne«.

Nordentoft var helt klar over, at der ikke kunne opstilles for store mål, og at eleverne ikke stod i kø. Vigtigst var undervisningen af børn og voksne i dansk. Behovet gemte sig lige under overfladen: »Jeg skulle tro, at når der er tid og ro til at finde de forskellige hjem til rette tid, vil der blive ved med at dukke noget op, så her, så dér. Selvfølgelig kan der ofte ikke nås alting med et par ugentlige eftermiddagstimer, måske under indknebnede forhold; men som hjælp f.eks. til at få det mest mulige ud af et senere højskoleophold, vil denne undervisning dog have sin betydning, og selve det hyppige besøg af en dansk lærer skulle betyde en styrkelse af et sådant enligt dansk hjem«.

De historiske fortælleaftener ville han gerne fortsætte. De skulle opbygge den danske bevidsthed. Der skulle fortælles »om ting, som kan virke klarende og styrkende for deltagerne som danske og som mindretal i et gammelt dansk, fortysket land. Her skal tales menneskeligt og dansk. Jeg kender fra forældrenes meddelelse til mig to tilfælde, hvor netop unge med en vis tvivlrådighed har spurgt om forskellen mellem hvad den tyske lærer fortæller og hjemmets standpunkt, at det danske er sandheden«. Emnerne kunne være hjemstavns historie, Danmarks og hele Nordens historie, nordisk kultur, dansk (nordisk) digtning, meget i Tysklands historie og kultur, bonde- og landbrugshistorie samt mindretal i Europa.

Nordentoft forsøgte også at formulere en sammenfatning af, hvad det danske kulturelle arbejde efter hans opfattelse skulle være: »Opdragelse til danskhed og i det hele ganske alment opdragelse, i samarbejde med hjemmene og de enkelte. Vi skal jo repræsentere det danske, og hvad vi har oplevet af dansk, som er blevet levende og stort eller rigt for os, vil vi gerne give videre, dersom nogen vil modtage det til åndeligt eje. Alt har jo til forudsætning, at her lever dansksindede mennesker, som er åndeligt vågne og modtagelige«.

Han håbede på, at »vi en og anden gang måske kunne give en håndsrækning til denne eller hin enkeltes selvopdragelse – eller hjælpe noget til, at een kan finde sig selv som dansk og som menneske«. Nordentoft sluttede med at fremhæve, at en fast opskrift på arbejdet ikke kunne gives: »Her er brug for mange individuelle naturer og arbejdsformer«.

Kjolesyning og gymnastik: Anna Büchert

I midten af 30'erne var der skabt et groftmasket net af skoler rundt om Flensborg. Danskundervisningen blev dermed hovedsagelig skolernes sag. Vandrelærerne blev i stedet sat ind på andre opgaver. Skoleforeningen valgte at ansætte flere kvindelige vandrelærere. De var uddannet til at undervise i praktiske færdigheder og gymnastik – og henvendte sig

De fleste vandrelærere havde samlet viden og inspiration gennem ophold på danske folkehøjskoler. På Snoghøj folke- og gymnastikhøjskole fik flere vandrelærere og delingsforere en uddannelse, for de tog fat i Sydslesvig. Skolens grundlæggere Jorgine Abildgård og Anna Krogh interesserede sig meget for arbejdet syd for grænsen. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

især til kvinderne. Typisk for denne kreds er Anna Büchert (f. Ben-
nedsen).

Anna Büchert (f. 1912) kom fra et lærerhjem i Nørre Hostrup i Nord-
slesvig. På Snoghøj gymnastikhøjskole, hvor interessen for Sydslesvig var
stor, blev hun forberedt til at undervise i gymnastik, og det blev suppleret
med et tilskærerkursus og kursus som svømmelærer på Uldum højskole.
Med den baggrund begyndte hun som vintervandrelærer under Skolefor-
eningen den 1. oktober 1937. Tanken var, at somrene skulle tilbringes på
danske højskoler. Med base i Flensborg tog hun fat. En cykel var bragt
med hjemmefra, penge til dæk og tog- eller busbilletter kunne afhentes
på Skoleforeningen, som også sørgede for materialer til husflidsarbejdet.
Kjems gav den »grønne« lærerinde gode råd. »Pas på, min lille pige, at
du ikke tar' fat på for meget«, advarede han på sit gode sønderjysk –
klog af skade. Og han kunne fortælle, i hvilke kredse lærerinden var
ventet, og hvor hun selv måtte spørge sig for. Initiativet skulle komme
fra hende selv. Danskundervisning blev der ikke noget af. Afsted gik det
på cykel med symaskinen på bagagebæreren, eller med tog til arbejds-
kredsene længst borte. I Flensborg by, i Kobbermølle, i Harreslev, i En-
gelsby, i Langbjerg, Ladelund og Valsbøl samlede Anna små kredse på

Krigsårene 1939-45

Niels Kjems' årsberetning fra 1938-39 nævner nogle af de nye byrder for ungdommen under Det Tredje Rige: Rigsarbejdstjenesten og den tvungne værnepligt. Samtidig lykkedes det dog gennem forhandlinger i årene op til krigen at sikre ikke så få bemærkelsesværdige privilegier for mindretallet. Retten til frit at bekende sig til mindretallet blev stadfæstet, børn af dansksindede forældre blev fritaget for indlemmelse i Hitler-Jugend, dansksindede medlemmer af Arbejdsfronten var ikke forpligtet til at deltage i møder af tysk-national karakter, og det danske forenings-, kirke- og skolearbejde kunne fortsætte.

Men særbehandlingen havde som nævnt grænser. Da krigen kom, måtte de danske unge på lige fod med alle andre våbenføre mænd i Tyskland drage til fronterne. Omkring 700 dansksindede blev indkaldt til krigstjeneste, hvoraf mere end 100 aldrig vendte tilbage.¹³⁰

Krigen betød store omvæltninger i det tyske samfund og hermed også for det danske mindretal. Efter Tysklands besættelse af Danmark den 9. april 1940 blev grænsen mellem Danmark og Tyskland lukket. Det betød, at de for mindretallet så vigtige kontakter nordpå blev afbrudt, i alt fald for en tid. Isolationen, den daglige kamp for tilværelsen samt frygten for, hvad fremtiden ville bringe gjorde, at det danske arbejde skrumpede ind til et absolut minimum. For ledelsen i Flensborg var det svært at udstikke en parole. At opfordre til modstand, f.eks. ved at støtte danske værnepligtige mænds desertering til Danmark, ville have været selvmord for mindretallet, og ville uden tvivl have ført til modforholdsregler. Parolen blev: Vær loyal over for staten! Man måtte se at klare sig gennem de onde år, så godt man kunne.

Skolearbejdet fortsatte. I et brev fra januar 1945 skrev Gustav Lindstrøm om arbejdet på Ladelund-egnen: »Vort arbejde har indtil nu gået uhindret, da skolestuen har været fri, men ellers bliver alt hver dag tungere for de danske hjem«. ¹³¹

Senere skrev han om dagligdagen under krigen: »Vi, der kunne blive hjemme, søgte at holde skoler og møder i gang, og det gik. I 1943 var Børneskolen i Ladelund nede på et antal af 6 børn, men i 1944 steg tallet til 11. Til møderne lykkedes det et par gange at få en taler ned fra Danmark. Så var der højtid. Ellers klarede vi møderne med hjemlige kræfter, og vi spillede endda dilettant. Da der kun var store drenge tilbage hjemme, måtte de unge piger i mandfolketøj, og så prøvede vi at live hinanden op, mens vi ventede på nazismens sammenbrud«. ¹³²

I december 1939 blev Lars H. Schubert indkaldt til tysk krigstjeneste.

Lotte Schubert og børnene. Foto fra krigsårene. Dansk Centralbibliotek for Syd-slesvig.

I årsberetningen 1940 skrev han: »Jeg fik lov til at starte også i denne vinter og kom egentlig godt i gang. Og så i de sidste dage i november – forresten efter en god arbejdsdag i Engelsby Forsamlingshus – kom indkaldelsesordren. Min kone [Lotte Schubert, 1908-87] har prøvet på at opretholde arbejdet i hvert fald ude i Lyksborg og i Engelsby. Der er bleven afholdt regelmæssige møder med oplæsning, sang og foredrag i kredsene, og ude i Engelsby har en trofast børneflok på 15-18 deltagere hver torsdag aften været samlet om forskellige opgaver«. ¹³³

I de følgende krigsår fortsatte Lotte Schubert, som man kan følge det gennem hendes beretning: »Først i oktober 1940 begyndte vinterarbejdet i Engelsby igen. Lars Schubert havde orlov og var med derude. Der var kommet mange for at hilse på ham – stuen var fuld. Ved næste møde mødte så børnene igen. Der kommer altid 18-24 børn. Vi har vældig travlt med papir- og papsløjd. Så synger vi og får en historie, så de to

timer går hurtigt for os. De voksne kommer så om aftenen; vi er altid ca. 12 deltagere. Vi har hørt om Bjørnstjerne Bjørnson og læst »En glad gut« – hørt om Steen Steensen Blicher og læst »Æ bindstow«. En aften så vi lysbilleder fra København.

Torsdag den 28. november havde vi lige fået sunget og var begyndt på »En glad gut« da sirenen hylede – hele flokken måtte i kælderen. Da alarmen var forbi, gik vi op igen og fik os en kop kaffe og sluttede aftenen med nogle sange. Vi har tit lyttet efter flyverne, men heldigvis kun måttet i kælderen den ene gang.¹³⁴

Det blev altså arbejdet videre, dog med den begrænsning, at møderne nu kun blev afholdt hver anden uge på grund af mangel på brændsel. Et regnskab fra disse år giver en antydning af arbejdets karakter:¹³⁵

Udgifter 1942/43:

Lyksborgernes deltagelse i det kirkelige årsmøde i Flensborg	5,25 Mk.
Sydslesvigfilmen Svend Johannsen	10,00 Mk.
Kirkemødet i Flensborg	2,25 Mk.
Indbydelser til møde (11 breve)	1,32 Mk.
Udgifter i andl. af Karen Witens besøg	4,00 Mk.
Fru Kykkelhahn for lokaleleje sep. okt. nov.	10,00 Mk.
Sendt til Frk. Eriksen i Bokholm (gave)	25,00 Mk.
Lyksborgerne i Flensborg, Thomas Hejle på skole	5,40 Mk.
Dødsannonce for C. Christensen	2,65 Mk.
Udbt. til fru Kykkelhahn leje af stuen t. syning	15,00 Mk.
44 billeder af Lyksborgkredsen (Uddelt som julegave til de enkelte)	50,50 Mk.
Klaver flyttet til Borgerforeningen (folkedans)	16,00 Mk.
6 bøger til de indkaldte (jul 1942)	4,50 Mk.
Brevpapir til de indkaldte	1,20 Mk.
Blyanter til de indkaldte	1,20 Mk.
Materiale til børnekreds i Engelsby	3,00 Mk.

Indtægter 1942/43:

Bidrag fra D.D.D. til forsamlingshuset i Lyksborg, udbetalt gennem vandrelerer Jørgensen i Slesvig	25,00 Mk.
2. uddeling, også gennem J. Jørgensen	20,00 Mk.

Hertil kom naturligvis vandrelererens løn, som blev betalt af Skoleforeningen.

I de sidste krigsår skinner de ydre begivenheder tydeligt igennem i

optegnelserne. Lars H. Schubert blev hjemsendt fra krigstjeneste i 1942, men blev »kriegsdienstverpflichtet« og sendt til Kiel, så han kun lejlighedsvis kunne være hjemme og deltage i arbejdet.

Når det lykkedes at komme hjem, kan glæden tydeligt aflæses. Føks skriver han:¹³⁶

»Søndag den 9. juli 1944

havde vi egentlig ventet besøg af nogle Heimdalstudenter. I fem år har vi nu måttet undvære denne forbindelse p.g.a. krigen. Men nu kom der et hold på Slesvigtur i dagene 10.-17. juli.

Søndag den 24. september 1944

Efter sommerens pause, der har været præget af krigens grufuldheder med de mange angreb på Kiel, hvor jeg nu i 2¹/₂ år har haft min arbejdsplads, er vi nu kommet sammen til efterårsmøderne ude i vor lille men trofaste kreds i Lyksborg. Jeg har i dag valgt ved hjælp af vore sagn, at give svar på nogle af de spørgsmål, der i disse tider trænger ind på os. Hvor kan det være, at vort lille folk trods vanskelighederne dog kan blive ved med at klare sig? Hvad er det der giver kraft og styrke?

Ved at læse sagnet om: »Dan og Skjold«, »Vermund og Uffe« og »Hagbard og Signe« har jeg på en indirekte måde prøvet at give svar på ovenstående spørgsmål. Der blev drukket krigskaffe til medbragt brød. Med sangen »Kong Christian« sluttede mødet i taknemmelighed over, at det var undt os igen at være sammen.

Søndag den 22. oktober 1944

Mødet var præget af den nye krigssituation, der går ud på at få »alle mand til våbenene«. Det er mit håb, at jeg også må være med næste gang.

Søndag den 26. november

Det har regnet hele ugen, og Lotte og jeg måtte afsted. Men det gik godt, og vore cykler holdt. Ud kom vi i tørt vejr, og månen hjalp os på hjemvejen. Vi holdt et møde og prøvede nogle af de nye sange«.

Husfliden havde gode kår under krigen. I årsberetningen 1940-41 berettede Niels Kjems om det med en barsk humor: »Efterhånden som en del ting bliver vanskeligere at få fat i, og det er svært at få håndværkere til at gøre noget i stand, må man hjælpe sig, som man kan. Vi fremstiller de mest forskellige ting i de små værksteder. Der er lavet både børnesenge og gravkors. Ja, der er da nu kun lavet ét gravkors, men adskillige

børnesenge: Der har i året 1940-41 dog især været drevet børstenbinderi og drejning«. ¹³⁷ Også i de følgende år samlede husfliden mange deltagere. I 1943-44 havde Kjems 87 elever fordelt på fem steder, men det kneb meget at skaffe materiale.

Kontakt med de indkaldte

Sammenholdet omkring det danske arbejde kan også illustreres på anden vis. F.eks. gennem de mange breve, som blev udvekslet mellem de indkaldte og deres bagland hjemme. Netop vandrelærerne var flittige til at holde kontakt til soldaterne ved fronten. De få vandrelærere, som endnu var i arbejde hjemme, og skolerne i øvrigt, gjorde meget for at få sendt breve til de indkaldte. I de hjemmeværende vandrelæreres arkiver – hos Lotte Schubert, Gustav Lindstrøm og Jørgen Jørgensen – er der bevaret korrespondance med de fraværende i mindretallet. ¹³⁸

Her et par eksempler på krigsbreve til Gustav Lindstrøm, som sønnen Anders Ture Lindstrøm har fremdraget. I 1940 fik Lindstrøm brev fra Marius Andersen: »Selv om jeg er langt fra hjemmet, tænker jeg meget på jer. En sørgelig meddelelse må jeg give jer. Døden har taget Peter Lund ud af vore rækker. Han faldt i et stormangreb over for den fjendt-

Kære Mr. Schubert.
Mange Tak for deres
Brev, det glædede mig meget
at høre fra Dem. Min Far blev
jo fri for at være Soldat, han
arbejder nu igen Vejret er
meget varmt her og vi har
allerede badet mange Gange.
I Nat havde vi Tordenvejr.
Nu til Slut en
venlig Hilsen
fra
Synther Grove

Brev fra en af eleverne til vandrelærer Lars Schubert, mens han var indkaldt til krigstjeneste. ADCB P 218-6.

lige maskingeværild. Hans sidste ord var, at jeg skulle hilse dem alle derhjemme, og at Danmark måtte leve i sin fulde frihed. Lad os håbe, at dette offer ej er forgæves, men at han må mindes og tjene for retten i vor hjemstavn«. Marius Andersen faldt i Rusland 1942.¹³⁹

En såret soldat, Peter Andresen fra Agtrup, skrev bl.a.:

»Det glæder mig, at sporten og folkedansen trods alt bliver holdt i gang derhjemme. Jeg kommer bagefter og ser hvad de unge kan«. Peter Andresen mistede den ene hånd og fod under kampene på Krim.¹⁴⁰

Som nævnt gjorde Lars H. Schubert tjeneste ved luftværnstropperne i Kiel fra 1942. I alle krigsårene modtog han en række breve fra danske venner, kolleger og elever i Sydslesvig. Alle disse breve vidner om, hvordan de danske rykkede sammen og forsøgte at klare sig under krigen.

Her nogle eksempler i uddrag:¹⁴¹

»25. januar 1944 (Rusland). Kære Lotte og Lasse! Tak for brevet, som jeg fik i dag. Det er jo altid den bedste tid på dagen, når man hører at posten er der. Så ser man jo med spænding, om man nu også selv er i blandt dem som skal have. Hvis ikke så er man selvfølgelig skuffet over det og falder tilbage i den gamle ligegyldighed. Det betyder jo så meget for os, at høre derhjemmefra.

Hans Carstensen«.

»15. marts 1944. Dog nok om al den krig og elendighed. Det har I derhjemme jo også nok af. Jeg tænker tit på, hvor dejligt det skal være, når man atter kan tage fat derhjemme. Det står som en drøm for os, men en dejlig drøm. Der gives heller ikke noget kompromis for os. Vi har kun den ene vej at gå, nemlig den vor afstamning og vort hjerte foreskriver os. Og du kan tro, jeg tit er glad alene ved tanken om vort folkefællesskab

Peter Köster«.

Der kom også brev fra Niels Kjems. Han var blevet indkaldt i 1944, 56 år gammel. Den 6. januar 1945 skrev han til Lars og Lotte Schubert, at han var på vej hjem: »Mange tak for dit brev. Som du ser er jeg nu i Flensborg, og stort bedre kan jeg ikke ønske mig det. Jeg er i fangelejren Tegelbarg i Flensborg, det er ude ved Slesvig Landevej. Jeg tænkte på dig i aftes, da jeg så, de skød efter flyvere over Kiel. Det er ganske vist meget bundet her, man får ikke orlov, men det er jo et driverliv, og hvad der er meget værd, vi har godt med varme indtil nu. Vi vil jo dog håbe, at 1945 må bringe freden.

Niels Kjems«.

Skoleforeningens vandelærere i Sydslesvig

1920	2	1947	6
1921	5	1949	7
1922	7	1951	5
1923	9	1954	5
1924	7	1956	7
1925	7	1960	7
1926	6	1961	10
1927	6	1964	9
1928	7	1965	10
1929	6+3 delingsførere	1967	10
1930	6+4 delingsførere	1969	8
1931	6+5 delingsførere	1972	6
1932	4	1974	5
1933	6	1981	4
1934	5	1987	3
1935	5	1994	2
1936	5	1995	1
1937	4		
1938	4		
1939	4		
1940-45	6 (incl. hustruer)		

Kilde: Skoleforeningens årsberetninger

I 1943 fik man på Duborgskolen den idé at lade børnene skrive breve til de danske sydslesvigere ved fronten. Her et enkelt eksempel:¹⁴²

11. september 1943

Kære Landsmand

Hvordan har du det. Jeg har det meget godt. Nu har Kongen jo snart fødselsdag. Vi ved jo at du tænker på Kongen og os, og vi på dig. Vi håber, at krigen snart får en ende så du kan komme hjem igen. Jeg har også en bror der er med i Rusland, men vi har ikke hørt fra ham endnu. Nu skal vi snart på lejrskole. Det var meningen, vi skulle have været op til Nordjylland, men det får vi ikke lov til, så vi må nøjes med Kollund. Men glem nu ikke, at Kongen har fødselsdag den 26. september. Skriv snart igen.

Med dansk hilsen
Ingwald Christiansen, Slesvig
13 år gammel.

I april 1945 slap Schubert fri af det tvungne ophold i Kiel. Hjemme igen deltog han i sæsonens afsluttende møde i Lyksborgkredsen, hvorfra han skriver:¹⁴³

»15. april 1945 afholdt vi vort månedsmøde ude hos Kückelhahns. Denne gang var skoleinspektør Dirks fra Duborgskolen med for at underholde forsamlingen. Først drak vi kaffe til medbragt rugbrød m.m. på krigsmaner. Inspektøren fortalte om sønderjyden Nicolai Andersen og hans gerning og indsats for det danske folkemål. Inspektøren sluttede underholdningen med at læse nogle mere moderne stykker for os »af en anden skuffe« – på den måde fik vi ude i Lyksborg et indtryk af det nye Danmark. – Den blå sangbog blev brugt godt, humøret var der ikke noget i vejen med. Vi havde en stund glemt krigen. Med dette møde sluttede selve vinterarbejdet. Og nu venter vi på krigens afslutning. – Og hvad så?»

III 1945: Efterkrigstid

I begyndelsen af maj 1945 brød Det tredje Rige sammen og britiske tropper besatte det nordvestlige Tyskland, herunder Slesvig-Holsten. Hermed indledtes en epoke i landsdelens historie, der på flere måder blev mindst lige så vanskelig, som de sidste krigsår havde været. Sult og elendighed blev hverdagskost. Østfra oversvømmede flygtninge i titusindvis det meste af det vestlige Tyskland, herunder Sydslesvig.

Mange sydslesvigere, danske såvel som tyske, vendte nu blikket nordpå. De ønskede, at Sydslesvig igen skulle blive en del af Danmark. Der blev rejst krav om en revision af den dansk/tyske grænse, et krav der skulle bringe Sydslesvig tilbage til Danmark. Men allerede den 9. maj 1945 tilkendegav den danske regering sin holdning til spørgsmålet, da statsminister Wilhelm Buhl i sin tale ved Rigsdagens åbning udtalte: »Regeringen, som står på den nationale selvbestemmelsesrets grund, er af den opfattelse, at grænsen ligger fast«.

Om forholdene i Sønderjylland sagde han endvidere: »De ved krigens slutning totalt ændrede forhold bevirker, at såvel spørgsmålet om det danske mindretals udvikling syd for grænsen som spørgsmålet om det tyske mindretals stilling i Danmark må underkastes overvejelse«.¹

Kort fortalt betød det, at den danske regering ikke havde til hensigt at arbejde for eller støtte en grænseflytning. På den anden side kunne det danske mindretal heller ikke overlades til sig selv, nu hvor prisen for Hitler-styrets nederlag skulle betales. Den danske statsministers udtalelse var derfor en tilsigelse om hjælp og støtte til mindretallet; men en grænserevision kunne der ikke blive tale om. De mange flygtninge fra de tyske østområder skabte problemer. Disse flygtninge, som siden 1944 var blevet drevet vestpå foran de fremrykkende sovjetiske tropper, slog sig for en stor dels vedkommende ned i Slesvig-Holsten, som i den første tid efter krigsafslutningen næsten fordoblede sit indbyggertal. I 1945 udgjorde befolkningen i Slesvig-Holsten 1.646.000 mennesker. I 1948 var tallet steget til 2.652.000. Forsyninger og indkvartering kunne kun vanskeligt skaffes til så mange mennesker. Selv om der flere steder blev oprettet baraklejre, måtte en stor del af den hjemmehørende befolkning se sig tvunget til at huse en flygtningefamilie. De mange fremmede bragte en anden kultur og levevis med sig. Der opstod derfor ofte konfrontationer mellem dem og den hjemmehørende befolkning. Som en illustration af

forholdene anfører Niels Bøgh Andersen en situation de fleste kender: det er rart at have familie og venner på besøg, men efter et par dage glæder man sig alligevel til, at ens hjem igen fungerer som det plejer. Med flygtningene var det anderledes. Man kunne se frem til, at de blev boende i årevis. Det måtte uundgåeligt skabe uro og konfrontationer.

Fra flere sider har man villet se en sammenhæng mellem på den ene side de mange flygtninge og hjælpen nordfra og på den anden side den pludselige og massive tilslutning til det danske. Den danske bevægelse blev kaldt konjunkturbestemt, et resultat af modvilje mod de mange fremmede og fristelsen fra de rare gaver, som kom fra Danmark. I tysk-national sprogbrug blev de nydanske kaldt »flæskedanskere« (Speck-dänen).

En sådan tolkning forklarer imidlertid slet ikke det opbrud, som nu fandt sted. Det var en flugt fra en verden og et samfund, som var brudt sammen. Rystelsen i 1945 var både åndeligt og materielt langt større end efter afslutningen af 1. Verdenskrig. Derfor oplevede de danske rækker en tilvækst, som næppe nogen havde drømt om få år forinden. I tusindtal vendte befolkningen sig mod nye håb.

Tilsvarede stor blev skuffelsen i det gamle danske mindretal, da det efter oktobernoten fra 1946 stod klart, at Sydslesvig måtte forblive en del af Tyskland. Hertil kom, at de mange flygtninge, som stadig befandt sig i Sydslesvig, opfattedes som mere »tyske«, d.v.s. mindre »mistænkelige«, end de danske sydslesvigere. Denne opfattelse deltes af såvel britiske som af lokale tyske myndigheder.

Det var indenfor disse politiske rammer, at de danske vandrelærere nu genoptog deres virksomhed i Sydslesvig.

De »gamle« vandrelærere på nye opgaver

Ved krigens afslutning var der fire vandrelærere tilbage, Niels Kjems, Gustav Lindstrøm, Jørgen Jørgensen og Lars Schubert – alle med en kone, som indgik i arbejdet. Alle fik de følgerne af de kaotiske forhold at mærke. Undervisning var der selvsagt meget lidt af i sommeren 1945. Men store omvæltninger ventede.

To ting kom til at præge vandrelærernes virksomhed i de første år efter krigen, nemlig dels det store hjælpearbejde, som fra dansk side blev sat i gang gennem Sydslesvighjælpen, dels etableringen af de mange nye danske skoler, der var det første synlige resultat af den hastigt voksende tilslutning til danskheden. Det blev en travl tid. I sin dagbog skrev Lars H. Schubert den 17. maj 1945: »Begyndte igen på kontoret, stor travlhed – mange mennesker, mange ønsker. Nu kender de alle vejen til os«. ²

Lars Schubert gik nu ud af skolens tjeneste. I maj 1945 blev han udlånt til at hjælpe i Den slesvigske Forenings Generalsekretariat. Derefter var han et års tid leder af den nyoprettede skole i Flensborg Sporskifte (Weiche), indtil han i foråret 1947 flyttede til Husum som amtssekretær.

Herefter var der kun tre vandrelærere tilbage. De fortsatte, og tog fat på de nye opgaver.

Gustav Lindstrøm

Om forholdene lige efter krigen fortæller Gustav Lindstrøm senere: »Den 8. maj fik jeg bud med en frihedskæmper, om jeg ville komme til Tønder til seminarieforstander Morten Bredsdorff og hjælpe med fordeling af madvarer til danske syd for grænsen. Vi mødtes på cementvejen, der går lige syd for grænsen, og fordelte så flæsk, ost, smør, kartofler og andre rare sager mellem tillidsmænd og skoler fra Aventoft til Jaruplund«. ³ Ind imellem stødte man også på folk, som ville være danske for derved at få del i hjælpen nordfra. Fra de danske tillidsfolks side tog man imidlertid ikke kritikløst imod hvem som helst. Det viser følgende episode, som Lindstrøm beretter om: »Storfolk, som ikke tidligere havde regnet os, var nu på hat og meget fidele. En søndag morgen stillede tre sådanne herrer og bad om »foretræde« hos mig. »Ja, nu skal jeg kalde på min mand«, sagde min kone. »Han er ude i haven at fodre geden«. Jeg kom så ind, og de fremførte deres ærinde, som var, at de søgte beskyttelse mod de russiske fanger, der endnu var på egnen, og de havde svært ved at forstå, at den måtte de søge andre steder«. ⁴

Også mange flygtninge blev afvist. Herom fortæller Lindstrøm f.eks.: »Der kom også pæne flygtninge og ville have deres børn i dansk skole.

Gustav Lindström og Ama Kjems i »Sondermose« i Padborg. Foto i ADCB P 261-13.

Dem måtte vi afvise. Som f.eks. konen fra Stettin, der nok mente, at hendes børn kunne blive optaget, da hendes mand havde sejlet på København«. ⁵

I sine meget personlige erindringer fortæller Lindstrøms datter, Gunhild Lindstrøm, bl.a.: »Far blev ofte hørt i den slags sager, og han kendte udmærket forskel på fårene og bukkene. Hans personkendskab var overvældende, nævnte nogen et navn, kendte han oftest vedkommende og havde et tydeligt indtryk af dennes personlighed og arbejde«. Der var de hjemmehørende danske og de hjemmehørende tyske, der var delt i de gode tyskere og så nazisterne. Der var flygtningene, som med al rimelighed var tyske. Og så var der de blakkede, der ikke tog parti. For de sidste havde Gunhild Lindstrøms forældre ikke meget tilovers, for »det var tider til at vælge sit ståsted«. ⁶

De mange ønsker om dansk skole, som den massive tilslutning til de danske organisationer medførte, tog bl.a. Lindstrøm sig af. For eksempel tog han rundt og kontaktede folk og opfordrede dem til at henvende sig til Skoleforeningen med deres ønsker. På den måde oprettedes f.eks. danske skoler i Medelby, Bramsted, Agtrup, Læk, Karlum, Tinningsted, Sønder Løgum, Humtrup, Nykirke, Rosenkrants, Aventoft og Ellehøj.

Skoleønskerne kunne komme formelt frem, og uformelt. Gustav Lindstrøm fortæller: »Når jeg i sommeren 1945 cyklede hen ad Ladelund gade, kunne det hende, at en dreng råbte: »Lindstrøm, må æ komm' til

skole ve' dæ?« – »Ja, når du må for din far«. Eller det hændte, at en stor skolepige, jeg ikke havde kendt før, frejdigt kom og meldte sig i dansk skole. Ellers var det mest forældrene, der kom. Og der var nogle, der påberåbte sig deres danskhed, skønt de til da havde skjult den godt. Bedre synes jeg om dem, som stilfærdigt kom og sagde: »Jeg er tysk opdraget, så jeg kan ikke være så dansk, men jeg vil have mine børn opdraget på dansk«. ⁷

Kort efter krigen forlod Lindstrøm den egentlige vandrelærergerning for at hellige sig arbejdet med skolen i Ladelund. Han var en kort tid lærer ved den nyoprettede danske skole i Ellund, men vendte på Skoleforeningens opfordring tilbage til »Kirkevang« i Ladelund. Her blev han forstander for ungdomsskolen »Kirkevang«. Om hans tid her berettes indgående i Gunhild Lindstrøms ovenfor nævnte erindringer.

Niels Kjems

I Harreslev genoptog Niels Kjems sit virke straks da krigen var slut. Den 8. maj var han hjemme igen, og på cykel gik det ud over landsdelen for at undersøge stemningen hos de mange venner. Helt påtrængende var det at finde ud af, hvad der var blevet af de mange indkaldte. Hvem var faldet, hvor var de overlevende? Uvisheden hang som en sky over fredsglæden.

Snart kom de første ønsker om nye danske skoler. Fra juli 1945 var Kjems med til at tage mod de mange ønsker. Nordfra kom de to kendte højskoleforstandere Jacob Arnfred og Hans Lund og ville have ham med til at oprette en dansk folkehøjskole i Sydslesvig. Landsdelen skulle genvindes folkeligt, ikke med vold. De ville have Kjems som medforstander for den påtænkte skole. »Det var meget pænt af dem, men jeg tror nu ikke, jeg kan eller skal. Jeg skal vist følge husflidsbanen«, mente Kjems. Han foretrak at fortsætte i det vandrelærerspor, som han havde lagt i mellemkrigstiden. ⁸ Kjems videreførte da også flere af sine gamle kurser, men fik desuden mange nye opgaver.

Det strømmede ind med ønsker om nye danske skoler. Hovedopgaven for Kjems blev nu som Skoleforeningens sekretær at være fødselshjælper for de mange skoler, og han blev konsulent for ungdomsskole- og højskoleanliggende. Som sådan var han med til at administrere den omfattende støtte til unge sydslesvigeres ophold på danske højskoler.

På lange rejser gennemkrydsede han Sydslesvig for at tale med forældregrupper, som ønskede danske skoler oprettet, og han besøgte bygninger og lokaler til de mange nye skoler. Gennem notater i Kjems' dagbøger fra årene lige efter krigen får man et glimrende indtryk af, hvor

omfattende hele den nye virksomhed var. Specielt de mange små og store problemer i forbindelse med skolebyggeriet er noteret ned. Her et par eksempler fra 1947/48:

»6.11.1947. Jeg så sammen med Krebs Lange på skolestue i Klægsbøl. Den kunne fås til dansk skole. Der går 20 børn fra Klægsbøl i Tinningsted. De skulle være stammen i den nye Klægsbølskole. Stuen er 3×8 meter og 3,5 m høj. Der skal en kakkelovn med og 6 m rør.

11.11.1947. Var med Dall og Harek ude at lave kontrakt om en grund i Grelsbøl. Lærer Hou bor meget dårligt i Ellehoved. Nu har han fået en barak i Ålborg, som skal flyttes til Grelsbøl, men Dall siger, at det vil koste 35.000 kr. at flytte den ... og de penge har vi ikke.

7.1.1948. I Klægsbøl med skoleborde. De har nu fået lov til at holde skole for de børn, som har gået i skole i Tinningsted, der er 22. Vi var så i Risum med en kakkelovn.

8.1.1948. Har været i Oversø med noget tykt pap til skolegulvet, der er af cement og meget koldt at stå på. Da jeg kom hjem var Line Johansen her. Der var fløjet noget pap af huset, og hun kunne ikke få noget. Jeg måtte hjælpe hende. Det var et frygteligt vejr, og jeg måtte køre hende hjem«. ⁹

Situationen var således en helt anden end efter 1920. Ganske vist lå grænseflytningen ikke lige om hjørnet, men ellers var næsten alt i bevægelse. Opgaverne væltede ind. I dette arbejde var Niels Kjems og de andre tilbageværende vandrelerere med i forreste række. Hjælpearbejdet og etableringen af de danske skoler var den primære opgave i de første år efter krigen.

At det ikke altid var lige nemt at finde egnede lokaler, viser følgende udpluk af en liste over skolernes lokaleforhold i 1949. Udover Skoleforeningens egne eller lejede lokaler og nybygninger (ofte træbarakker), nævnes f.eks.:

Lille Volstrup: lejet lokale hos stedlig landmand

Oversø: lejede lokaler i et privathus

Vanderup: lejet lokale i ombygget vognport

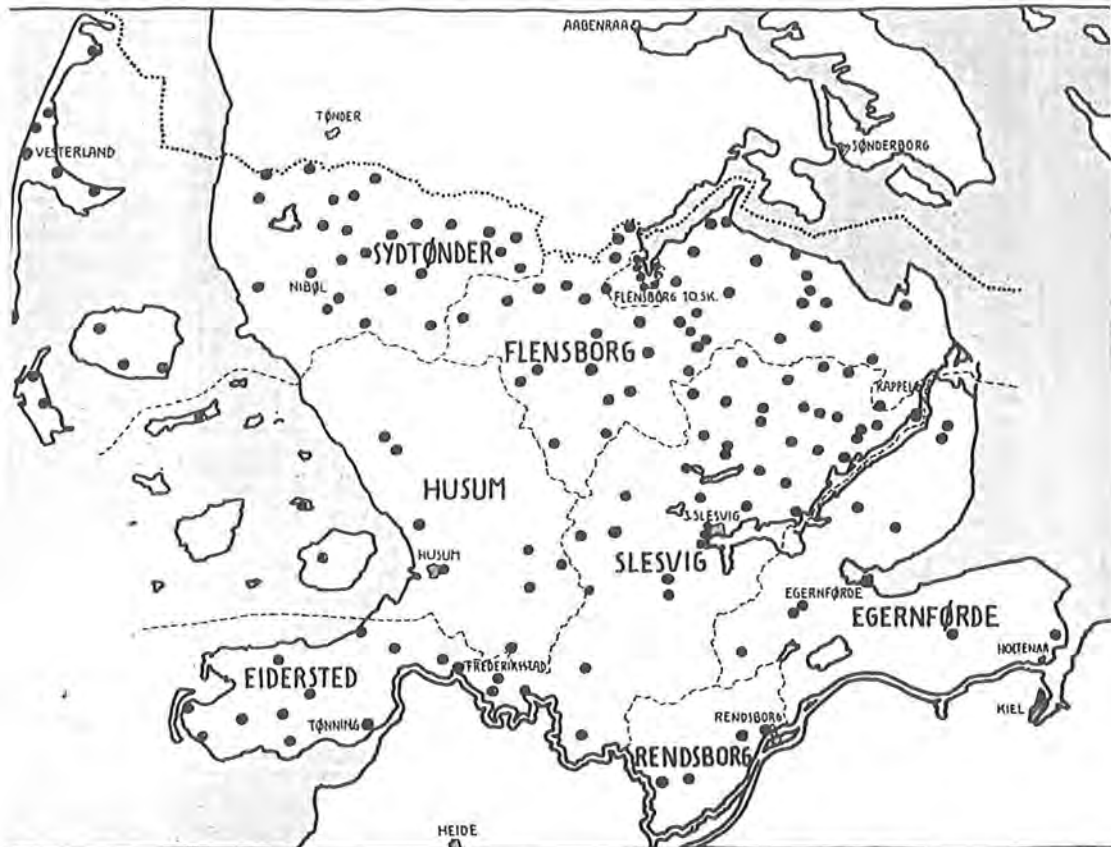
Sillerup: lejet lokale i ombygget staldbygning

Klægsbøl: lejet lokale i ombygget kostald

Stenfeld: lejet lokale i ombygget fårefold

Treja: lejet lokale i ombygget værksted

Frederiksstad: Grænseforeningens ejendomme (2 træhuse) på lejet grund. ¹⁰

I de første efterkrigsår groede danske skoleonsker frem overalt i Sydslesvig, sådan som de sorte prikker viser. Kort i G. K. Brøndsted (red.): Sydslesvig i dag, 1955 s. 78.

I de første år efter krigsafslutningen hang det danske skolebyggeri naturligvis sammen med sydslesvigernes håb om, at de nu kunne vende hjem til Danmark. Det gjaldt om at være bedst muligt forberedt, når den store dag kom. Det var skolernes opgave at opdrage børnene til danskere. Det var »genforeningsskoler«, som blev oprettet. Kildematerialet vidner om en næsten euforisk stemning i forbindelse med skolernes etablering. Mange kilder fortæller om disse »vilde« år og om den ofte vanskelige arbejdsgang forud for skolernes oprettelse: Når en gruppe forældre ønskede en dansk skole oprettet, henvendte den sig først til Skoleforeningen, som sendte sagen videre til Niels Kjems. Når behovet for en skole var blevet konstateret, skulle der søges om tilladelse til skolens oprettelse hos de britiske militærmyndigheder. Herefter rejste Kjems ud til det pågældende område for at finde egnede lokaler, som enten kunne købes eller lejes. Kunne dette ikke lade sig gøre, måtte man købe eller leje en grund, hvorpå skolehuset så blev opført enten i træ eller sten. Husene

Vandrelærer Jørgen Jørgensen i Slesvig, 54 Aar og Vandrelærer i Sydslesvig gennem 24 Aar, holder sig som sine Kolleger Forbudet mod omvendende Undervisningsvirksomhed efterrettelig. Men ingen kan forbyde ham at bestige dansk-sindede Sydslesvigere i de Egne, hvor danske Skoler endnu ikke er tilladt, og her vise danske Film og Lysbilleder for dansk-sindede Forældres Børn, syngne danske Sange med dem og fortælle dem danske Historier. Møderne med Lærere Jørgensen er en Oplevelse for Børnene. De vil være danske, som deres Forældre vil det. Her har Jørgen Jørgensen samlet en lille Kreds af mindreareige til dansk Sang i Storstuen hos den 60-aarige Gaardejer Th. Schlør i Mysunde, det historiske Overfartssted ved Slien. Med ivrig Alvor følger de små Sangere med i Bogen med Moderlandets Sange.

Seks Kilometer Syd for den danske Grænse, i det gammel-dansk-sindede Sogn Ladelund, rejstes kort før Krigen et dansk Forsamlingshus „Kirkevang“. Dette Hus er nu Rammen om et stortilet dansk Kultur-fremstød med Undervisning af Børn – 60 Elever – Foredrag, Gudstjenester, Kursus-Virksomhed og Ungdomsarbejde. Sjælen i det er tidligere Vandrelærer gennem 20 Aar Gustav Lindstrøm (52) og Fru Anna. Da Forbudet mod Vandrelærergeneringen kom, indrettede Ægteparret en Forberedelsesskole for unge sydslesvigske Piger, der ønsker at komme paa danske Højskoler. Paa to Maaneders Kursus undervises de i Dansk, Historie, Geografi, Regning, Gymnastik, Folkeløns, Haandarbejde, Religion og Sang, saaledes at de senere kan faa fuldt Udbytte af deres Højskoleophold. I Forsamlingshusets Loftsetage er indrettet Sovepladser til 20 unge Piger, som i to Maaneder bor paa Skolen og deltager i det daglige praktiske Arbejde under Fru Lindstrøms Ledelse, Rengøring, Madlavning, Indvielse i danske Huskikker.

I årene 1946-48 bragte Billed-Bladet en serie reportager fra det danske arbejde i Sydslesvig. Vandrelærerne indtager en fremtrædende plads – her Jørgen Jørgensen og Gustav Lindstrøm. Gennem beretninger som disse fik historien om vandrelærerne næsten karakter af myte. ADCB D c 10.

blev ofte tegnet af Skoleforeningens egen arkitekt, mens byggematerialerne måtte skaffes ad mange forskellige kanaler. Her var Grænseforeningen af afgørende betydning. Herefter skulle skolen indrettes, og der skulle skaffes inventar som borde, stole, tavler, bøger m.v. Her trådte de mange fadderskabsforbindelser i Danmark ofte hjælpende til. Niels Kjems var mellemmand og sekretær ved mange skoleoprettelser.

Finansieringen kom for Flensborg by, Flensborg og Sydtønder amters vedkommende fra den danske stats bevillinger til støtte for dansk sprog og kultur i udlandet. Disse midler formidledes gennem Skoleforeningen. Syd for dette område og ned til linien Sli-Dannevirke finansieredes skolerne også af statsmidler, men formidlet gennem Grænseforeningen. I det allersydligste Slesvig, hvor hverken Skoleforeningen eller Grænseforeningen fandt det tilrådeligt at arbejde, men hvorfra mange skoleønsker også kom, blev de danske skoler opført for privat indsamlede midler. Således indsamlede Slesvig-Ligaen i 1950 omkring 70.000 kr. til opførelse af en dansk skole i Egernførde.

Det samme mønster kan iagttages omkring vandrelærervirksomheden, hvor Skoleforeningen havde det overordnede tilsyn, mens udgifterne deltes mellem Skoleforeningen, Sydslesvigsk Forening (SSF), Grænseforeningen og, længst mod syd, Sydslesvigsk Udvalg. Mange unge Sydslesvigere tog nu på ophold i Danmark og tog en uddannelse dér. Det gav håb om, at de en dag ville vende tilbage til landsdelen og tage en lærergerning op.

I Niels Kjems' dagbøger fra årene lige efter krigen kan vi se, hvordan de mange ønsker om skolegang og uddannelse i Danmark gav arbejde til vandrelæreren. Han skriver bl.a.:¹¹

»20.1.1948. Det strømmer ind med ansøgninger til høj- og efterskoler i Danmark. Der er vist nu over 800, og der kommer øjensynlig flere. Jeg gennemgår dem for at se, hvor der kan skæres ned. Der er mange der ikke kan dansk, og vi får stadig klager over det fra højskolerne, at de ikke kan følge med, fordi de ikke kender sproget«.

6.2.1948. Høj- og efterskoleansøgninger behandles for Flensborg. Der er ialt indkommet 899 ansøgninger, 115 til seminarier og fagskoler. Det er det største antal ansøgninger vi nogensinde har haft. Vi må have de rette over, dér ligger vanskelighederne. Der vil ske fejl, det undgås ikke, men vi må se at gøre det så godt vi kan«.

I et lidt senere notat understreges vigtigheden af arbejdet med de unge yderligere:

»4.11.1948. Vi skal regne med børnene, der går i skole. Når de bliver store, skal de jo danne stammen. Når de unge kommer hjem fra de danske høj- og efterskoler, skulle de jo gerne danne kernen i vore ungdomsforeninger«.¹²

Jørgen Jørgensen

Den tredje af de »gamle vandrelærere«, Jørgen Jørgensen, fortsatte sin virksomhed i de sydligste egne omkring Slesvig by. Den separate skoleforening for hans arbejdsområde blev nu ophævet, og hele skolevirk-

somheden blev samlet i Flensborg-skoleforeningens regi. Fra 1945 havde alle de »gamle vandrelærere« dermed samme arbejdsgiver.

Også mod syd stod hjælpearbejdet samt oprettelsen af danske skoler i centrum. De mange unge, som ønskede ophold på skoler i Danmark, gav meget arbejde. Jørgen Jørgensen blev endnu mere end før »kontormand«. Det traditionelle vandrelærerarbejde trådte gradvis i baggrunden, og selv stod han heller ikke længere så centralt i arbejdet som før.

I efteråret 1945 fik han besøg af en dansk oberstløjtnant, W. E. O. La-waetz, som rejste rundt i Sydslesvig for at tilse de mange danske krigergrave fra krigene i forrige århundrede. Jørgen Jørgensen havde nemlig et bijob som tilsynsførende for krigergravene. Oberstløjtnanten berettede senere om sine indtryk. I den ret tidstypiske rapport fra opholdet i Sydslesvig skrev den danske oberstløjtnant i februar 1946 bl.a.: »I lærer Jørgensens hjem kom og gik der mange mennesker. Her havde de skiftende frihedskæmpere, som kørte de af Grænseforeningen leverede forsyninger til de danske sydslesvigere, deres tilhold, og næsten dagligt sad en af dem med til bords. Her søgte også de mandlige og kvindelige danske studenter, når de pr. flyvemaskine ankom til Klosterkro Flyveplads for at hjælpe ved høstarbejde m.m. Vandrelærer Jørgensen har selv et meget stort virkefelt. Han har en hånd med i hele danskhedens arbejde dernede, og da især i skolesagen, som for tiden kræver en særlig stor indsats. Alligevel gav han sig tid til at ledsage mig på alle mine ture. Han kender en masse mennesker og var mig derved til stor hjælp. Som en ringe gentjeneste tilrettelagde jeg mine ture således, at han samtidig fik mulighed for at konferere med folk på egnen. Derved opnåede jeg igen at lære mange brave mennesker at kende. Gennem lærer Jørgensen kom jeg i forbindelse med mange gode danskere i Sydslesvig, folk der var beskæftiget indenfor skolevæsenet, administrationen, handelen og landbruget. Selv om det naturligvis kun var et begrænset antal mennesker, jeg kom i berøring med, så fik jeg dog indtrykket af, at også dernede er store dele af den tidligere tysksindede befolkning vågnet til bevidsthed om deres nationale samhørighed med Danmark. Derfor sender de deres børn i dansk skole, og derfor stiger antallet af abonnenter på Flensborg Avis stadig. Hvor meget der er konjunkturbestemt, kan jeg naturligvis ikke afgøre – men meget er ægte nok; og det er ihvert fald forkert, når man vil reducere vækkelsen blandt de danske sydslesvigere til noget rent konjunkturbestemt«. ¹³

Jørgen Jørgensen fik ret hurtigt aflastning i sit store distrikt. Sidst på året 1945 kom den unge cand. theol. Flemming Møller til Ejdersted, udsendt af Grænseforeningen. Han gik en kort tid ind i vandrelærerarbejdet omkring Tønning, tog kontakt med mulige danskvenlige familier,

og tilbød sig med danskundervisning i Garding. Denne virksomhed blev dog kortvarig. Året efter blev han ansat som dansk præst i Tønningområdet af Dansk Kirke i Udlandet.¹⁴

Med deres kendskab til de enkelte danske familier og til de lokale forhold var de gamle vandrelærere til nytte i alt det nye, som nu begyndte. Der kunne høstes frugter af det arbejde, som var begyndt før krigen.

Fra begyndelsen af 1950'erne blev det en hovedopgave for de »gamle« vandrelærere at virke som vejledere og tilsynsførende for nyansatte vandrelærere. De var især aktive ved ansættelser, tildeling af distrikter, fordeling af undervisningsmateriale o.s.v. Men at der stadig var plads til de samme aktiviteter, som var dyrket fra de allerførste år efter 1920, viser et par linier i et brev fra Jørgen Jørgensen til Niels Kjems fra den 10. december 1953.

Først omtales en række økonomiske spørgsmål, inden brevet slutter således: »Vi havde en god landboaften i Jybæk i aften i gårdejer Hansens storstue. Til sidst i januar er et lignende arrangement fastsat, men da vil vi have konerne med. Har du anelse om nogen der på tysk kan tale om hønseavl. Hvor får jeg fat i en god hønsefilm. Det skal være stumfilm.«¹⁵

Vandrelærerarbejdet nyorganiseres

Nye folk

Den euforiske overgangstid fik en ende. Den 23. august 1946 blev delstaten Schleswig-Holstein etableret med hovedsæde i Kiel, og den 23. maj 1949 oprettedes Forbundsrepublikken Tyskland. Håbet om at kunne vende hjem til Danmark måtte skrives i glemmebogen. Arbejdet blev i stedet indrettet på langt sigt. Opgaven måtte være at fastholde og udbygge, hvad der allerede var opnået.

På de indre linier indebar det et omfattende dansk skolebyggeri i de første år efter krigen. Store dele af Sydslesvig, hvor der før ikke havde været skygge af en dansk skole, fik nu faste danske skoler. Dermed blev vandrelærernes arbejdsmark en anden. Hvor arbejdet før og under krigen havde været koncentreret i distrikterne nærmest grænsen, d.v.s. Flensborg og Sydtønder amter, gjorde det omfattende skolebyggeri det nu muligt at arbejde både i de stadig skoletomme områder i Vestslesvig og Angel samt i de allersydligste distrikter mellem Slien og Ejderen. Vandrelærerne blev aflastet i de distrikter, hvor der kom nye skoler, og kunne sætte kræfterne ind på nye pionermarker, helt ude på danskhedens forposter. Samtidig trådte børneundervisningen mere i baggrunden for alment folkeligt arbejde.

I de første efterkrigsår blev kræfterne samlet om oprettelse af nye skoler. Efter nogle år stod det dog klart, at vandrelærerne ikke kunne undværes. Resultatet blev, at kredsen af vandrelærere blev udbygget fra begyndelsen af 1950'erne, ganske svarende til udbygningen af det faste skolenet. I 1953 var der 6 ansat under Skoleforeningen. Nu blev deres ansættelse fastere end før krigen. Dengang var de fleste kun ansat for en vinter ad gangen. Nu blev helårsansættelse efterhånden det almindelige.

Mange havde interesse for arbejdet i disse år. De to gamle vandrelærere, Niels Kjems og Jørgen Jørgensen, fik til opgave at sortere ønskerne fra de mange, som ønskede at få et arbejde som vandrelærer. Fra omkring 1950 findes i deres arkiver en række breve, ansøgninger og anbefalinger fra folk, som søgte et job i Sydslesvig. Fælles for ansøgerne var et stærkt ønske om at arbejde for den danske sag, men samtidig afslørede de ofte stort ukendskab til de faktiske forhold.

Her et par eksempler i uddrag: »Når jeg skriver til Dem skyldes det, at jeg har en forfærdelig stor lyst til at få et vinterarbejde blandt unge i Sydslesvig. Nu ved jeg godt, at det er noget meget vanskeligt, men jeg kender ikke ret meget til, hvordan jeg skal forholde mig. Hvis man vil

forsøge at komme til Sydslesvig, skal man så være repræsentant for en organisation i Danmark? Eller er der en mulighed for en mindre stilling i børneskolen, f.eks. som gymnastikleder, hvor man samtidig kan få tid til at beskæftige sig med ungdom? Hvis De vil give mig nogle oplysninger, vil jeg være Dem meget taknemmelig.

Ragna Bach«. ¹⁶

Nederst på siden har Kjems noteret: »Der kan være nogen mulighed. Oplysning om uddannelse og alder. Foreslår personlig samtale«.

I efteråret 1951 modtog Niels Kjems en ansøgning fra Gerhard Lempert, tysk statsborger og bosat i Flensborg. Den 29. oktober refererer Kjems i sin dagbog:¹⁷ »Havde en samtale med ham og Jørgen Jørgensen. Da forklarede han, at det var Ronald Jørgensen, der havde bedt ham tage fat som vandrelærer. Han har undervist noget i Skovby sidste vinter og har et hold på ca. 20 unge derude i vinter. De samles på Skovby Mark hos en mand der hedder Teckenburg, han er vejarbejder. Jeg sagde til G. L., at det jo ikke var nogen fast stilling, at være vandrelærer. Det var gennemgående vinterarbejde, og forresten altid med tre måneders opsigelse. Jeg bad ham tænke over det. Han kunne så sammen med Jørgensen komme til Flensborg, hvor vi kunne aftale det økonomiske. Lønnen var 200 DM og 140 kr. Jørgen Jørgensen mente, der kunne blive tale om danskundervisning i Skovby, Jydebæk og Moldened. Jeg opsøgte pastor Bundgaard for at høre, om han kendte noget til Lempert, men det gjorde han ikke«.

Fra Skoleforeningens side gjorde man sig store anstrengelser for at finde de egnede folk. Ingen vandrelærer blev ansat, før man havde fået bekræftet vedkommendes evner og danske sindelag.

Ansøgerne var meget vel klar over, at der blev stillet krav. Den 29. april 1953 modtog Jørgen Jørgensen således følgende spørgsmål fra en ansøger. Brevet var en opfølgning af et tidligere møde:

»... Der er tre spørgsmål, jeg gerne vil bede Dem besvare:

1. Skal man have seminarieuddannelse, når man vil arbejde som vandrelærer.
2. Er det nødvendigt at søge tilladelse ved Kultusministeriet i Kiel.
3. Hvis man skal have tilladelse, er der ingen mulighed for at omgå det, f.eks. at man kalder det sproglærer, kursusleder eller lignende? Vil De være venlig snarest muligt at sende mig svar på mine spørgsmål. Uddannelsespapirer ligger ved.

Venlige hilsner og mange tak i forvejen. Paul Thomsen«.

Jørgen Jørgensens svar på spørgsmålene kendes desværre ikke. Ansøgeren blev imidlertid ansat af Sydslesvigsk Udvalg til at arbejde i Svans og omegn (se side 146).

Derimod kender vi Niels Kjems' holdning på disse vigtige punkter. I anden sammenhæng anførte han, at der ikke kræves seminarieuddannelse for at blive vandrelærer. Gode danskkundskaber, eventuelt erhvervet på en dansk højskole, samt gåpåmod og lyst til arbejdet var som regel tilstrækkelige kvalifikationer. Der krævedes ikke speciel tilladelse fra de tyske myndigheder i Kiel, men en almindelig arbejdstilladelse var dog nødvendig. Denne blev fremskaffet gennem Skoleforeningen. Vandrelæreren var dermed tydeligt placeret på et andet plan end en normal skolelærer.

1950'erne: Udbygning og ny struktur

Begyndelsen af halvtredserne blev skelsættende. Dels så man ved tiårets begyndelse, at tilgangen til de danske organisationer toppede, og dels betød Kiel-erklæringen fra 1949 en anerkendelse af det danske mindretals rettigheder. Erklæringen fra 1949 fastslog, at »bekendelsen til det danske folkefællesskab og den danske kultur er fri. Den må hverken bestrides eller efterprøves«. Princippet stammede fra skoleordningen fra 1929 og blev nu fastslået som almen ramme for mindretallets liv.

Erklæringen var dog kun en hensigtserklæring. En epokegørende effekt fik den ikke straks, blandt andet fordi især den slesvig-holstenske regering i Kiel under ledelse af F. W. Lübke gjorde hvad den kunne for at modarbejde erklæringens hensigt. Først i 1955 afklaredes forholdene gennem København-Bonn erklæringerne, som blev indgået i forbindelse med Vesttysklands optagelse i NATO.

Afklaringen af de overordnede politiske forhold samt afmatningen i tilgangen til de danske organisationer gjorde, at hele den danske virksomhed i Sydslesvig måtte nyvurderes med henblik på en øget indsats og en strammere styring. Nu gjaldt det om at fastholde, hvad der allerede var vundet. Der var brug for en øget indsats, hvis det bestående skulle fastholdes.

I april 1953 blev et fællesudvalg under Grænseforeningen og Sydslesvigsk Forening nedsat med det formål at give en samlet vurdering af de danske aktiviteter på det folkeligt-kulturelle område. Fællesudvalget, som bestod af lektor, cand.mag. Johs. Hoffmeyer, skoleleder M. Sig Kristensen, viceskoleledertør Hans Meng, højskolelærer, dr.phil. Roar Skovmand samt lederen af Grænseforeningens afdelingskontor i Flensborg H. Agerskov som sekretær, fremkom i oktober samme år med en

betænkning vedrørende hele det danske arbejde.¹⁸ I betænkningen opsummerede udvalget de enkelte grene af den danske virksomhed, og kom med forslag til en effektivisering. På skoleområdet konkluderedes bl.a., at der pr. 1. august 1953 var 90 danske skoler med ca. 10.800 børn og ca. 500 lærere. Om driften af disse skoler skriver udvalget:

»Alle skolerne nord for Sli-Dannevirke-linien administreres af Dansk Skoleforening, Flensborg. De øvrige administreres på følgende måde:

- 1) Karby og Ascheffel ligger under Skoleforeningens administration.
- 2) Drage administreres af Skoleforeningen, mens midlerne til driften anvises af Sydslesvigsk Udvalg gennem Grænseforeningen.
- 3) Rendsborg. Skoleforeningen har godkendelsen, mens de økonomiske forpligtelser udelukkende påhviler Sydslesvigsk Udvalg (henholdsvis Ejderselskabet).
- 4) Egernførde administreres af Skoleforeningen, som dog ikke har mulighed for gennem bevillingsansøgning at skaffe midler til en absolut påkrævet udbygning af skolens lokaler.
- 5) Vestermølle ligger helt uden for Skoleforeningens rammer. De 4 sidstnævnte skolars stilling afviger således væsentligt fra de øvrige skolars, hvilket må anses for uheldigt og i det lange løb uholdbart. Det må derfor anbefales, at man søger alle danske skoler i Sydslesvig samlet under een fælles og ensartet administration, således som det også ønskes af både Skoleforeningen og Sydslesvigsk Forening«.

Om vandrelærervirksomheden kan man i betænkningen læse følgende vurdering:

»Vandrelærervirksomheden har altid været et vigtigt led i Skoleforeningens arbejde. Denne virksomhed er i de senere år blevet udvidet til at omfatte 6 vandrelærere, som virker i følgende områder:

- 1) Før-Amrom
- 2) Egnen omkring Ostenfelt i Husum Amt
- 3) Egnen omkring Jørl (Flensborg og Husum Amt)
- 4) Egnen omkring Munkbrarup i det nordlige Angel
- 5) Egnen omkring Slesvig by
- 6) Egnene omkring Mysunde (begge sider af Slien) og Jybæk

Private kredse opretholder følgende vandrelærere:

Egnen omkring Gettorf (syd for Egernførde)

Egnen omkring Flækkeby (Svans)

Skolen kommer cyklende i Sydslesvig...

Den 24-årige Alfred Thomsen, født i gl. dansk Hjem i Jarlmød, lige Syd for Grænsen, er Vandelærer og Ungdomsleder paa Østkysten. Han er fra Askov.

Der bliver gjort et stort Arbejde i Sydslesvig for at skaffe Skoler til dansksindede Familiers Børn, men Vanskelighederne er forisat store. Selv om Antallet af danske Skoler er naaet op paa 83, er der stadig Egne og Omraader, hvor Børnene har alt for langt til en dansk Skole og er henvist til tysk Skolegang — og her træder Vandelærerne hjælpende til. De første Vandelærere optraadte i Tiden efter 1920, da en Bølge af Lyst og Trang til at lære Dansk gik over Sydslesvig, og i skiftende Maalestok virkede de lige til 1939. Efter Kapitulationen steg Interessen for Dansk overvældende, der kom

atter Gang i Skolebyggeriet — men Englænderne forbyd Vandelærernes Arbejde, og kun i beskedent Omfang kunde Præster og Lærere give Danskundervisning for Børn og Voksne i de skoletomme Sogne. Undervisningen maatte foregaa uden for Skoletiden. Først for nylig har Ungdomsledere og Vandelærere kunnet opnå Arbejdet. BILLED-BLADET fortæller om to af dem, der for beskeden Betaling, men med Idealismens Kræfter gør en pædagogisk værdig Kulturindsats blandt de Dansksindede i Omraadet Syd for Grænsen.

FOT.: A. E. ANDERSEN

Alfred Thomsens Distrikt er 30 Kilometer langt, og i al Slaus Vejre Aaret rundt kører han fra Sted til Sted paa Cykle. Hos Gaardejer Heinrich Hansen, 68 Aar, og Fru Dorthica i Gyderød (i Midt.) samles hver Tirsdag Familie og Naboer med Vandelæreren for at han skal lære dem at læse, skrive og synge Dansk.

Vandelærerne blev dyrket som danskhedens frontfigurer i Billed-Bladets serie fra 1946-48. ADCB D c 10.

Endelig udøves adskillige steder nogen vandrelærervirksomhed af lærere ved bestående skoler. Det må betragtes som givet, at behovet dermed langtfra er dækket. Især i skoletomme egne er det betydningsfuldt, at vandrelærere virker for at fremme dansk sprog og kultur og opretholder forbindelse med og mellem de mere spredtboende danske. Det vil sikkert adskillige steder være hensigtsmæssigt, om vandrelærervirksomheden kan forbindes med forsamlingshuse. Det anbefales, at man er opmærksom på betimeligheden af og mulighederne for en samordning af hele denne virksomhed. I øvrigt er en udvidelse af arbejdet i lige så høj grad et spørgsmål om personer som økonomi«.

I betænkningen lægges der generelt op til et forøget samarbejde og en forøget koordination mellem de forskellige danske organisationer. Be-

tænkningen må ses som en erkendelse af, at tilgangen til de danske organisationer nu havde toppet. Alle kræfter burde sættes ind for at fastholde, hvad der allerede var nået. Dette bekræftes yderligere af en række lokale mødereferater fra halvtredserne, som alle fremhævede behovet for f.eks. ansættelse af flere vandelærere.

Den 2. maj 1956 skrev SSF-sekretariatet for Husum til Generalsekretariatet i Flensborg: »For at fremme arbejdet indenfor Husum amt i de distrikter, hvor der ikke findes danske skoler, er det meget påkrævet, at der stilles mere arbejdskraft til rådighed. Da vi til næste år står over for en række vigtige opgaver med bl.a. valget, vil det være formålstjenligt at få ansat en vandrelærer og en ungdomskonsulent her i amtet. Vi anmoder hermed forretningsudvalget om at være os behjælpelig med løsning af denne opgave og at kontakte de forskellige instanser i dette spørgsmål.«¹⁹

Tilsyneladende kom der dog ikke noget ud af amtsbestyrelsens henvendelse. Året efter, i december 1957, skrev man igen til Generalsekretariatet. Denne gang var henvendelsen holdt i en noget skarpere tone: »Amtsforsamlingen for SSF i Husum amt misbilliger på det skarpeste, at der trods gentagende ansøgninger om en vandrelærer for Husum amt indtil dato intet er sket. Amtsforsamlingen opfordrer derfor amtsstyrelsen til at henvende sig på ny til Flensborg for at indtræde der meget energisk, at der bliver ansat 2 vandrelærere for Husum amt. Tilbagegangen i valgresultatet har vist, at arbejdet må aktiveres, hvis stillingen skal holdes. Skulle [der] alligevel ikke komme noget ud af det på dette område, så kan deltagerne i selve amtsstyrelsen ikke tage ansvaret overfor fremtiden.«²⁰

Endelig findes i såvel Skoleforeningens som SSF's arkiver over vandrelærersager referater af et møde afholdt i et fælles organisationsudvalg den 13. februar 1958 med overskriften »Vandelærere i Sydslesvig«. Heri kan man bl.a. læse: »Spørgsmålet har forud været gjort til genstand for en drøftelse med amtssekretærerne, vandrelærerne og ungdomskonsulenterne. Efter disse undersøgelser mener organisationsudvalget, at der udover de, der allerede er igang, er behov for følgende:

- 1) En aktivering af arbejdet i det østlige Angel-Rundtoft. Her arbejder allerede fru Therese Petersen, der imidlertid har station i Flensborg. Der forhandles nu om køb af et meget velbeliggende grundstykke i Wippendorf, og det må stærkt anbefales, at dette køb gennemføres, og at der dér bygges en vandrelærerbolig med forsamlingslokale i lighed med Munkbrarup.

- 2) Den frisiske del af Sydtønder amt på fastlandet. Nærmest mod centrum i Risum og omfattende kommunerne Rødenæs, Klangsøl, Horsbøl, Emmelsbøl, Chr. Albr. Kog, Marie-Kog, Dagebøl-Kog, Juliane Marie-Kog, Klægsø-Kog, Faretoft o.s.v. Der henvises til, at der f.t. føres forhandlinger med Hr. Julius Petersen fra Verlath, og det må stærkt anbefales, at man gør et forsøg på at få ham sat i gang på prøve for at se, om han magter denne opgave.
- 3) Den nordlige del af Husum amt med centrum i Langhorn og også omfattende nogle kommuner i den sydøstlige del af Sydtønder amt, Enge o.s.v. I Langhorn har vi et grundstykke liggende, og det må anbefales, at man stræber hen imod her at få bygget et dansk forsamlingshus med vandrelererbolig.
- 4) Den sydøstlige del af Husum amt omkring Svabsted med Vinnert og Ostenfeld og med de tilgrænsende områder af Stabelholm.
- 5) Den nordøstlige del af Ejdersted med centrum muligvis i Oldensvort og omfattende kommunerne Oldensvort, Ylvesbøl, Vitsvort, Koldenbyttel og Simonsbjerg i Husum amt«. ²¹

Betænkningen og referaterne kan ses som en slags hensigtserklæringer for en øget indsats. Vandrelærere skulle sættes ind i lokalområderne for at styrke og fastholde det danske arbejde. Ønsket om at sammenkæde den enkelte vandrelærers bolig med et dansk forsamlingshus betød først og fremmest, at man nu, udover dagligstuemøderne, havde mulighed for også at lave større arrangementer i egne lokaler. Endelig understreger omtalen af opgaverne i forbindelse med valgene, at vandrelærerne nu, i modsætning til tidligere, kunne gå aktivt ind i det danske politiske arbejde. Vandrelærerne skulle være konsulenter og ankermænd ikke blot for dansk foreningsliv i almindelighed, men også for det politiske arbejde.

Agitationen bar frugt. I løbet af de næste knap 10 år blev antallet af vandrelærere udvidet. Tabellen side 125 viser forløbet.

Selv de fjerneste egne blev nået. I 1955-56 var man nået op på 7 vandrelærere. I 1961 var der 10, i 1966 12 under Skoleforeningen, en under Sydslesvigsk Forening. ²² På dette høje niveau fortsatte man frem til 1967. Sydslesvig blev opdelt en en hel række distrikter:

Slesvigs nordlige omegn (Jydbæk, Skovby, Eggebæk, Lyrskov)
 Slesvigs sydlige omegn (Isted, Jagel, Krop, Brekentorp)
 Nordangel (Munkbrarup, Oksbøl, Ringsbjerg)

Husflid indtager en vigtig plads i vandrelærerens arbejde. Her har Hans Keil fotograferet husflids- og danskholdet i Ny Bjernt en aften i februar 1972. Foto i Skoleforeningens arkiv 57.

Sydangel-Sliegnen (Bjernt, Moldened, Løjt, Torsted, Mysunde, Brodersby/Goltoft)

Husum amt nord (Stedesand, Emmelsbøl, Klægsbøl)

Husum amt midt (Almdorf, Bomsted, Lütjenholm, Bargum, Langenhorn, Goldelund)

Husum amt syd (Svavsted, Vinnert, Ostenfeld)

Husum amt vest (Øster Ørsted, Hollingsted)

Før

Dänischwohld

De nye folk skulle arbejde i de skoletomme egne. Deres opgave var at opnå den bredest mulige kontakt med den lokale befolkning. Derfor var de fleste af de nye vandrelærere tyske statsborgere. Det var landets egne børn, som nu fik stillingerne, i flere tilfælde folk, som havde fundet vej til det danske efter omvæltningen i 1945. Og som havde fået en uddannelse i Danmark, ofte via et eller flere højskoleophold.

Uden for Skoleforeningen – syd for Slien

I det foregående er opmærksomheden især samlet om de vandrelærere, som hørte til hos Skoleforeningen. Som flere gange nævnt var der dog også vandrelærere uden for Skoleforeningens regi, især længst mod syd-øst. De var ansat af Ejderindsamlingen og Sydslesvigsk Udvalg.

Om arbejdet i Svans og de omliggende distrikter har vandrelærer Paul Thomsen, som fra 1953 var fast ansat af Sydslesvigsk Udvalg, givet følgende beretning: »Det gik meget hurtigt med at organisere virksomheden. Allerede den 1. juli 1953, halvanden måned efter min ansættelse, kunne jeg i min rapport til professor Hansen Larsen melde 7 kursussteder med 62 voksne og 28 børn som deltagere. Der blev afholdt 3 eftermiddags- og 6 aftenkursus om ugen. Til trods for at 2 kursus med 14 deltagere har måttet afgives til den nyoprettede danske skole i Risby – indviet i juni 1954 – , og skønt 12 deltagere flyttede til andre egne, og 6 børn blev konfirmeret og måtte søge arbejde i Ruhr og andre fjerne steder, står kursusdeltagernes antal nu (juni 1955) på 101 med 66 voksne 35 børn«. ²³

Her vedføjede Paul Thomsen nedenstående skema:

Han fortsatte: »Kursus afholdes overalt ved de såkaldte dagligstuemøder efter skiftende adresse, ofte hos distriktets formand. Undertiden sidder vi i køkkenet, stuerne er jo oftest meget små. Alligevel – vi synes det er hyggeligt, selv om vi sidder så tæt som spegesild i tønd. Stemningen er altid udmærket, og deltagerne glæder sig hele ugen til vore møder, kun

Dansk Sprogkursus paa Svans Kursusplan Sommeren 1955

Dag	Eftermiddagskursus					Aftenkursus				
	By	Kl.	Antal Deltagere	Voksne - Børn	Kursussted	By	Kl.	Antal Deltagere	Voksne - Børn	Kursussted
Mandag	Flekkeby	I. 14-16 II. 16-18	8 7	Børn Børn	Heinrich Stave Flekkeby	Flekkeby	20-22	4	Voksne	Heinrich Stave Flekkeby
Tirsdag	Bohnert	15-17	1 1	Voksen Barn	Fru Kolb Bohnert	Mysunde	20-22	9	Voksne	Heinrich Karstens Mysunde
Onsdag	Bøtzeby	15-17	7	Voksne	skifter	Egernforde Bismarcksgade	20-22	8	Voksne	skifter
Torsdag	Egernforde Claus Manicus	15-17	6	Voksne	skifter	Brekentorp	20-22	9	Voksne	Henry Klempau Brekentorp
Fredag						Okslev	20-22	9	Voksne	skifter
Lørdag	Barkelsby	I. 14-16 II. 16-18	11 8	Børn	Karl Schütt Barkelsby	Barkelsby	20-22	8	Voksne	Karl Schütt Barkelsby
Søndag						Egernforde Jomfrusti	20-22	5	Voksne	Karl-Heinz Frank Jomfrusti

sygdom kan holde dem tilbage. Mange af dem har meget lang vej til mødestedet, 6-8 km, men hverken sne, glatis eller regn kan standse dem. Blicher har truffet det rigtige med sit »jyden han er stærk og sejg« – han var jo selv af racen.

Både de helt unge på 5-15 år såvel som de ældre mellem 25-70 år er lige ivrige for at lære det danske modersmål – jo, det passer og er slet ingen fejltagelse, der er flere deltagere på over 65, den ældste er en dame på 73. Det var så rørende, da hun engang sagde til mig: Ja, Paul, jeg har det så svært med at lære på mine gamle dage, og det kniber tit med at holde trit med de yngre, men jeg vil og skal nok lære det! ... Når jeg så sent om natten kommer hjem og sidder og tænker over, hvad der blev opnået den dag, så ser jeg i tanken de smilende ansigter foran mig med de lysvågne øjne, som er rettet mod mine læber for at opfange og aflæse hvert ord. Så er jeg glad og tilfreds og føler mig lønnet så rigeligt. Alt i alt en dejlig opgave at virke som vandrelærer hernede i Sydslesvig«.

Som det kan ses, fejlede hverken begejstringen eller engagementet noget hos den unge Paul Thomsen. Selv om han var ansat af Sydslesvigsk Udvalg var han i stadig kontakt med Jørgen Jørgensen, som gav råd og vejledning.

Skoleforeningen var således ikke den eneste arbejdsgiver for vandrelærerne. Ligeledes udførte en del lærere ved de danske skoler som nævnt i perioder opsøgende vandrelærervirksomhed. Andre bidrog helt uden for disse rammer til at bringe danskundervisning og hjælp til dansk foreningsliv ud til de fjerneste kroge. Ungdomssekretærerne under Dansk Kirke i Udlandet havde også opgaver, som i mangt og meget var i slægt med vandrelærernes.

Som eksempel kan nævnes Kirsten Dalsgaard, gift Andresen, som fra 1. november 1949 til 1. november 1955 var ansat af Dansk Kirke i Udlandet og De Danske Ungdomsforeninger som sekretær i Nibøl-området. Virkekredsen var Sild, med byerne Westerland, List, Hörnum, Rantum, Vemmingsted og Kejtum. Senere kom hun til Bredsted og Wesby. Hun stammede fra Århus, og havde gennemgået gymnastik- og delingsforeningsuddannelse fra Rødding og Snoghøj og ophold på Askov og Frederiksborg højskoler.

Kirsten Dalsgaard fik aldrig titel af vandrelærer, men alligevel var hendes virksomhed fuldt sammenlignelig med de af Skoleforeningen ansatte vandrelærere. Hendes virksomhed på Sild begyndte, da der kun lige var etableret en enkelt dansk skole på øen. Det blev derfor til een dag om ugen i hver by, og som vi har set hos andre af vandrelærerne måtte der ofte overnattes hos de danske familier, hun besøgte. Hun begyndte med

Den kvindelige Vandrelærer er kun 20 Aar

I et 24 Kilometer langt Distrikt paa Vestkysten underviser den kun 20-aarige Vandrelærer Meta Lorenzen fra Kollund Mark mellem Husum og Flensborg (øverst tv.). Hun har selv gaaet paa Duborg-Skolen, blev uddannet paa Snoghøj og har været Hjælpetrænerinde i Danmark. Hendes »Hovedkvarter« er Svavsted, hvor hun p. l. underviser 50 Børn, indtil de til næste Aar faar en dansk Skole.

Gaardejer Andreas Henken i Fensedel ved Trenen har tre Børn. Dem underviser Meta Lorenzen sammen med to Børn fra den anden Gaard hver Tirsdag. Hun er skiftevis paa de forskellige Gaarde om Eftermiddagen, og om Aftenen har hun Sprogkursus for Forældrene. Børnene synger først og fremmest danske Sange (therover).

Vandrelærer Meta Lorenzens arbejde på Svavsted-egnen fik en fyldig omtale i Billed-Bladets serie. ADCB D c 10.

at undersøge, hvilke ønsker de enkelte kredse havde. Nogle steder var det eftermiddagsundervisning man ønskede, andre steder var det derimod aftenundervisning. Et par steder var der både eftermiddags- og aftenundervisning. I Rantum afholdtes f.eks. eftermiddagsundervisning for ca. 30 børn, og om aftenen undervistes voksne. Undervisningsformen var sang, små foredrag og samtaler. Samtidig blev der sat gang i fadder-skabsforbindelserne til Danmark.

Kirsten Dalsgaard fortæller: »I Hørnum var det ungpige-gymnastik i en lille veranda – bagefter var der ungdomsforening, hvor jeg fortalte og legede sanglege med dem på dansk.

Westerland: Konfirmander det første af deres to år. Jeg spillede til dansk gudstjeneste. Desuden besøgte jeg regelmæssigt de danske i vore foreninger over 60 år samt de, der lå på sygehus. I Vemmingsted og Kejtum gik jeg på husbesøg. Dette var en del af mit virke i Sydslesvig, men

Dannebrog vøjede over-
alt i Sydslesvig lige til
Kong Christians Føds-
elsdag den 26. Septbr.
1945. Saa forbad Eng-
lænderne al Flagnig,
og de dansksindede
maatte med Sorg pak-
ke de røde og hvide
Flagduge ned i Kom-
modeskuffen. Vandrel-
ærer Jørgen Jørgen-
sen i Slesvig By henter
imidlertid Dannebrog
frem ved alle højtide-
lige Lejligheder og vi-
ser Flaget til sine
Børn. Det skete forle-
den, da Sønnen Dirk
blev konfirmeret. Paa
Fotografiet Jørgen Jø-
rgensen (af gammel
Amagerslægt og fra en
Gaard ved Kongelun-
den), hans Kone Pau-
la og Børnene Dirk,
Astrid og Ingrid.

Billed-Bladets Sydslesvig-reportager i 1947 stod helt i Dannebrog's tegn. Her præsenteres vandrelærer Jørgen Jørgensen, som »henter Dannebrog frem ved alle højtidelige lejligheder og viser flaget til sine børn«. ADCB D c 10.

jeg blev også bedt om at hjælpe til i Sydtønder Amt med ungdomsarbejde, mest folkedans og foreningsteknik«.

Afslutningsvis hedder det: »Da jeg ikke var ansat af Skoleforeningen, havde jeg overhovedet ikke noget materiale. Men vi lavede selv vores læsebog fra gang til gang. »Her er en mand«, og tegnede så en mand, og ligeledes »Her er en pige«, og så videre – skrev, tegnede og sang. Senere fik jeg nogle kasserede Ole Bole ABC'er fra fadderskaber i Danmark. De var gode! Efterhånden fik vi nogle undervisningsbøger til voksne. Og så brugte jeg lysbilleder af og til«. ²⁴

Den nye generation

Langs Slien – Hans Keil

En af de vandrelærere i den nye generation af indfødte sydslesvigere, som fik en mangeårig karriere i hjemstavnen, var Hans Keil. I 1969 gjorde han en slags status over de sidste mere end tyve års vandrelærerarbejde.²⁵ Manuskriptet er formentlig tænkt offentliggjort i en af årsberetningerne eller årbøgerne, men det blev vistnok aldrig trykt.

Hans Keil er født i 1931 i Sterup i Flensborg Amt. Fra 1947-50 var han i lære som skomager og kom herefter til Jaruplund Højskole i skolens første sæson. Så fulgte højskoleophold i Danmark, bl.a. Danebod Højskole og tre ophold på Askov, ligesom han deltog i husflidskurser på Husflidshøjskolen i Kerteminde på Fyn. I 1956 blev Keil ansat som vandrelærer af Skoleforeningen, hvor han fik Sli-egnen og det sydlige Angel, dvs. distrikterne Mysunde, Goltoft, Brødersby, Torsted, Ny Bjernt og Løjt.²⁶

Manuskriptet indledes med en kort gennemgang af vandrelærervirksomhedens historie. Keil mente at kunne fastslå, at det danske slog stærkest igennem efter 1945 i de områder, hvor vandrelærerarbejdet havde fundet sted i mellemkrigstiden. Herefter redegøres der for de sidste tyve års arbejde.

Indledningsvis fortæller Keil om baggrunden for de »nye« vandrelæreres virksomhed. Sammenlægning af skoler op gennem tresserne, der var et resultat af svigtende elevtilgang, skabte fornyet behov for vandrelærere. Som et resultat af sammenlægningerne opstod der skoletomme områder, hvor ingen skolebus nåede ud, men hvor der stadig var et ønske om at være med i det danske arbejde: »Her får vandrelæreren sit virkefelt. Langt langt ude på landet. Langt fra alfarvej. Her når man ud til de yderste celler af dansk liv i Sydslesvig. Vandrelæreren må være *kontakt* for disse mennesker, der bor afsides, ude i mose og skov, og vandrelærerens hovedopgave knytter sig til her: at bringe det danske sprog til kendskab, at børn, unge og voksne kan få opøvelse i dansk – en vedblivende opøvelse, da omgivelserne er tyske, så disse mennesker kan føle sig på lige fod med de steder, hvor man har en dansk skole«.

Om de vilkår, de »nye« vandrelærere virkede under, fortæller Hans Keil, at han de første år havde fire distrikter, Mysunde syd for Slien, Goltoft, Torsted, samt Løjt nord for Slien. De var alle »dagligstuedistrikter«. Det vil sige, at undervisning og møder foregik i private hjem efter tur mellem de enkelte familier. I starten tog han rundt i sine distrikter

på cykel. Længst var der at cykle til Løjt, og Keil husker, at det altid enten regnede, sneede eller stormede om onsdagen, når der var møde i Løjt. Mere end een gang punkterede cyklen, og »en nat blev jeg overfaldet af en hund på en øde grusvej mellem Løjt og Torsted. Man lærte, at cykelpumpen er et anvendeligt forsvarsvåben i nattens mulm og mørke«. Flere af de andre vandrelerere, blandt andet Kirsten Andresen, beretter om lignende tilfælde, og om cykelpumpens fortræffeligheder som forsvarsvåben.

Senere fik Keil en motorcykel, og endelig en bil. Det blev dermed lettere at komme rundt til de mange spredtboende familier. Samtidig blev det muligt at hente og bringe folk til og fra undervisning og møder. Især de ældre var glade for denne mulighed, idet de tidligere havde måttet gå eller cykle på mørke og dårlige veje for at nå frem. Den megen kørsel betød selvfølgelig ekstra arbejde og planlægning, men det var absolut nødvendigt. »Der var ingen vej udenom, når man skulle have samling på folk«, noterer Hans Keil.

Bilen var dog kun et fattigt hjælpemiddel, når naturen rigtig tog fat. Ved en julefest i Mysunde og Goltoft i 1958 havde en østenstorm i løbet af dagen presset vandet ind i Slien, så det ved aftenstid stod kun et par meter fra døren til Færgeskroen, hvor festen skulle afholdes. Adskillige festdeltagere blev derfor sat over Slien på følgende vis: først i robåd til færgen, som så sejlede så langt den kunne. Derefter kom alle i robåden igen og blev roet næsten til kroens indgangstrappe. Selv fortæller Keil: »Jeg kunne kun nå til festen med de højeste gummistøvler, en strækning på omkring 200 meter måtte gennemvades, og det flere gange – med spegepølser! – som et venligt fadderskab havde sendt til fordeling blandt festens deltagere«.

Hans Keils beretning sætter arbejdet i det lys, som vandrelererne selv yndede at fremstille det i. Sammenholdet og fællesskabet blandt de danske synes næsten ubrydeligt, når selv ikke glubske hunde, højevande og snestorm kunne stille sig i vejen for at møderne blev gennemført. Om undervisningen fortælles, at antallet af deltagere til de enkelte kurser svingede mellem fire og femten voksne, og at aldersfordelingen var fra 20 til 85 år. Den store aldersspredning gjorde, at undervisningen blev mere harmonisk. Læreren konstaterer, at interessen for at arbejde med det danske sprog var lige stor hos gamle som unge. I den intime atmosfære ved disse dagligstuemøder turde den enkelte deltager åbne sig og vove sig længere ud i sproget, end de selv troede, de kunne. Man morede sig sammen, når een brugte forkerte vendinger og sætninger, og samtidig voksede selvtilliden, når de foregående års undervisning alligevel vi-

ste sig at hænge ved. Mange måtte med et smil putte 5 pfenning i Rejsegrisen, når de kom til »at sige for« (versagen). Man ved jo altid bedre besked, når det er en anden der spørges, men er knap så kry, når det er en selv, som skal overhøres.

Undervisningen var tilrettelagt som en slags to-trinsundervisning:

1. at lære at forstå det danske sprog gennem så mange taleøvelser som muligt.
2. gennem den indhøstede forståelse selv at arbejde med sproget ved læsning og skrivning.

Som tidligere var en meget brugt form for »læsning« at synge de danske sange. På den måde skabtes et tilhørsforhold til Danmark ligesom sange og sanglege styrkede fællesskabet. De danske sange fra Højskolesangbogen og Den blå Sangbog har altid haft en stor og fast plads i vandrelærernes arbejde med det danske sprog. Det var en tradition lige fra Kasper Jensen og Henriette Gubi og stadig et bærende element for vandrelærervirksomheden. Ved siden af sangene havde vandrelæreren altid en bogkasse med til de mere »erfarne« deltagere. Bøgerne var udvalgt og udlånt fra det danske centralbibliotek i Flensborg. For børnenes vedkommende lå der en helt fast strategi for deres undervisning i det danske sprog. Læsning, skrivning, ordøvelser og grammatik, samt arbejde på egen hånd, suppleret med danske sange, var en fast formel for de mindste. Den »tørre« undervisning suppleredes ofte med hobbyaktiviteter og forskellig slags sport. Her fik mange af vandrelærerne gavn af deres uddannelse som håndværkere.

Vandrelærernes arbejde med børnene i de tyndt befolkede egne kan på sin vis sammenlignes med de fritidsordninger, ungdomsklubber og fritidshjem, som større landsbyer og købstæderne efterhånden havde at tilbyde. Børnenes ferierejser til Danmark hørte også til vandrelærerens opgaver, og de var stadig af stor betydning. År efter år høstede børnene erfaringer om danske forhold, og samtidig fik de lejlighed til at bruge det danske sprog, som de i vinterens løb havde lært. Efter konfirmationen blev ferierejserne fulgt op af ophold på danske høj- og efterskoler, hvor en egentlig dansk uddannelse ofte påbegyndtes. På den måde kunne man håbe, at vandrelærernes »dagligstue«-virksomhed om vinteren blev det første afsæt til en »dansk karriere« i Sydslesvig.

Ferierejserne finansieredes enten af familierne selv, eller gennem faderskabsforbindelser i Danmark. I tilfælde hvor økonomien hos en familie ikke rakte til, kunne der gennem Skoleforeningen søges tilskud. I

De sidste tre vandrelærere 1992. Fra venstre Hans Keil, Volker Bock og Uwe Hardt – i midten fruene. ADCB P 261-14.

Skoleforeningens arkiver findes en række ansøgninger om hel eller delvis støtte til sydslesvigske børns ophold i Danmark.

At sende børn og unge på ophold i Danmark var samtidig en måde, hvorpå man forsøgte at få dem til at »tænke« dansk: »De årlige ferierejser til Danmark betød uendelig meget for os. Dengang fik vi dannet vort eget billede af Danmark, som var sol, sommer, is, rødgrød med fløde, Anders And og rare plejeforældre. Vi beundrede, nærmest tilbad alt, hvad der havde med Danmark at gøre. Lærerne, sundhedsplejersken og præsten blev vore forbilleder. Alt godt og lyst var dansk, alt mørkt og trist var tysk, det skabte skel mellem naboer og kammerater«.

På vestkysten – Uwe Hardt

Ingredienserne i Hans Keils beretning møder vi igen hos mange af de andre vandrelærere i denne generation. Således hos Uwe Hardt, der i et interview i 1988 fortæller om sin tid som vandrelærer. Uwe Hardts virksomhed i Sydslesvig er på flere måder typisk for den nye generation af vandrelærere, som tog over fra først i halvtredserne.

Uwe Hardt blev født i 1927 i Fokbæk ved Ejderen. Som ung tog han til Danmark for at uddanne sig, bl.a. på Høng Studenterkursus, Københavns Universitet og Ryslinge Højskole. Senere fik han ansættelse som lærer ved en skole i Korsør, men efter tre år her fik han dårlig samvittighed. Selv fortæller han om hjemstavnens betydning: »Jeg syntes, at jeg

svigtede min hjemstavn ved at blive i Danmark i stedet for at vende tilbage. Så jeg overtalte min kone, som stammede fra Høng, til at tage med hened, og hun blev virkelig glad for at bo i Sydslesvig, hvor jeg i 1960 fik ansættelse som vandrelærer«.

Den 1. april 1960 flyttede Uwe Hardt og hans kone ind i den danske skole i Svabsted, der året før var blevet nedlagt som følge af skolesammenlægningerne. Her startede 27 års virke som vandrelærer. Hovedopgaven var arbejdet med de større børn og de unge, som skulle undervises et par gange om ugen. De vigtigste fag var dansk sprog og historie, og hertil anvendte han de nordiske sagn og myter. A. D. Jørgensens »40 fortællinger af fædrelandets historie«, ligesom folkehøjskolens sangbog flittigt blev anvendt. Endvidere medbragte han ugeblade, sangbøger m.v., som alle blev leveret af Sprogforeningen. »Den daglige undervisning er ikke videnskabeligt lagt an, men på god dansk folkelig manér«, fortæller Uwe Hardt i interviewet, og understreger hermed forskellen på tysk og dansk tradition. Vandrelærerne tilbød »skolen for livet« baseret på Grundtvigs folkelige tanker.

Ved siden af arbejdet med børnene og de unge var der en del arbejde af blandet karakter. Om dette fortæller Uwe Hardt: »Mit distrikt går fra syd for Husum til Rosendal og Ostfeld i nærheden af Hollingsted med Treenen som grænse – og Nr. og Sdr. Stabel ned til Ejderen. I de skole-svage områder her, hvor der ofte er langt mellem de danske familier, har jeg som vandrelærer den opgave at være kontakttled til det danske arbejde i Sydslesvig – formidle en række danske kulturtilbud og ofte være medlem, når det gælder henvendelser fra myndigheder, ligesom jeg da også tager mig af kontakter til dansk sundhedspleje, til den danske præst eller den danske landbrugskonsulent. Vandrelæreren er på sin vis en art socialrådgiver, der arbejder uden forskrifter, og her er altså også en del ældrearbejde«.

Om ældrearbejdet fortæller Hardt bl.a., at skolen stadig (i 1988) fungerede som dansk forsamlingshus og mødested, og at han en gang hver 14. dag hentede de ældre, så de kunne mødes. Her fik de så en kop kaffe og en snak, og hyggede sig i hinandens selskab. Mændene fik et spil kort, mens kvinderne lavede forskelligt håndarbejde. »De føler sig trygge her i hinandens selskab i små grupper, og kan blive fortrolige med hinanden«.

Igen ser man, hvordan samværet og fællesskabet var i højsædet. Alt i alt var Uwe Hardt i kontakt med 47 danske familier, fortæller han. Ud over undervisningen besøgte han dem regelmæssigt. I Middelsted, Rosendal og Holbølhus holdtes dagligstuemøder, hvor der undervistes i små-

grupper på 5-8 deltagere. Dagligstuemøderne afholdtes en gang om ugen, og altid om aftenen. Af deltagerlisten kan bl.a. nævnes et krojerpar, en landmand, en overlæge samt en Regierungsoberrat. Endelig nævnes, at der en gang om måneden afholdtes SSF-møde på skolen. Også her var det vandrelæreren, der ledede møderne.

Set gennem de årlige indberetninger

De to ovennævnte erindringskitser bekræftes af de indberetninger, som vandrelærerne i lighed med tidligere indsendte til Skoleforeningen en gang årligt.²⁷ Nogle udpluk kan give et indtryk af både arbejdets art og holdningerne bag det.

Undervisning i dansk var stadig vigtig, men ikke på samme måde som tidligere. »I året 1961/62 var forholdene så vidt konsolideret, at vi kunne begynde med egentlig undervisning (dansk, samfundsproblemer, sløjd). Dog det væsentlige er stadigvæk mødearbejde. Vi holdt engang om måneden et stort distriktsmøde med foredrag, film, lysbilleder osv. Dertil kom små dagligstuemøder i Ostenfeltmark, Vinnertmark og Ramsted hver 14. dag«, beretter *Uwe Hardt* fra Svabsted i 1962. Vandrelæreren drev altså alment dansk kulturarbejde i forlængelse af SSF. Han kom regelmæssigt i 27 hjem, og her blev der ført »samtaler om alle mulige spørgsmål«.

Vandrelæreren skulle opbygge og fastholde det danske netværk: »En af en vandrelærers vigtigste opgaver består i at fastholde forbindelsen mellem medlemmer og venner af danske foreninger«, hedder det fra Rundtoft-Gelting samme år.

Sans for detaljen – de små ting – var ofte vigtige for vandrelæreren. De små fremskridt blev noteret. I 1958 beretter *Hans Keil*: »Siden den danske forening i Goltoft-Brodersby blev grundlagt i 1945, har ingen dansk barnedåb fundet sted. Men nu i januar 1958 blev dette skridt foretaget af en ung mor fra Brodersby, idet hun lod sit barn døbe på dansk. Så vidt vi har kunnet erfare, er det også den første danske barnedåb i Brodersby siden 1864. Hendes fire børn skal senere i danske skoler. En ung arbejdsmand blev medlem af den danske bevægelse i januar måned. Dette var et resultat af halvandet års arbejde for at overbevise ham. Han havde været medlem af SSF fra 1945, men var senere gledet ud »fordi Sydslesvig ikke blev dansk alligevel«, og fordi han ikke kunne få arbejde som dansksindet. Men han var dansk i hele sin væremåde. Han kom til vores husflidskursus i Brodersby, først som ikke-medlem, og det danske spørgsmål blev gennemdrøftet mange gange. Desuden blev han hurtigt husflidskursusets nummer et, idet ingen af de andre deltagere, heller

ikke de kvindelige kursusedtagere, havde færdigheder til bast- og peddi-grørarbejder som han. Men nu er han ikke blot medlem, men han er også med i foreningens bestyrelse».

Med lysbilleder og foredrag om Danmark søgte vandrelærerne at vække og skærpe interessen for det danske i de lokale kredse. Med sit indgående kendskab til lokalsamfundet kunne vandrelæreren også overflødiggøre meget bureaukrati.

I en indberetning fra *Gerhard Lempert* får man et godt indtryk af, hvorledes undervisningen planlagdes i det daglige. Gerhard Lempert er født i 1926 i Hovslund i Aabenraa amt. Han er tysk statsborger, og under krigen kom han i lære som kommis. Derefter blev han indkaldt til den tyske hær. Efter krigen arbejdede han bl.a. i »Sydslesvighjælpen«, indtil han i 1951 blev ansat som vandrelærer. Om undervisningen i vinteren 1958/59 har han noteret følgende i sin indberetning:

Sted	Voksne	Børn	Dag	Fra-til	Bemærkninger
<i>Sommer</i>					
Jydbæk	–	10	man.	16-18	Dansk
Jydbæk	12	–	tirs	19-22	Ungdomsforening
Skovby	10	–	ons	20-22	Kvindeforening
Jydbæk	10	–	tors	19-22	Bordtennis
Moldened	12	–	fre	20-22	Dansk
<i>Vinter</i>					
Jydbæk	6	–	man	20-22	Dansk
–	10	–		16-18	Dansk/husflid
–	15	–	tirs	19-22	Åbenthus
–	–	10	–	16-18	–
Skovby	–	12	onsd	15-18	Dansk/husflid
–	10	–	–	20-22	–
Jydbæk	15	–	torsd	19-22	Bordtennis
Moldened	12	–	fre	20-22	Dansk/husflid

Desuden blev der i kredsen afholdt en del dagligstuemøder og andre arrangementer bl.a omkring jul og påske, men »sommerferierejsen for vores kursusbørn er jo altid årets oplevelse, og der kan siges, at næsten alle børn har været på samme plads i nogle år. Det mest værdifulde resultat ved disse rejser er bestemt det, at den sproglige forståelse mellem plejeforældre og børn blev bedre år for år. Så har den smule undervisning de har været med til i årets løb båret frugt».

Et tredje eksempel kunne være vandrelæreren *Otto Petersen's* indberetning fra vinteren 1958/59. Otto Petersen havde sit udgangspunkt i Egernførde. Herfra underviste han i byerne Flækkeby, Barkelsby, Königsförde, Ostorp og Gettorp. Han var født i 1901 i Sønderbrarup i Angel, hvor han også gik i skole. Herefter kom han i lære som mejerist og efter læretiden flyttede han til Kollund nord for grænsen. Senere vendte han tilbage til Angel, hvor han sammen med faderen drev en mælk- og smørforretning. I 1956 blev han ansat som vandrelærer af Skoleforeningen, hvor han tildeltes distrikterne omkring Egernførde.

Otto Petersens indberetning for vinteren 1958/59 fylder ikke meget, kun en håndskreven side, men i al sin korthed giver den et udmærket billede af, at arbejdet var forskelligt fra egn til egn. Sprogundervisningen var det vigtigste for vandrelæreren i disse skolefattige områder. Den foregik ikke som i de danske skoler, men børnene havde dog både læsning, skrivning, regning og oversættelse. Grammatikken flettedes kun ind ved oversættelser. Som afveksling lavede de engang imellem »indendørsleg«, eller det blev til en gang lysbilleder med hjemstavnsmotiver. Deltagelsen i undervisningen varierede meget, for børnene kom jo i fritiden, og så skete det, at de ikke havde tid, eller måske ikke lyst til at være med. Ude på landet blev det stadig vanskeligere at få de voksne med til sprogarbejde. Det skyldtes nok til dels en langsomt aftagende interesse for undervisningen, men også den tiltagende »komfort«, ikke mindst konkurrence fra det nye fjernsyn. Enkelte grupper var dog endnu meget interesseret i at lære sproget.

Den aftagende interesse for de danske aktiviteter som Otto Petersen nævner blev stadig tydeligere. I takt med øget velstand fulgte en lang række nye fritidstilbud, som vandrelærerne måtte konkurrere med. Sports- og musikarrangementer, ungdomsforeninger og lignende tiltrak stadig flere af de unge. Samtidig sporedes i tresserne et »ungdomsoprør« blandt den danske ungdom. Mange unge begyndte at sætte spørgsmålstegn ved den gamle ledelses strategi og metoder. Det var på tide at opgive den gamle konfrontationskurs.

Det sidste eksempel, som skal fremdrages, er fra egnen omkring Oksbøl og Munkbrarup i Nordangel. Her havde vandrelærerinde *Solvejg Refslund* sin virksomhed. Hun blev født i 1909 i Bovlund i Nordslesvig, og gik i både dansk og tysk skole. Efter en række ophold på danske højskoler, bl.a. gymnastikhøjskolen i Snoghøj samt forskellige håndarbejdshøjskoler, var hun ansat på Vrå Højskole i seks år, før hun vendte tilbage til Sønderjylland som bestyrerinde på Jyndevedhus, hvor hun var ansat af Det unge Grænseværn. Om vinteren virkede hun som vandre-

lærerinde i gymnastik, folkedans, vævning m.m. i grænsesognene. I 1953 blev hun ansat af Skoleforeningen som vandrelærerinde, og bosatte sig først i Munkbrarup. Da det danske forsamlingshus i Oksbøl stod færdigt i 1956, flyttede hun ind her.

Også i Solvejg Refslunds indberetninger kan arbejdet følges. Vandrelærerens arbejde blev lagt i tre sammenhænge: I forbindelse med Sydslesvigske Forenings møder (foredrags- og filmsaftener, hvor der før eller efter hovedpunktet også var håndgerning og husflid), arbejde med børn (håndbold, danskundervisning og husflid) og endelig arbejde i ungdomsforeningen. På Munkbrarup-egnen var der ikke så langt til dansk skole, så sprogundervisningen trådte i baggrunden. En skematisk opstilling fra sæsonen 1. april 1958 til 31. marts 1959 viser sæsonens mødeaktivitet. Det var en ganske omfattende virksomhed i et lille distrikt:

<i>SSF</i>	
6 foredrag og film	93 deltagere
3 familieaftener	32 deltagere
4 kvindeklubmøder	34 deltagere
8 gudstjenester	130 deltagere
2 teater for 'de gamle'	38 deltagere
4 bestyrelsesmøder	23 deltagere
6 – med i nabokredsen	57 deltagere
1 fest	60 deltagere
2 udflugter	37 deltagere
I alt 36 sammenkomster	498 deltagere
<i>Ungdomsforeningen</i>	
14 håndbold	96 deltagere
10 turneringsspil	70 deltagere
3 folkedans	6 deltagere
35 bordtennis	219 deltagere
4 foredrag & film	38 deltagere
I alt 66 gange	429 deltagere
<i>Bornene</i>	
6 gange håndbold	56 deltagere
20 dansk	57 deltagere
18 husflid	173 deltagere
I alt 44 gange	280 deltagere
I alt 1207 besøg	

Fra 1950'erne blev de danske forsamlingshuse en vigtig basis for vandrelærerne. Her Munkbrarup forsamlingshus, hvor Solvejg Refslund havde sit virke. ADCB P 261-13.

Selv om der også er afholdt en række dagligstuemøder i vinterens løb, er det aktiviteterne i det danske forsamlingshus, og her især sportsaktiviteterne, som tilsyneladende har tiltrukket folk.

Om fordelene ved at have et hus til rådighed i det lokale område, udtalte Solvejg Refslund bl.a. i et interview i Flensborg Avis. »Indtil 1956, da forsamlingshuset her i Oksbøl blev bygget, kørte jeg rundt i sognet, den første tid på cykle, senere i min bil, og holdt dagligstuemøder hos de forskellige medlemmer. Det var en god måde at begynde på. Jeg fik knyttet en nær kontakt med de mennesker, jeg havde at gøre med. I 1956 flyttede jeg så ind i forsamlingshuset her. Men ved dagligstuemøderne havde jeg fornemmelsen af at være gæst. Her kan jeg optræde som vært. Og desuden er der større muligheder for at udfolde sig, når man har store og velegnede rum til rådighed«.

Vandrelærerne var nu blevet bofaste i de enkelte distrikter. Men aktiviteterne blev ikke derfor udelukkende koncentreret omkring forsamlingshus og vandrelærerbolig. Ældrebesøg, hjemmeundervisning og dagligstuemøder fortsatte. Kørselsregnskaberne vidner om de mange timer på landevejen på vej til møder. For november 1959 så regnskabet fra Hans Keil på Mysundeegnen sådan ud:

Kørselsoversigt for november 1959.

Befordring: motorcykler.

Dag	Arbejdssted	Km
2.11.	Ny Bjernt – Bjernt distrikt	16
3.11.	Mysunde-Koslev-Koslevmark	59
4.11.	Geelbyskov-Torstedskov-Kiusballe	59
5.11.	Slesvig-Ruhekrug-Lyrskov-Ny Bjernt	42
6.11.	Nordskov-Goltoft-Brodersby	60
7.11.	Ny Bjernt-Arenholt-Ruhekrug	18
9.11.	Lyrskov-Ny Bjernt	7
10.11.	Mysunde-Koslev-Koslevmark-Bonert	65
11.11.	Lyrskov-Ny Bjernt	7
12.11.	Arenholt-Lyrskov	9
13.11.	Brodersby-Goltoft	58
14.11.	Slesvig-Ny Bjernt	20
16.11.	Ny Bjernt-Lyrskov	12
17.11.	Brodersby-Ny Bjernt	63
18.11.	Boskov-Løjt	53
19.11.	Lyrskov	13
20.11.	Brodersby-Kius	69
21.11.	Lyrskov-Ruhekrug-Ny Bjernt	24
23.11.	Ny Bjernt-Hårholm	24
24.11.	Brodersby-Bonert	75
25.11.	Vesterakeby-Torsted-Kiusballe	52
26.11.	Slesvig-Lyrskov-Ny Bjernt	24
27.11.	Geelbyskov-Brodersby	61
28.11.	Ny Bjernt-Slesvig	20
30.11.	Lyrskov-Ruhekrug-Ny Bjernt	10
2.11.	Flensborg (materiale)	
I alt		920 km

Hvad er en vandrelærer?

Den traditionelle opfattelse af vandrelæreren lagde vægt på ord som »tilid« og »frihed«. Denne oprindelige holdning blev gentaget i efterkrigsårene: »At opstille et minutiøst arbejdsskema og kræve en omfattende beretning for denne arbejdsgrænse lader sig ikke gøre, så længe vandrelæreren skal bryde nyland. For udenforstående vil det kunne synes, at en vandrelærer under vore forhold intet alvorligt har at bestille. Dagen kan gå med en mere eller mindre behagelig cykle- eller spadseretur ud i landet, nogle visitter, måske endda kun en enkelt, diverse kopper kaffe og hyggelig samtale. Således vil et meget stort antal af årets dage forme sig for en vandrelærer. Det siger sig selv, at det for denne del af arbejdet er vanskeligt at forme en beretning, der ser ud af noget, hvis man ikke skal forfalde til fabrikation af solstrålefortællinger«.

Her fremhæves, at det kunne være svært at sammenfatte arbejdet i en præcis årsberetning. Men selvfølgelig slap vandrelærerne ikke for at skrive årsberetning. Hvor nogle få vandrelærere før krigen havde forsøgt at holde modet oppe hos de spredtboende danske, var det nu opgaven for en kreds af op mod 12 i den nye generation at binde hele den danske virksomhed i Sydslesvig sammen. Netop fordi arbejdet var så diffust, blev mange årsberetninger ret omfattende. I stigende grad blev det nødvendigt at gå til forsvar for den gamle selvopfattelse.

Det kunne vandrelæreren gøre på flere måder. Et eksempel er Hans Keils humoristiske besvarelse fra 1963 på spørgsmålet om, hvad en vandrelærer er. Svaret fortæller bedre end mange ord om vandrelærernes »blandede landhandel«:

»En vandre lærers virkeformer²⁸

Oftes spørger gæster os, hvad en vandre lærer er. Vi har ladet spørgsmålet gå videre til vandre lærer Hans Keil, Ny Bjernt, og her er hans svar:

Hvad en vandre lærer ER:	eller KAN VÆRE:
A: Arrangør eller Assistent	Avismand
B: Besøgende – Biblioteksmedarbejder	Bestyrelsesmedlem
C: Chauffør	Censor
D: Dirigent – Degn	Dekorator – Dybbølmærkesælger – Dommer (på sportspladsen)
E: Elev – Eksperimentator	
F: Fadderskabsforbindelsesled	Folkedanser – Fotograf – Filmforeviser
G: Gymnastikleder	
H: Husflidsmand eller håndarbejds-lærerinde	Husbestyrer – Historieforsker – Havemand
I: Initiativtager – Indkøbsmand	Iscenesætter
J: Julemærkesælger	
K: Kontaktmand	Kursusleder – Kasserer – Kirketjener – Kaffekoger
L: Lærer – Leder	Lysbilledforedragsholder
M: Medarbejder	Musikant – Mægler
N: Næstformand	Natarbejder
O: Oversætter – Oplæser	Ordstyrer – Organist
P: Pedel	Politiker – Protokolfører
R: Rejseleder – Rådgiver	Regnskabsfører – Revisor
S: Sanger – Sproglærer – Sløjdlærer	Skribent – Spiller (ved spil o.lign.)
T: Tolk – Taler	Tillidsmand – Teaterarrangør
U: Ungdomsforeningsmedarbejder	Udvalgsmedlem
V: Vejleder	Vært – Valgmedarbejder
Ø: Ønskemodtager	
Y: Yderstarbejdende	
Å: En vandre lærer HAR:	Åbent hus
Æ: (står sidst!) Ægtefælle«.	

Udover at vise bredden i vandre lærernes arbejde, får man i besvarelsen et indblik i deres selvopfattelse: De var aldrig i tvivl om arbejdets værdi. At deres egentlige virke lå ude blandt folk, og ofte hørte til i »småttings-

afdelingen« viser besvarelsen tydeligt. En ting var strategi, planlægning og organisation i Flensborg. Uden vandelærerne og andre lokale tillidsmænd, som dagligt var i kontakt med de enkelte familier, var mindretalsarbejdet ude i periferien uden sammenhæng. Dette betonedede vandelærerne gerne. De fremstod som mindretallets altnuligmænd.

Læsemapperne

Lige fra 20'erne havde uddeling af Sprogforeningens læsemapper spillet en rolle. Det gjorde de stadig. Som tidligere bestod disse mapper af både nyindkøbte og brugte danske ugeblade, samt tidsskrifter, indsamlet i Danmark. Sprogforeningen organiserede indsamlingen i Danmark, hvorefter de færdige mapper sendtes syd for grænsen, hvor vandelærerne fordelte dem til de enkelte familier. Læsemapperne gik på skift mellem kredsene og blev på den måde ofte læst af langt over hundrede mennesker, før de måtte udskiftes.

Et detaljeret regnskab over læsemappernes cirkulation kan ses i Niels Kjems' arkiv. Her findes også et brev til Kjems vedrørende læsemapperne: »Jeg kan fortælle, at man overalt er glad for dem. Cirkulationen ordnes af børn, og rækkefølgen er den, at familier uden børn får mapperne først, derefter de mere »renlige« familier med børn og til slut de, der nødvendigvis må spise deres fedtemad, mens de læser dem. Jeg beder dig om at bringe den tak, jeg herved retter til dig, videre til Sprogforeningen, som finansierer dette værdifulde arbejde«. ²⁹

Også Gunhild Lindstrøm husker læsemapperne, der var af stor betydning både som kontakt med Danmark og som støtte til at lære dansk. De var ofte i de rene laser, når de kom tilbage. ³⁰

Efter 1960'erne: En ny tids udfordringer

Som årene gik, dukkede der nye udfordringer op. Det »gamle« mindretal, d.v.s. de som var aktive før krigen, og som var vokset op med de traditionelle sammenkomster, svandt ind. I vandrelærernes indberetninger fra begyndelsen af halvfjerdserne kan man år for år følge, hvordan kredsene blev mindre i takt med, at de ældre faldt fra.

»Som man vil kunne se af min årsberetning, koncentrerer vandrelærerarbejdet sig mere og mere om stedet, hvor vandrelæreren har sine bygninger, sportsplads og forsamlingsstuer. De tidligere hjemmebesøg er minimale. Dette skyldes, at vi ikke som før har gamle medlemmer, som sad isoleret ude i periferien. Miljøet og generationen har skiftet«, skrev vandrelærer Verner Christiansen i en indberetning fra sæsonen 1970/71.³¹ Her bør det dog tilføjes, at andre beretninger netop taler om hjemmebesøgene som det bærende element. I den nævnte kreds blev arbejdet imidlertid samlet om vandrelærerens to forsamlingshuse.

Samtidig blev det sværere at motivere nye folk. Den yngre generation, d.v.s. folk i 30-40 årsalderen, mødte ofte vandrelærerne og andre danske tillidsfolk med spørgsmål som: »Hvorfor dansk – hvorfor ikke tænke internationalt?«. Tysklands nye østpolitik og den internationale afspænding samt Danmarks optagelse i EF i 1972 gjorde, at det gammelkendte mindretalsarbejde for mange gled i baggrunden. Vel kom der stadig nogen, når der indkaldtes til danske foredrag, film o.s.v., men det brændende engagement for »sagen« var gledet i baggrunden til fordel for høflig interesse. Hjertet var ikke med på samme måde som i »gamle dage«. Det var ikke mere et spørgsmål om at klare sig i kraft af det fællesskab de danske organisationer kunne tilbyde. For de fleste betød de gode konjunkturer en forøget levestandard og hermed andre interesser, f.eks. græsrodsorganisationer, protestbevægelser m.v..

Hertil kom helt konkret virkningen af fjernsynets sejrsgang fra sidst i 1950'erne. Alt andet lige er der vel næppe noget, som har været så ødelæggende for forenings- og organisationslivet som netop fjernsynet. Nu skulle TV-programmerne granskes, inden et foreningsarrangement blev sat på planen. Nyhedens interesse og det store udbud af underholdning, som TV kunne tilbyde, afholdt mange fra at møde frem til de kendte aftenarrangementer. De sidste tiårs vandrelæreraktivitet, som den kan opleves gennem vandrelærernes egne beretninger, dagbøger, mødereferater o.l., bærer da også præg af en vis tilbagegang.

Tiden var ved at løbe fra vandrelærerne. Endvidere betød 1960'ernes højkonjunktur i det tyske samfund og den større økonomiske og sociale

velstand, at befolkningens mobilitet øgedes. På udflugter og ferierejser var det nu muligt for den enkelte selv at skabe sig et indtryk af det tidligere så fjerne »forjættede land«, Danmark. På den måde mistede de nationale myter, som i en vis grad tidligere havde været bærende for det danske arbejde, sikkert en del af deres kraft.

Samtidig opstod der nye kulturtilbud fra anden side. Voksenundervisningen voksede frem med et stort og alsidigt tilbud. Det var på mange måder i slægt med det program, som vandrelærerne traditionelt havde stået for. I Sydslesvigsk Årbog 1972/73 kan man f.eks. finde en opgørelse over sæsonens afholdte kurser. Her ses det, at der har været afholdt

64 kurser i dansk for begyndere (806 deltagere),

24 kurser i dansk for viderekomne (378 deltagere),

41 i kjolesyning (411 deltagere),

24 i gymnastik (470 deltagere),

14 kurser i keramik, porcelænsmaling, sløjd og stoftryk,

42 kurser i fagene engelsk, fransk, frisisk, tysk for danske medarbejdere, matematik for forældre, kogekursus, amatørteater, økonomi i planteproduktionen, guitar-spil, litteratur, håndgerning, motorlære, korskang, førstehjælp, navigation, grafik og 4 aftenhøjskoler i kunst, samfundsorientering og litteratur samt 4 foredragsrækker bl.a. i hjemstavns-historie og pædagogik.³²

Kursernes indhold viser samtidig, hvordan nye emner blev taget op. Ved siden af kurser i dansk, dukkede nye og mere fritidsorienterede tilbud op. Den stigende internationalisering afspejles i den nye generations kursusvalg.

For vandrelærerne betød det nye udfordringer. De måtte søge efterud-dannelse og prøve at gøre brug af de nye tilbud, så medlemmerne i de lokale kredse kunne få gavn af dem. I andre dele af de danske organisationer tvivlede nogle dog på, at vandrelærerne kunne klare sig i konkurren-cen: »Efter at man har indført aftenskolevirksomhed med pædagogisk baggrund, er det sikkert endnu vanskeligere for vandrelærerne at virke pædagogisk. Vi mener derfor, at vandrelærere skulle overføres til SSF«, blev det i 1972 udtalt i et SSF-forretningsudvalgsmøde.³³

Disse modsætninger satte tanker igang om vandrelærernes fremtid. I Sydslesvigsk Forening drøftedes fra sidst i 1960'erne, om hele vandrelærervirksomheden ikke burde lægges ind under SSF. Sagen var jo, at vandrelærernes arbejde på nogle områder var i slægt med SSF-funktionærernes, amtssekretærerne osv. Mange af SSF's tillidsfolk forstod ikke, hvad vandrelærerne lavede. De opfattede vandrelærervirksomheden som en anakronisme fra tiden før krigen. »Vi ved ikke, hvad vandrelærerne

laver med vores medlemmer», er en typisk bemærkning i mødereferaterne.³⁴ Set med SSF-briller kunne det være fornuftigt at overføre vandelærerne til den kulturelle organisations regi.

Sidst i 1960'erne blev problemet påtrængende. Elevtal og skoletal raslede nedad. 1960 var der 82 danske skoler, 1975 kun 59. I 1955 havde der været over 7.000 elever, i 1965 var tallet ca. 4.000. Når skoler blev nedlagt, gik en del arbejde ofte i stå. Det stillede spørgsmålet: Kan vandelærerne sætte noget i gang i stedet for?

I SSF lød der ofte kritik af vandelærernes virksomhed, og i skoleforeningens ledelse var der heller ikke stor begejstring for det bestående system. Derfor fremsattes gentagne gange i årene 1967-72 ønsket om at lægge vandelærerne ind under SSF. »Vandelærerne har ikke meget med danskundervisning at gøre. Det er i virkeligheden et rent folkeligt arbejde, der burde ligge under Sydslesvigsk Forening«, mente amtssekretær Dreller i Egernførde i 1967. En anden mente, at vandelærerne blot var legeonkler for børn, der i forvejen gik i dansk skole. I 5-mandsudvalget lød der også ønsker om en bedre koordinering mellem SSF-sekretariatene og vandelærerne.³⁵

Det var dog ikke alle, der var lige begejstrede for ideerne om en sammenlægning. Vandelærerne synes, at det var en dårlig idé. Den tilsynsførende Niels Bøgh Andersen fremhævede gang på gang, at vandelærerne ikke skulle være forpligtet over for andre end Skoleforeningen. De skulle ikke være løbedrenge for hvemsomhelst. Sammenlægningen var dermed afvist. I stedet enedes man om at samarbejde. I Skoleforeningen vedtog man, at der ikke skulle ansættes flere vandelærere, når de nuværende gik af.

Dermed nærmede man sig afslutningen på en næsten hundredårig lang tradition. I 1967 var der endnu 10 vandelærere, i 1980 var der fem, i 1995 kun én.

Vandelærerforeningen

Kollegiet af vandelærere toppede i årene fra 1961 til 1967. Der var da omkring 10 i gruppen, i 1966 så mange som 13. På een nær var de alle ansat af Skoleforeningen, som også finansierede lokaler, undervisningsmateriale m.v. Det gav mulighed og behov for fællesaktiviteter. Der blev derfor indført regelmæssige fællesmøder, hvor der var fagligt- kollegiale drøftelser, foredrag o. lign.

I december 1966 gik man et skridt videre og dannede »Dansk Vandrelærerforening for Sydslesvig«.³⁶ Foreningens formål var at varetage vandelærernes pædagogiske, økonomiske og tjenstlige interesser, at styrke fællesfølelsen, at yde hinanden støtte og at styrke og udbrede dansk sprog

og kultur i Sydslesvig. Som medlemmer optoges vandelærere ansat under Skoleforeningen. I den første tid afholdtes møder i foreningen cirka fire gange om året, senere næsten månedligt, og på den årlige generalforsamling valgtes en bestyrelse bestående af formand, næstformand og kasserer, ligesom et kursusudvalg nedsattes. Ved møderne deltog foruden vandelærerne, Skoleforeningens repræsentant i vandelærersager Niels Bøgh Andersen samt skoledirektøren. Denne overtog efter Bøgh Andersens pensionering i 1972 tilsynet med vandelærerne. Ved den årlige generalforsamling deltog desuden flere af de gamle vandelærere, bl.a. Niels og Anna Kjems og Jørgen Jørgensen.

Gennem foreningens modereferater kan man følge tendenserne i vandelærerarbejdet i disse år. Møderne startede som regel med, at man gennemgik virksomheden siden sidst, og forskellige problemer drøftedes. Her kom det frem, at flere følte sig klemte af bl.a. lokale tillidsfolk og enkelte danske præster, som vandelærerne mente lagde for meget arbejde over på dem. Omdeling af kirkeblade, lottoarrangementer m.m. var ikke primære aktiviteter for vandelærerne, mente de selv. Der burde i stedet lægges vægt på danskundervisningen og det opsøgende arbejde. Først derefter kunne andre aktiviteter komme på tale.

Balancegangen, eller konkurrenceforholdet, til de andre danske organisationer, var således tydeligt. Ofte følte vandelærerne, at der blev øvet rovdrift på deres arbejdskraft, og at andre løb med æren.

Fra foreningens start var det hensigten at organisere videreuddannelseskurser. Det blev dog kun til nogle få kurser, bl.a. et par kurser i hobby- og husflidsaktiviteter på Jaruplund Højskole, ligesom enkelte vandelærere afholdt mindre kurser for kollegerne. Det blev flere gange understreget af både Bøgh Andersen og de gamle vandelærere, at det var vigtigt at holde sig ajour med udviklingen, bl.a. gennem kurser.

Når kursusaktiviteten alligevel ikke var større, skyldtes det først og fremmest, at det var vanskeligt at samle alle på en gang. Til gengæld tog flere af vandelærerne om sommeren til Danmark, hvor de deltog i kurser på forskellige højskoler. Navnlig højskolen for husflid i Kerteminde var meget søgt. Under besøgene i Danmark holdt flere af vandelærerne også foredrag. Her fortalte de om det danske arbejde syd for grænsen. Ofte sluttede foredragene med en invitation til de tilstedeværende til selv at komme til Sydslesvig for at se, hvordan arbejdet foregik.

Møderne i Vandrelærereforeningen anvendtes også til generelle drøftelser af virksomheden. Her kunne den enkelte vandelærer fremlægge dagligdagens problemer for sine kolleger. Da den enkelte jo arbejdede helt selvstændigt og frit efter sin egen metode, var det vigtigt at kunne ud-

Højskoleforstander Niels Bøgh Andersen var vandrelerernes tilsynsførende fra sidst i 1950'erne og frem til 1972. I 1970 skrev han en værdifuld beretning om deres historie til Skoleforeningens jubilæumsskrift. Her er han fotograferet i 1988 sammen med den sidste vandrelerer Volker Bock (t.h.).

veksle erfaringer og ideer indbyrdes. Således drøftedes f.eks. undervisningsmetoder- og materialer, ligesom fællesture og besøg i hinandens kredse aftaltes. Endelig brugte man i Vandrelærerforeningen en del tid på at diskutere distriktsinddelinger og lønforhold, ligesom man flere gange udtrykte ønske om at få flere vandrelerere ansat i de mest tyndtbefolkede egne. Det sidste blev dog afvist af enten Bøgh Andersen eller skoledirektøren, da skoleforeningen fra omkring 1970 som nævnt var indstillet på en langsom nedtrapning af hele denne side af sin virksomhed.

Den interessekonflikt mellem forskellige dele af det danske kulturarbejde, som her træder frem, viser at det var svært at vinde gehør for betydningen af vandrelererens arbejde i en ny tid. Den megen snak om penge og distriktsinddelinger på vandrelererforeningens møder var samtidig et udtryk for, at formaliseringen skred frem. Fagforeningsinteresser, arbejdstidsregler, skemaer og løn- og takstpolitik satte spor her som andetsteds.

De sidste vandrelærere i arbejde

Hans Andersen

I dag kan vi se, at vandrelærerarbejdet fra slutningen af tresserne langsomt tonede ud. Årligt indgav de dog deres beretninger – helt som før. I 1967 fortalte vandrelærer Hans Andersen om sit arbejde i distriktet omkring byerne Stedesand, Risum, Emmelsbøl og Klægsbøl.³⁷

Ordvalget signalerer vandrelærerens engagement. Beretningen indledes med en gennemgang af sæsonens arbejde. Mandag eftermiddage afholdtes der danskundervisning i private hjem. Om aftenen var der hobby- og husflid i hobby- og fritidshjemmet i Stedesand. I vinterens løb blev der bl.a. fremstillet nyttige ting i træ, f.eks. køkkenborde, kakkelborde og blomsterborde. Tirsdag var der filtklip og danskundervisning om eftermiddagen i Emmelsbøl. Her deltog både danske og frisiske børn, og danskundervisningen føjedes ind som forklaring til det, der blev arbejdet med. »De forlanger det selv sådan«, skriver Hans Andersen. Onsdagene brugtes til hjemmebesøg for at forberede næste sæsons arbejde: »Der er nemlig stor 'efterspørgsel' efter denne form for danskundervisning, efterhånden som det går op for folk, at en vandrelærer også kan komme rundt i hjemmene. Jeg glæder mig derfor til næste vinter at få udvidet dette felt«. Torsdag var der kvindeeftermiddag i Stedesand. Her holdtes foredrag eller vistes lysbilleder fra Danmark eller Norden, som der var stor interesse for. Bagefter var der kaffe og forskellige husflidsaktiviteter, bl.a. filtklip og stoftryk. Fredag havde Hans Andersen i de sidste otte år afholdt fire timers sløjdundervisning på skolen i Risum om formiddagen, og igen om eftermiddagen i Emmelsbøl. Om aftenen var der danskundervisning for unge danske ægtepar i Emmelsbøl. Lørdagene blev brugt til at gøre forskellige ærinder for familierne. F.eks. køre til Tønder for at hente danske varer, hjemmebesøg hos ældre samt brevveksling med fadderskaber i Danmark: »Da man som vandrelærer også gerne vil hjælpe de forskellige kredse til at holde deres fadderskaber ved lige, er dette arbejde meget vigtigt«, noterede Andersen. Søndag var egentlig fridag, men ofte deltog Hans Andersen i en dansk gudstjeneste i en af kredsene, hvor Andersens kone ofte spillede orglet. Bagefter var der kaffe hos en af deltagerne, og så gik snakken livligt om Danmark og danske forhold.

Efter gennemgangen af ugeprogrammet, som det har formet sig i vinterens løb, gør Hans Andersen sig nogle generelle overvejelser. Han skriver bl.a.: »Når man betragter gerningen som vandrelærer i Sydslesvig, bliver man hurtigt klar over, at det er en meget alsidig 'forretning'. Har man et forsamlingshus, er det for mig at se en fordel. Man har derved

Vandrelærer Hans Andersen (1903-84). ADCB P 261-14.

den naturlige forbindelse til befolkningen, og derved lejlighed til at hjælpe denne og dem, der søger det danske. Vi mener jo at have mange fordele frem for tyskerne i det kulturelle arbejde – ikke mindst i landdistrikterne. Hvor vore folk dog glæder sig til en aften med foredrag eller en rigtig glad aften med en, der kan læse op på dansk eller plattysk! Det har sin meget store betydning, at vi også kommer sammen og ler sammen. Når man har lejlighed til mange gange at køre folk hjem efter sådan en aften, ved man noget om dette.

Så er der besøgene, som man jo må bruge sin »fritid« til, nemlig formiddagen, hos vore gamle og de unge ægtefolk og deres børn. Hvor kan det være vigtigt, at der kommer en fra 'det officielle Danmark' og besøger dem. Ikke sådan at man tror man er en farlig karl, men bare viser sig og snakker ganske naturligt om vind og vejr og priser og børnene og alt det hele. Også de hjem, som har børn ude af skolen, hungrer efter besøg,

man mærker det. Man behøver bare at få sådant et barn op at køre et stykke vej for at få understreget, at også de – børnene selv – hungrer efter forbindelse med det der var engang, nemlig skolen og dens lærerinder og lærere. Jo, som vandrelærer knuges man tit ned ved at tænke på alt det, som man gerne skulle nå, og som man får sin gode løn for. Og dog, i næste øjeblik er man dog inderlig taknemmelig for at have fået en gerning som ingen anden i verden. En gerning, der rummer uendelige muligheder, som man ikke umiddelbart kan se, men som bare er der«.

Årsberetninger tjener jo altid til at retfærdiggøre og forsvare den virksomhed, som beskrives. Sådant også for vandrelæreren. Samtidig får man et klart billede af vandrelærerens selvopfattelse. Når vandrelærerne i årevis opbyggede kredsene, ofte fra bar bund, blev de en samlende figur i de små lokale danske samfund, på lige fod med præsten eller andre øvrigheds personer. De fleste vandrelærere havde da også en klar opfattelse af at være vigtige brikker i det lokale danske arbejde.

Volker Bock

I begyndelsen af halvfjerdserne var der fem-seks vandrelærere tilbage. Den sidst ansatte er Volker Bock, og han er samtidig den eneste vandrelærer, der endnu er i tjeneste idag.

Volker Bock er født i 1938 i Thumbby. Oprindeligt blev han snedkeruddannet og arbejdede en tid som håndværker i Norge. Senere blev han uddannet som fritidspædagog i København. Herefter vendte han tilbage til Sydslesvig, hvor han først arbejdede på fritidshjemmet i Stuhrs Allé i Flensborg, for derefter at blive ansat som vandrelærer i 1968.³⁸

Ansættelsen hos Skoleforeningen skete på opfordring fra den tilsynsførende, højskoleforstander Niels Bøgh Andersen. To andre vandrelærere, Ernst Hugger og Otto Petersen, var holdt op, og det var deres kredse, man nu søgte at opretholde. »Tag ud og snak med folk derude, og se hvad du kan få ud af det«, var den besked Bock fik ved sin ansættelse. Sådant havde det lydt til vandrelærere lige fra 1920'erne.

I Bocks dagbøger³⁹ fra tiden omkring ansættelsen kan man minutøst følge, hvordan han indledte sin virksomhed som vandrelærer. Indledningsvis opsøgte han den lokale SSF-formand i Isted, og sammen gennemgik de medlemslisterne, med henblik på det opsøgende arbejde. De aftalte, at Bock skulle tage rundt og hilse på hver enkelt familie i distriktet, samt at næste bestyrelsesmøde skulle afholdes hos den nye vandrelærer. Den første Volker Bock opsøgte var en ældre tidligere kro-kone i Ellingsted. Hun stammede fra Ladelund og havde lært dansk som barn, men nu var det hened tyve år siden hun havde deltaget i det dan-

ske arbejde. Efter en længere snak aftalte de et nyt besøg, hvor Bock ville medbringe noget dansk læsestof. Herefter gik turen til en bondekone i Husbyfeld, hvor Bock fik en liste med yderligere navne på folk, som tidligere havde deltaget i dansk arbejde.

Det tredje sted Bock besøgte den første dag, var en familie i Ellingsted. De havde fem børn, hvoraf de fire gik i tysk skole. Den tidligere vandrelærer, Ernst Hugger, havde arbejdet med børnene her, og Bock mente, at der var basis for at fortsætte med en eller to hobbyeftermiddage om ugen. Derudover ville han forsøge at etablere dagligstuemøder om aftenen for de voksne. Et par dage efter besøgte Bock en familie i Kurborg. Her fik han bl.a. flere navne på folk som eventuelt kunne være interesserede i danske møder eller arrangementer. Også danske familier med børn i enten dansk eller tysk skole kom på vandrelærerens liste med henblik på etablering af fritidsundervisning. Hos en anden familie med fem børn ønskede faderen, at børnene måtte blive overflyttet til den danske skole. Det var dog vigtigt for faderen, at børnenes kammerater fra en anden dansk familie fulgte med over ved skoleskiftet. Her trådte vandrelæreren så til, og tog en snak med forældrene.

I en lignende sag i en anden by erfarede Volker Bock dog, at det ikke altid var de mest nationale motiver folk havde til at flytte deres børns skolegang. Gennem bysladderer hørte han, at faderen her havde været involveret i en tvivlsom trafikulykke, hvilket børnene måtte høre for i skolen. Et tredje sted drejede sagen sig om et par børn, som familien ville have i den danske børnehaven. Det yngste barn var dog knap gammelt nok til børnehaven, hvorfor familien meddelte vandrelæreren, at hvis ikke sagen ordnedes, ville man trække sig fra det danske arbejde. Vandrelæreren opfattedes altså ofte som problemløser. Og han kunne opleve, at nogle kun kom, når de fik noget ud af at deltage i det danske arbejde. Tit havde man nok i sig selv.

Et andet sted fortæller Volker Bock om en kone, som flere gange under hans besøg spurgte, om han kunne skaffe familien penge. Ellers var hun ret uinteressert i hvad vandrelæreren havde at tilbyde. Især de ældre var glade for besøg, og omvendt var vandrelæreren glad for at komme her. Her kunne han bl.a. få råd og vejledning om, hvordan det danske arbejde var foregået tidligere, og der aftaltes ofte nye regelmæssige besøg. Mange gange blot til en kop kaffe og en sludder.

Vandrelæreren kunne også komme ud for, at i blandede dansk/tyske ægteskaber var kun den ene interesseret. »Hos NN gik manden rundt og så sur ud, og ville helst have demokratiet afskaffet«, skrev Bock bl.a. Men også her var »Hjemmet«, »Familiejournalen« samt danske bøger

og aviser velkomment læsestof. Omtrent en gang hver fjortende dag supplerede vandrelærerne deres beholdning af danske aviser, blade og bøger, oftest på SSF-sekretariatet i Slesvig. Her var også »Forposten«, »Dänische Rundschau« og Almanakker fra Sprogforeningen til rådighed for omdeling.

I det hele taget var der samarbejde med de lokale SSF-kræfter, men det var ikke altid uproblematisk. Volker Bock skriver:

»13.9.1968. Om eftermiddagen gjorde vi så klar til bestyrelsesmøde her i Isted. Mødet begyndte noget forsinket, idet alle kom for sent. Vi kunne først rigtig begynde kl. 20.30. Der var kun fremmødt halvdelen af bestyrelsen. Tilrettelæggelsen af programmet gik noget trægt, man havde ingen ønsker. Måske havde formanden ikke engang modtaget arrangementslisten, han havde i hvert fald ingen ved hånden. Der blev besluttet, at der skulle være: Lottospil med en film, adventsfest samt generalforsamling. Jeg har haft det indtryk, at foreningen hvilede i sig selv, og dermed var gået over i en familiær forening. Man havde nemlig selv fundet ud af at rette an til møderne, lavet kaffen samt bagt hjemmebag. Men nu så det ud til, at da vi nu var flyttet ind her, da regner man med, at det ordner vi. Dette mener jeg er aldeles forkert. Vi vil gerne hjælpe med alt det der skal være, men initiativet må komme fra foreningen, ellers bliver den afhængig af læreren«. Også her ser vi en understregning af, at det var vandrelærerne, der med deres initiativ sørgede for, at tingene blev gjort, og at det mere og mere var det, folk forventede.

Den svækkede interesse for foreningslivet hang også her sammen med tidens nyeste tilbud, fjernsynet. Bock skriver:

»28.8.1968. Herfra gik turen til NN, som sad og så fjernsyn. Det slukkede han dog for, da jeg kom, og han var helt god at snakke med. Men konen kunne slet ikke forstå, hvad jeg ville hos dem, hun var bare interesseret i at se på fjernsynet, som hun fik tændt igen. Det var i grunden svært at snakke op imod et fjernsyn, og så trak jeg mig temmelig hurtigt tilbage igen«.

Senere lærte Bock at sætte sig med ryggen til det tændte fjernsyn – det gjorde konkurrencen lettere!

Disse eksempler fra Volker Bocks dagbøger illustrerer glimrende en del af vandrelærerens dagligdag. Han mødte både positive impulser og megen træghed, og måtte gang på gang foretage en vanskelig vurdering af folks motiver for at fastslå, hvor den ægte interesse gemte sig.

Af dagbøgerne fremgår det også, at der har været afholdt møde i vandrelærerforeningen, hvor bl.a. de forskellige distrikter blev afgrænset. Her bed Bock særlig mærke i Bøgh Andersens ord, da han sluttede

modet med at understrege, at vandrelærerne kun var ansvarlige overfor sig selv og Skoleforeningen. Det primære mål var stadig at udbrede dansk sprog og kultur i grænselandet, lød budskabet.

Endelig var der danskundervisningen. Flere steder lykkedes det Bock på baggrund af SSF-listerne at få oprettet nye små hold. En del havde gået til danskundervisning hos de tidligere vandrelærere og ville meget gerne fortsætte. På den måde voksede det hele langsomt, efterhånden som kontakterne blev etableret. Der var dog kun tale om ganske små hold på seks til otte deltagere pr. gang, og kun i de yderste, afsidesliggende kredse. Her kunne vandrelæreren give et tilbud, som den nye form for voksenundervisning ikke kunne konkurrence med. Den stillede jo krav om, at holdene skulle have en vis mindstestørrelse. Den slags krav var vandrelæreren fri for.

En interessant detalje i Volker Bocks dagbøger understreger arbejdets opsøgende karakter. Vandrelæreren var blevet »kørelærer«! Til hver dags indførsel er angivet, hvor mange kilometer der er kørt den pågældende dag. Her viser en sammentælling for perioden 18. august til 18. september 1968 et samlet kilometertal på godt 800 kilometer. Når vandrelærerne førte nøje regnskab med de kørte kilometer, hang det sammen med afregningen hos Skoleforeningen.

Skildringen fra 1968 svarer i øvrigt ganske godt til betingelserne for vandrelæreren i dag, næsten 30 år senere. Det er stadig den opsøgende virksomhed, der binder arbejdet sammen. Hjemmebesøg og den personlige kontakt er arbejdets basis. Først derefter kan undervisning og andre aktiviteter arrangeres. Et besøg hos den enkelte familie og en lang snak over et par kopper kaffe er den almindelige fremgangsmåde. Eller som Bøgh Andersen engang bemærkede: Hvis en vandrelærer når to familier på en dag, er han/hun en god vandrelærer, hvis han derimod når måske fem besøg er det en dårlig vandrelærer.

Det at have tid er en af vandrelærerens fornemste pligter. Der skal måske drøftes nogle aktuelle problemer eller diskuteres et emne eller byttes bøger. Hertil kommer så danskundervisning og forskellige hobbyaktiviteter for børnene og de unge om eftermiddagen og for de voksne om aftenen. Lysten til at engagere sig er stadig den vigtigste drivkraft bag vandrelærerens virksomhed, og der skal en god portion stædighed til, for at få det hele til at fungere.

Hans Keil

Lad os slutte beretningen i det sydlige Angel, hos vandrelærer Hans Keil. I 1984 afgav han en længere indberetning om næsten 30 års vandrelærer-

arbejde i Torsted-kredsen. Han fortæller om kredsens etablering og udvikling – og deraf kan udlæses ikke så lidt om arbejdsmetoder, vilkår og tankegang.⁴⁰

Hans Keil blev ansat af Skoleforeningen den 1. september 1956. Få dage efter cyklede han som ny vandrelærer til Torsted. I lommen havde han navnet på en enkelt dansk familie, familien Riemann, som han straks opsøgte. Familien boede langt udenfor Torsted, på en næsten ufremkommelig markvej ved Torstedskoven. Der var ingen elektricitet, og drikkevand måtte hentes fra en nærliggende dam. Hos Riemanns fik Keil at vide, at der ikke tidligere havde været selvstændigt vandrelærerarbejde i byen, men at man da var interesseret. »Jeg fandt åbne sind for, hvad jeg havde på hjerte og startede torsdagen derpå, om eftermiddagen med over 10 børn til husflid, og om aftenen husflid med 8-9 voksne«.

Riemannfamilien var kendt i byen for deres danske sindelag, og Keil fortæller, at når samtalen gik i tyske kredse, så var det kun et spørgsmål om kort tid, før man var de få dansksindede kvit. »Vi skal kun have bugt med ham ved skoven«, plejede man at sige, og mente Riemann. Men sådan gik det ikke. Den stærke modstand mod det danske i byen skyldtes ifølge Keil, at byen var helt præget af gårdmænd. De solide gårdmænd var ikke vandrelærerens hyppigste værter.

Der var dog også andre end familien Riemann, som lagde stuer til de danske sammenkomster. Bl.a. familien Ivers, om hvem Keil fortæller, at der ofte om torsdagen kom så mange, at »den sidstankomne måtte sidde på kakkelovnen«. Familien flyttede imidlertid fra Torsted efter et par år, hvorefter andre trådte til: »På en gård i Torsted havde familien Böttcher en lejlighed ovenpå, især med en meget rummelig stue. Mørke bagtrapper førte op til Böttcher's, som beredvilligt åbnede deres døre for de danske i Torsted. Det førte til et opsving i aktiviteten, og Böttcher's sørgede for en dansk ramme med Dannebrog, kongebilleder og dansk æblekage som traktement«. En aften var 15-16 deltagere samlet i Böttcher's stue, og dagen efter fik familien en alvorlig henstilling fra gårdejereren om at lade være med at invitere så mange. Hele den store stue hvilede nemlig kun på en enkelt bjælke!

Et stort held var det, at der allerede ved Keils ankomst var etableret en god kontakt til et dansk fadderskab i Virum ved København. Herfra kom der besøg til Sydslesvig. Under sådanne besøg indlogeredes gæsten privat hos en dansk familie. Her kan Keil ikke nære sig for at notere: »Hun sov på en divan i stuen – over divan'en hang et billede af Bismarck«.

Efterhånden voksede Torstedkredsen. Man havde eget fadderskab,

En vigtig del af vandrelærerarbejdet er at fremme forbindelsen til fadderskabs- og venskabskredse i Danmark. På billedet ses medlemmer fra Mysunde sammen med venner fra Rødovre-Hvidovre og vandrelærer Hans Keil. ADCB P 261-14.

eget foreningsliv og selvstændigt vandrelærerarbejde, så det blev på tide at stå på egne ben. Faktisk lykkedes det derefter at få oprettet et selvstændigt SSF-distrikt. Det var kun naturligt, for udover den opsøgende virksomhed med undervisning, almindelige sammenkomster, ældrebesøg og dagligstuemøder, påtog vandrelæreren sig også de fleste administrative pligter i forbindelse med de forskelligartede danske arrangementer i kredsen. Med sit omfattende lokalkendskab indgik han i foreningsarbejdet, når der skulle hverves medlemmer til SSF eller stemmer til SSW's lister ved de lokale valg.

Afslutningsvis drager Hans Keil sin lære af Torsted-historien: »Jeg er nu i gang med arbejdet i Torsted i 3. generation. I 1956 var der dem, der mente, at jeg drog ud til Torsted 'en time før begravelsen', men, som det har været tilfældet i tidligere arbejds-generationer i Sydslesvig, er det yderst svært at spå, hvor dansk arbejde vil finde bedst grobund. Den 2. december 1984 drog 29 mennesker for første gang til den tyske sognekirke i Torsted for at holde dansk gudstjeneste, og alle sang godt med på: Blomstre som rosengård, skal de øde vange«. Eller med andre ord: Vandrelæreren havde lagt grunden til nyt liv og vækst.

De sidste år

Også for de allerseneste år foreligger der indberetninger fra vandrelærerne.⁴¹ Nogle udpluk viser, hvordan der blev arbejdet: Hjemmebesøgene var vigtige. I sæsonen 1973/74 anfører Volker Bock at have kontakt med 75 familier, som fik 250 besøg. I 1982/83 blev det til 460 besøg, i 1990/91 var han på ca. 470 husbesøg i ca. 200 hjem. Året efter – et valgår – blev der aflagt 565 besøg.

Et sæsonprogram fra Moldenedkredsen i 1978/79 viser, hvordan vandrelæreren (VL) kunne være SSF's og SSW's lokale repræsentant. Vandrelæreren sørgede for at organisere møderne.

Moldened arbejds vinter 1978/79

VL	10.10.78	Dansk for begyndere og viderekomne
VL	17.10.78	Dansk for begyndere og viderekomne
VL	24.10.78	Dansk for begyndere og viderekomne
VL	31.10.78	Dansk for begyndere og viderekomne
VL	7.11.78	Fritidseftermiddag for børn
SSF/SSW	7.11.78	Dansk spillefilm »De røde heste«
VL	14.11.78	Dansk for begyndere og viderekomne
SSF/SSW	21.11.78	Lotto
VL	28.11.78	Fritidseftermiddag for børn (Julehobby)
VL	28.11.78	Vi laver jule- og juletræs pynt
V	12.12.78	Juleklip
SSF/SSW	16.12.78	Julefest for ung og gammel

For vandrelærerne kunne der ikke være tvivl, når det gjaldt sprogspørgsmålet. Ganske vist blev der talt meget plattysk og tysk ved møderne. Men de byggede på traditionen i det danske sprog – og det kunne nok fremkalde kritiske kommentarer, når de følte, at SSF og især SSW svigtede på dette helt afgørende punkt. Vandrelærer Uwe Hardt talte på alle kollegers vegne, da han udtalte sig i Flensborg Avis den 7. maj 1987, i forbindelse med, at han var blevet valgt til amtsformand for SSF's Husumkreds: »Måske skulle vi fremover mere bevidst satse på aktiviteter med dansk fortegn. I stedet for tysksprogede film- og foredrag, plattysk teater og lotto kunne jeg tænke mig flere dansksprogede foredrag og underholdning ved danske kunstnere. I hvert fald vil jeg prøve at påvirke vore 13 distrikter i denne retning«.

Herefter fortsætter han: »Jeg er fuldt ud klar over, at det sproglige kommer ind i billedet. At vi har en del medlemmer, der ikke magter det

danske sprog. Men springer vi ikke for ofte over hvor gærdet er lavest på det sproglige område? Burde vi ikke i højere grad tilgodese, at vi nu i over 40 år har haft danske skoler her i Husum amt? Det kan ikke tilskynde nogen til at lære dansk, når der overvejende tales tysk ved vore møder«. Vandrelæreren rører her ved det problem, som opstod, når nye kredse søgte kontakt til mindretallet, typisk når tyske forældre valgte at sætte deres børn i dansk skole. På den måde kom de for første gang i kontakt med de danske foreninger. Men de havde jo intet kendskab til det danske sprog. Det stillede nye krav – også til vandrelæreren. Derfor er det f.eks. også en nødvendighed at lade alle mødeindkaldelser affatte både på dansk og tysk. Ofte viste det sig svært at holde gang i danskurserne – husflidsarbejdet gik lettere.

Endnu en vigtig tradition, som vandrelærerne fortsætter til det sidste, er forbindelserne til Danmark. Så vidt det er muligt har hver kreds stadig en fadderskabs- eller venskabsforbindelse et sted i Danmark, og her fungerer vandrelæreren som ankermand. Forbindelserne i Danmark kan f.eks. støtte økonomisk, hvis der er behov for lidt ekstra, og vandrelærerne forsøger at arrangere ture nordpå og for venskabskredsene ture sydpå, hvor der ofte besøges historiske steder.

I en årsberetning skriver Volker Bock: »At jeg i den sidste tid har gjort en særlig indsats for kontakterne over grænsen skyldes, at jeg lægger stor betydning i disse kontakter. Det er efter min mening meget vigtigt, at vi fra Sydslesvig kan komme op til Danmark og dér selv opleve, hvordan man bor og lever i dagens Danmark. Jeg håber, at de kontakter, som er blevet knyttet, må udvikle sig og bære frugt i fremtiden.«⁴¹

Vandrelærernes testamente

Trods stort engagement nærmede vandrelærernes epoke sig en afslutning. Måske passede de ikke ind i den nye »strømlinede« tid. De havde fastholdt deres oprindelige »koncept« og havde ikke ønsket at indgå under nye arbejdsformer, som en slags amtssekretærer under SSF.

I 1987 bragte dagbladet Vestkysten et interview med de tre, som var tilbage.⁴² Her fortæller Hans Keil, Uwe Hardt og Volker Bock om arbejdet i den sidste fase. Det er en slags resumé af dagligdagens gøremål.

Der arbejdes især i de skoletomme områder – altså egne, hvor der ikke længere findes en dansk skole. I disse egne besøges de danske medlemmer jævnligt, og et af målene er at give folk den bedst mulige baggrund for at få noget ud af de forskellige danske kulturtilbud. Mange aktiviteter tager vandrelærerne op på eget initiativ, idet den enkelte vandrelærer arbejder helt selvstændigt og selv undersøger i kredsene, hvilke aktiviteter

Volker Bock (født 1938) er den sidste vandrelærer. Hans område ligger i et bælte fra Ravnkær i det sydøstlige Angel i sydvestlig retning over Fahrtrup, Selk, Jagel, Danevirke, Rheide, Krop, Born til Meggerdorf og Isted. Det er områder uden danske skoler, idet børnene med skolebus transporteres til skole andetsteds. Arbejdet er ikke mere dansk undervisning af børn om eftermiddagen efter tysk skolegang, derimod at holde kontakt til de spredt boende familier, at afholde danskkurser, at understøtte foreningsarbejdet samt at skabe kontakt til de danske institutioner. Foto i ADCB P 396.

der er behov for her. Den enkelte vandrelærer skal selv kunne tage initiativer og skal kunne holde sig selv i gang.

Det betyder, at konceptet, som var fastlagt allerede i 1920'erne, er ret så uændret. Nok er der blevet færre vandrelærere, og nok er de ydre vilkår blevet andre, men ideerne fra tiden lige efter afstemningen i 1920 er endnu bærende for arbejdet. En vis pionerånd er stadig en nødvendighed.

Af interviewet fra 1987 fremgår det også, at systemet med læsemapperne stadig er intakt, og at der er stor efterspørgsel efter bl.a. Familie Journalen, Hus og Hjem samt Hendes Verden. Derudover fungerer vandrelærerne som rådgivere og en slags verdslige sjælesørgere. De prøver at skabe kontakt for de enkelte medlemmer til de danske organisationer såsom skolen, børnehaven, SSF, præst, sygeplejerske, landbrugskonsum-

lent og bibliotek og hjælper f.eks. de ældre til at tage fat på læsning af bøger med stor skrift.

Vandrelærerne var klar over at arbejde i yderområder, hvor det danske sprog står meget svagt, og at det kan tage generationer at opdyrke en tradition for at kunne beherske dansk. De vidste bedre end nogen, at det i det daglige ofte var nødvendigt at »forkynde dansk på tysk«, for at bruge en markant formulering af Niels Bøgh Andersen.⁴³ På spørgsmålet om, hvad det danske sprog betyder for deres arbejde, svarer vandrelærerne hver for sig: Uwe Hardt: Det er det vigtigste i vort arbejde. Hans Keil: Sprog skulle gerne være det første. Volker Bock: Kan vi så samtidig få eleverne med på venskabsbesøg til Danmark, kommer de ind i sproglige danske sammenhænge. Der kan være op til 15 km mellem familier med dansktalende børn. Vi bruger selv det danske sprog overalt, men uden tysk og oftest plattysk går det ikke. Vi arbejder jo i en tysksproget hverdag. I beherskede vendinger lægges der ikke skjul på, hvor skoen trykkede.

Volker Bock nævner, at han holder en del af kurserne i et lokale over børnehaven i Isted, men ellers foregår undervisning, møder, foredrag etc. i private hjem. Hertil forklarer Hans Keil, at dagligstuemøderne er en central del af arbejdet – og i modsætning til tidligere er det ikke en nødløsning.

Traditionen bagud var således levende. Kasper Jensen og Henriette Gubi ville have kunnet nikke genkendende til en del i arbejdsformen anno 1987.

Afslutningsvis vil vi give ordet til den sidste vandrelærer, Volker Bock. Ordene stammer fra et interview i Flensborg Avis den 4. januar 1990. Her udtaler han: »Der skal nok være nogen, der er af den opfattelse, at vandrelærerne er et antikveret system i den danske hverdag i Sydslesvig, at de ikke har meget at se til, men hygger sig med at drikke kaffe rundt omkring. Der er tale om en himmelråbende skrøne. Tværtimod gøres der fra vandrelærernes side stadig et meget værdifuldt stykke arbejde ude i periferien – der hvor organisationerne måske har svært ved at trænge ud. Det kan derimod vandrelærerne, der kender næsten alle mennesker, der på den ene eller anden måde føler sig knyttet til det danske arbejde.«⁴⁴ Sådan måtte sagen ret naturlig fremstå – set indefra.

IV Sammenfatning

Ved skoleinstruksen af 18. december 1888 bestemte de tyske myndigheder, at undervisningssproget i de nordslesvigske folkeskoler fra skoleårets begyndelse i april 1889 skulle være tysk, idet der dog blev givet mulighed for undervisning på befolkningens modersmål i faget religion. Det var det hidtil værste slag mod det danske sprog i Sønderjylland.

Fra dansk side blev der taget skridt til forsvar af det betrængte sprog. De såkaldte »vandrelærere« var et af de mange initiativer, som nu blev taget. Den første vandrelærer blev friskolelærer- og kirkesanger Kasper Jensen fra Holstebro, der efter aftale med H. P. Hanssen begyndte sin virksomhed den 1. september 1889. Nogle måneder efter fulgte den tidligere lærerinde Henriette Gubi fra landsbyen Bevtoft i Nordslesvig. De to vandrelæreres løn betaltes dels af nationale foreninger i Danmark, dels af Sprogforeningen og Skoleforeningen i Nordslesvig.

Vandrelærernes virksomhed var et af mange håndgribelige beviser på, at den danske befolkning i Sønderjylland ikke stiltiende ville se på germaniseringen af deres landsdel.

Systemet med omrejsende lærere var ikke ukendt fra tiden forud. Alleerede i årene lige efter 1864 var der danske lærere og lærerinder, som rejste til Sønderjylland, hvor de fik ansættelse på gårdene for at undervise børn og unge. Det nye var, at vandrelærerne kun opholdt sig på de enkelte gårde et par uger eller tre. Herefter drog de videre. Forinden havde de, udover at undervise børnene, vist de voksne til rette, så de kunne fortsætte undervisningen på egen hånd. Vandrelærerne blev således en slags konsulenter i dansk sprog og kultur, eller som en senere vandrelærer udtrykte det: »rejsende i dansk«.

Vandrelærervirksomheden blev dog hurtigt for meget for de preussiske myndigheder. Selv om Kasper Jensen og Henriette Gubi ikke nåede videre end til at undervise børn og unge i de kredse, hvor danskheden allerede var mest bevidst, blev deres virksomhed forbudt i 1896. Det betød dog ikke, at hjemmeundervisningen dermed ophørte. Den fortsatte, så vidt evner og tid strakte til.

Efter afstemningen i 1920 blev vandrelæreriideen taget op igen. Nu blev Sydslesvig vandrelærernes egentlige område. Det begyndte i 1920 i det små, idet et par lærere gik i gang med at give undervisning i dansk i området tæt op mod Flensborg og den nye landegrænse.

Egentlig struktur over vandrelærervirksomheden kom der først med ansættelsen af Niels Kjems som rejsesekretær og vandrelærer i Skoleforeningen i Flensborg i 1922. Som sekretær i Skoleforeningen var det Kjems' opgave at organisere og tilrettelægge vandrelærernes arbejde. Sammen med sin kone Anna slog han sig ned i Harreslev udenfor Flensborg, og herfra udgik hans virksomhed. Selv om Sydslesvig ved afstemningen ikke kom med til Danmark, opgav man ikke håbet. På utallige rejser rundt i det nordlige Sydslesvig bidrog Kjems og de øvrige vandrelærere til at holde sammen på og udbygge de små danske kredse.

Danskundervisningen var i de første år det vigtigste arbejdsfelt. Frem til 1926 tillod de tyske myndigheder ikke oprettelse af danske folkeskoler uden for Flensborg. Derfor blev det vandrelærernes opgave at løse opgaven, i de første år i private rammer. Sammen med Gustav Lindstrøm, Jørgen Jørgensen og andre tog Kjems fat. I private danske hjem og i enkelte små forsamlingshuse kom de om eftermiddagen og underviste børnene efter almindelig skoletid. De fortsatte om aftenen, hvor de voksne samledes til dansk samvær og danskundervisning. Gymnastik og husflid hørte også til programmet.

Fra 1926 var det muligt at oprette danske skoler også på landet uden for Flensborg. Dermed kunne undervisningen af børn i dansk flytte indenfor skolernes vægge. Vandrelærerne fortsatte med at undervise i dansk, hvor der ikke var skoler, og hvor voksne ønskede det. Især lagde de nu vægt på praktiske sysler – kjolesyning og især omsyning, børstebinding, træarbejde, fletning af peddigrør osv – samt på foredrag, oplæsning, fremvisning af lysbilleder m.v. Efter skolelovene af 1926 og 1929 blev der desuden taget fat på vandrelærerarbejde i de sydlige distrikter fra Slesvig og ud til Tønning.

I perioden 1920 til 1945 var der i alt ansat 35 vandrelærere i Sydslesvig. 16 var kvinder, 19 mænd. De fleste kom fra Danmark og fælles for dem var udover et engagement for den danske sag, at de havde flere års ophold på danske højskoler bag sig. På højskolerne havde de hørt om mindretallets forhold, og flere af dem søgte målrettet en uddannelse i husflid, tilskæring, læderplastik eller lign. som baggrund for at tage fat i Sydslesvig. En del vendte hurtigt hjem igen, nogle få blev der resten af livet. Den fælles højskolebaggrund og de grundtvigske traditioner skinner tydeligt igennem i vandrelærernes arbejde. Undervisning gennem folkeligt dansk samvær, suppleret med praktisk husflidsarbejde, var nøgleordene. For Jørgen Jørgensens vedkommende kom hertil et arbejde med at hjælpe de danske småbønder til at omlægge landbruget til moderne danske metoder.

Selve undervisningen var dansk inspireret. »Det vigtigste var sangen. Uden den kommer man ingen vegne«, skrev Niels Kjems i sin dagbog. Herefter fulgte så oplæsning for de mindste samt dansk diktat for de større børn og de voksne. Man sang eller man indøvede de gamle danske sanglege. Lidt dilettantkomedie eller anden underholdning blev der også plads til, ligesom idræt og planlægning af højtidsfester til jul og påske samt kongens fødselsdag var vigtige indslag på programmet. Samtidig sørgede vandrelæreren for, at dansk litteratur, bøger, aviser og ugeblade cirkulerede. Disse aktiviteter støttedes gennem hele perioden af Sprogforeningen, som fast leverede læsemapper, bogpræmier etc. til vandrelærerne.

Selvstændigheden var stor for vandrelærerne. »Tag ud og se hvad du kan få ud af det«, var en typisk bemærkning, når en vandrelærer blev ansat. Herefter gjaldt det om til fods eller på cykel, med tog eller bus, at nå de fjernestliggende egne for at undersøge mulighederne. Oftest skulle der flere besøge til, før en dansk kreds var etableret. Utrygheden ved det nye samt frygten for de tyske naboers reaktion krævede engagement og gåpåmod af vandrelæreren. Mangen en fodtur på ti kilometer eller mere har været forgæves, og kun vandrelærere med den mest vedholdende pionerånd blev i jobbet i længere tid. Flere af vandrelærerne antog tysk statsborgerskab, for på den måde at sikre sig imod udvisning eller anden chikane fra de tyske myndigheders side.

Et vigtigt element i vandrelærernes virksomhed var vedligeholdelse af kontakterne til fadderskabskredse og venskabsforeninger i Danmark. Gennem brevvæksling og udflugter bevarede kontakten nordpå, ligesom sydslesvigske børn sendtes på ferieophold i Danmark. Særlig Jørgen Jørgensen gjorde en stor indsats for at organisere disse ferieophold, som senere ofte suppleredes med ophold på danske høj- og efterskoler. Uddannelsen af de sydslesvigske unge i Danmark havde en høj prioritet, og støttedes fuldt og helt af Skoleforeningen i Nordslesvig.

Krigsafslutningen i 1945 bragte kaos og opbrud i Sydslesvig. De mange flygtninge fra de tyske østområder skabte problemer, også for mindretallet, som ofte måtte huse en familie eller to i årevis. De danske organisationer oplevede en kolossal tilgang af nye medlemmer. Snart kom der gang i det danske skolebyggeri. I de første år efter krigen blev der oprettet omkring 80 nye danske skoler spredt over hele Sydslesvig. Ved mange af disse var vandrelærerne direkte involveret i deres etablering.

Nogle år efter krigen oplevede vandrelærerne en renæssance. Fra begyndelsen af 1950'erne blev denne side af Skoleforeningens virksomhed

kraftigt udbygget. Fra midten af 1950'erne og mere end et årti frem var der ansat op mod 10 vandrelærere. De nåede nu ud til de fjerneste dele af Sydslesvig. De blev sat ind i de skoletomme områder samt i de egne, hvor de danske familier boede så spredt, at der ikke kunne oprettes en dansk skole. Da elevtal og skoletal for alvor begyndte at skrumpes ind i 1950'erne, øgedes antallet af vandrelærere. De skulle modvirke tabene og hjælpe til at fastholde det én gang vundne.

I disse år kom der en ny generation af vandrelærere til. I modsætning til tidligere var de alle indfødte sydslesvigere. Gennem ophold på danske højskoler og seminarier havde de uddannet sig for derefter at vende hjem til Sydslesvig for at tage vandrelærergerningen op. Flere havde en håndværkeruddannelse bag sig. De fleste af de nye vandrelærere var ansat af Skoleforeningen, hvor de med årene blev indplaceret på linje med fritidshjemsledere. Også andre af de danske organisationer brugte vandrelærere. Således var der vandrelærere under Sydslesvigsk Forening, Ejdersamfundet og Sydslesvigsk Udvalg. Ungdomssekretærerne under Dansk Kirke i Udlandet kunne ligeledes have arbejdsopgaver, som mindede om vandrelærernes.

I 1950'erne opnåede mindretallet en sikring af de grundlæggende rettigheder. Alligevel betød de nye tider nye udfordringer. Det udbyggede net af danske skoler gjorde behovet for traditionel danskundervisning for børn mindre. Efterhånden muliggjorde skolebusserne, at børn fra også de mest fjerne områder kunne komme i dansk skole. Folkeligt arbejde og husflid kom dermed til at indtage hovedpladsen blandt vandrelærernes opgaver.

Fra midten af 1950'erne blev vandrelærerne for alvor »danskhedens altnuligsmænd«. De gav stadig undervisning, men de kunne også virke som sekretærer for dele af det lokale danske foreningsliv. De støttede det politiske danske arbejde forud for valgene, hvor de kunne. De hjalp til ved ferie børnsrejserne, var med på rejser til Danmark, var guider i Sydslesvig, hjalp til med at holde kontakten til fadderskaberne i Danmark. Ofte holdt de dagligstuemøder med de lokale kredse. Der var mange muligheder for deres arbejde – vandrelæreren lagde selv sit program, under ansvar over for arbejdsgiveren: Skoleforeningen i Flensborg.

I disse år opstod der nye tilbud om undervisning og beskæftigelse i fritiden, i alt fald i eller nær byerne. I denne situation kneb det noget at skabe forståelse for vandrelærernes arbejde i de fjernere distrikter. Vandrelærerne kom i klemme. Sidst i 1960'erne lød der kritiske røster mod deres indsats. Nogle mente, at de kunne undværes, eller at de skulle »moderniseres«. I den store organisation Sydslesvigsk Forening mente

nogle, at arbejdet passende kunne videreføres under dens auspicer. Resultatet blev, at nyrekrutteringen ophørte. I 1967 havde Skoleforeningen 10 vandrelærere i sit brød, i 1996 er der kun én tilbage.

I denne slutfase lød der stemmer som mente, at tiden var løbet fra vandrelærerne. Det var nok i nogen grad en rigtig vurdering. Men man kan også sige, at vandrelærerne en tid lang havde været forud for deres tid. Længe før dele af fritidssamfundet og foreningslivet i kongeriget blev lagt ind under en offentlig paraply og fik offentlig støtte, var vandrelærerne i Sydslesvig et eksempel på, at staten havde påtaget sig at drive dele af foreningslivet.

Niels Kjems udtrykte det sådan i sin årsberetning for 1936-37: »For resten går vandrelærerens tid med meget andet end at undervise. Alt det, der i Danmark gøres som fritidsarbejde af foreningsformænd og lærere, såsom planlægning af møder, fester, udflugter, indøvelse af dilettantkomedie og meget mere, hviler for en stor del på vandrelæreren«. ¹

Denne særlige situation var naturligvis et udtryk for, hvor svagt det danske liv stod i Sydslesvig. Der måtte særlig hjælp til, hvis det danske skulle kunne trives. Derfor trådte staten hjælpende til. Vandrelærerne blev bærere af et kulturtilbud, som dengang var ret usædvanligt. De repræsenterede et tilbud om beskæftigelse i fritiden – og de var offentligt betalte foreningskonsulenter.

Noget sådant var ellers ret ukendt i datiden. Først langt senere blev den offentlige støtte almindelig – gennem fritidshjem, offentlige ungdomsklubber osv. Først i en langt senere velfærdstid tog det offentlige fritidslivet under sine vinger.

På disse områder havde vandrelærerne været tidligt med i Sydslesvig. Allerede fra 20'erne var de i princippet bærere af et mangesidigt offentligt betalt kultur- og fritidstilbud i de landlege distrikter af Sydslesvig. Vandrelærerne var dengang forud for deres tid.

Sådan rummer historien sine overraskende fænomener. Vandrelærerne er et blandt mange.

V Utrykte kilder

Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa

H. P. Hanssens privatarkiv, breve fra Henriette Gubi og Kasper Jensen

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Personarkiver:

P 415 Allan Bengtsson

P 396 Volker Bock

P 190 Mikkel P. Ejerslev

P 261 Knud Fano

P 328 Rudolf Hansen (Thorling)

P 201 Svend Johannsen

P 260 Jørgen Jørgensen

P 183 Hans Keil

P 295 Niels og Anna Kjems

P 181 Mads Sig Kristensen

P 259 Gustav Lindstrøm

P 233 Frederik Petersen

P 218 Lars H. Schubert

Foreningsarkiver:

F 158 Dansk Vandrelærerforening for Sydslesvig

F 126 To Lover

Dansk Generalsekretariat, Flensborg

32.12 Sager vedr. vandrelærerne

Dansk Skoleforening for Sydslesvig, Flensborg

57 Sager vedr. vandrelærerne

Trykte kilder i udvalg

- Niels Bøgh Andersen: Fiskersøn fra Avenstoft (København 1974).
- G. K. Brøndsted (red.): Sydslesvig i dag (København 1955-56).
- Dansk Skole-, børnehave- og vandrelererervirke i Sydslesvig 1920-1970 (Flensborg 1970).
- Dansk Skoleforening Flensborg – årsberetninger 1925/26-1995.
- Knud Fano m.fl.: Det unge Grænseværn DUG (Sønderborg 1983).
- Grænsevagten 1918-1940.
- Bernhard Hansen: I Fædres Spor. Dansk Skoleforening Flensborg 1920-1945 (København 1945).
- H. P. Hanssen: Et Tilbageblik II, 1888-1906 (København 1930).
- Lars N. Henningsen: Kirke og folk i Grænselandet. Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-1996 (Flensborg 1996).
- Lars N. Henningsen og Jørgen Hamre: Dansk Biblioteksvirke i Sydslesvig 1841-1991 (Flensborg 1991).
- Harald Jørgensen: A. D. Jørgensens breve (København 1939).
- Harald Jørgensen: H. P. Hanssens breve til A. D. Jørgensen (SJy Årb 1978-79).
- Hans Kau: Henriette Gubi. Den sønderjydske Vandrelærerinde (København 1926).
- Birgit Kayser: Elise Lindberg – en privatlærerinde i »nationalitetskampen og den folkelige oplysnings tjeneste« (SJy Årb 1995 s. 457-481).
- Anders Ture Lindstrøm: Vandrelærer i en urolig tid (SJy Årb 1984 s. 141-217).
- Gunhild Lindstrøm: Vandrelærerbarndom i Ladelund (Sønderjyder siden Genforeningen, Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 1995 s. 268-294).
- Gustav Lindstrøm: Lindstrøm fortæller (Treklangen, Flensborg 1962).
- Johan Peter Noack: Det danske Mindretal i Sydslesvig 1920-1945 I-II (Aabenraa 1989).
- Georgia la Cour Pedersen: Henriette Gubi (SJy Årb 1924 s. 91-136).
- L. S. Ravn: Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864-1920 (Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 1981).
- Sønderjydske Skoleforening 1892-1942. Udgivet af Sønderjydske Skoleforening. (Kolding 1942)

VI Zusammenfassung

Mit ihrer Schulinstruktion vom 18. Dezember 1888 bestimmte die schleswig-holsteinische Provinzregierung, daß die Unterrichtssprache in den nordschleswigschen Volksschulen mit Beginn des Schuljahres 1889 in allen Lehrgegenständen die Deutsche sein sollte. In den Gebieten mit dänischer Kirchensprache bestand jedoch die Möglichkeit, auch weiterhin den Religionsunterricht in dänischer Sprache zu erteilen. Diese Schulinstruktion war der bis dahin schwerste Schlag gegen die dänische Sprache in Sønderjylland/Nordschleswig. Mouritz Mackeprang sprach vom »Todesurteil über die Muttersprache in den nordschleswigschen Schulen«.

Auf der dänischen Seite wurden Gegenmaßnahmen zur Verteidigung der bedrohten Muttersprache beschlossen. Die sogenannten »Wanderlehrer« waren eines der vielen Abwehrmittel, das man nun einsetzte. Der erste Wanderlehrer war der Freischullehrer und Kirchensänger Kasper Jensen aus Holstebro, der nach Absprache mit H. P. Hanssen seine Tätigkeit am 1. September 1889 aufnahm. Einige Monate später folgte ihm die frühere Lehrerin Henriette Gubi aus Bevtoft in Nordschleswig. Bezahlt wurden die beiden von nationalen Vereinen in Dänemark und vom Sprachverein und vom Schulverein in Nordschleswig.

Die Arbeit der Wanderlehrer war eines der sichtbaren Zeichen dafür, daß die dänische Bevölkerung Nordschleswigs die Germanisierung ihrer Heimat nicht stillschweigend hinnehmen wollte.

Der Einsatz »reisender« Lehrer war keineswegs neu. Schon in den Jahren kurz nach 1864 hatte es dänische Lehrer und Lehrerinnen gegeben, die nach Nordschleswig gereist waren, wo sie auf Bauernhöfen angestellt wurden, um Kinder und Jugendliche zu unterrichten. Das Neue war nun, daß die Wanderlehrer sich nur zwei oder drei Wochen auf den einzelnen Höfen aufhielten und dann weiterzogen. Sie unterrichteten jetzt nicht nur die Kinder, sondern zeigten den Erwachsenen auch, wie sie den weiteren Unterricht ihrer Kinder selbst übernehmen konnten. Die Wanderlehrer wurden Konsulenten in dänischer Sprache und Kultur. Sie wurden »Reisende in Dänisch«, wie ein Wanderlehrer einer späteren Generation schrieb.

Den preußischen Behörden mißfiel diese Arbeit der Wanderlehrer sehr schnell. Obwohl Kasper Jensen und Henriette Gubi nur dort Kinder und Jugendliche unterrichteten, wo es bereits ein starkes dänisches Selbstbe-

wußte sein gab, wurde ihre Tätigkeit bereits 1896 verboten. Das Verbot bedeutete nun aber keineswegs, daß der Privatunterricht auf den Höfen ganz eingestellt wurde. Soweit Möglichkeiten, Fähigkeiten und Zeit vorhanden waren, fand er auch weiterhin statt.

Nach der Abstimmung von 1920 wurde die Idee, Wanderlehrer einzusetzen, wieder aufgegriffen. Doch jetzt wurde Südschleswig ihr eigentliches Arbeitsgebiet. Es begann 1920 im kleinen. Ein paar Lehrer begannen im stadtnahen Gebiet um Flensburg und im Gebiet eben südlich der neuen Grenze Dänischunterricht zu erteilen.

Strukturiert wurde der Einsatz der Wanderlehrer erst, als Niels Kjems 1922 vom dänischen Schulverein in Flensburg als Reisesekretär und Wanderlehrer angestellt wurde. Als Sekretär hatte er die Aufgabe, die Arbeit der Wanderlehrer zu organisieren und vorzubereiten. Zusammen mit seiner Frau Anna bezog er in Harrislee eine Gastwirtschaft, die er in ein dänisches Versammlungshaus umwandelte, das zum Sammelpunkt ihrer umfangreichen Tätigkeit wurde. Obgleich Südschleswig nach der Abstimmung nicht an Dänemark gefallen war, gaben er und seine Mitarbeiter die Hoffnung und den Kampf nicht auf. Auf unzähligen Fahrten im nördlichen Südschleswig suchten Niels Kjems und die übrigen Wanderlehrer die kleinen dänischen Kreise zusammenzuhalten und auszubauen.

Die wichtigste Aufgabe der ersten Jahre war der Dänischunterricht. Vor 1926 konnte die Minderheit aufgrund der geltenden Gesetze außerhalb Flensburgs keine privaten Volksschulen einrichten. Deshalb mußte man auf den Privatunterricht in häuslichem Rahmen ausweichen. Zusammen mit Gustav Lindstrøm, Jørgen Jørgensen und anderen löste Niels Kjems diese Aufgabe. Die Kinder wurden nachmittags, nach ihren morgendlichen Schulstunden, in Privathäusern und kleinen dänischen Versammlungshäusern unterrichtet. Abends versammelten die Wanderlehrer die Erwachsenen zu dänischer Geselligkeit und Sprachunterricht. Gymnastik sowie Basteln und handwerkliches Arbeiten standen ebenfalls auf dem Programm.

Nach dem neuen Schulerlaß von 1926 konnten auch außerhalb Flensburgs, in der ehemaligen 2. Abstimmungszone, dänische Volksschulen eingerichtet werden. Damit konnte der Dänischunterricht für Kinder nun in eignen Schulräumen stattfinden. Dort, wo es auch weiterhin keine dänischen Schulen gab und dort, wo Erwachsene die dänische Sprache zu lernen wünschten, setzten die Wanderlehrer ihren Dänischunterricht auch nach 1926 fort. Doch das Schwergewicht legten sie nun auf praktischen Unterricht wie das Nähen von Kleidung, besonders auf das Ausbessern und Ändern von Kleidung, das Bürstenbinden, das Arbeiten mit

Holz und das Flechten von Peddigrohr u.s.w. – wichtig waren aber auch Vorträge, das (Vor)Lesen dänischer Literatur und Lichtbildvorträge. Das Arbeitsgebiet der Wanderlehrer weitete sich ab 1926 und dann nach dem Schulerlaß vom 31. Dez. 1928 auf das südlichere Südschleswig aus und reichte schließlich bis Schleswig und Tönning.

Zwischen 1920 und 1945 waren in Südschleswig insgesamt 35 Wanderlehrer eingesetzt worden. Und zwar 16 Frauen und 19 Männer. Die meisten kamen aus Dänemark. Ihnen gemeinsam war, neben der Begeisterung für die dänische Sache, daß sie mehrere Jahre lang eine dänische Volkshochschule besucht hatten. Auf den Volkshochschulen hatten sie über das Leben der Minderheit gehört, und zielbewußt bildeten sie sich in Basteln, Zuschneiden, Lederarbeiten und ähnlichen Gebieten der Heimarbeit aus, um in Südschleswig eingesetzt werden zu können. Einige arbeiteten nur kurze Zeit in Südschleswig, für andere wurde der Einsatz zur Lebensaufgabe. Die allen gemeinsame Prägung durch die Volkshochschule, die grundtvigsche Tradition, wird in der Arbeit der Wanderlehrer deutlich sichtbar. Der Unterricht als ein gemeinsames »volklisch-dänisches« Zusammensein mit Singen, Vorträgen und Kaffeetafel ergänzt durch praktische Tätigkeit wurde für die Teilnehmer zu einem Schlüsselerlebnis. Und der landwirtschaftlich vorgebildete Jørgen Jørgensen half den dänischgesinnten Kleinbauern, auf ihren Höfen moderne dänische Arbeitsmethoden einzuführen.

Die Form des Unterrichts war dänisch. »Das Wichtigste ist das Lied. Ohne das Singen erreicht man nichts«, schrieb Niels Kjems in sein Tagebuch. Danach folgte das Vorlesen für die Kleinsten und dänisches Diktat für die größeren Kinder und für die Erwachsenen. Es wurde gesungen, und es wurden die alten dänischen Singspiele eingeübt. Amateurtheater oder andere Unterhaltung gab es ebenfalls. Wichtige Programmpunkte waren Sport oder die Vorbereitung wichtiger Feste wie Weihnachten und Ostern oder der Geburtstag des Königs. Gleichzeitig sorgten die Wanderlehrer dafür, daß dänischer Lesestoff, Bücher, Zeitungen oder Wochenblätter, in den Umlauf gebracht wurden. Der Sprachverein unterstützte diese Arbeit, indem er die Wanderlehrer mit Lesemappen, Buchprämien und anderem Lesestoff versorgte.

Selbständigkeit und Eigeninitiative waren wesentliche Grundvoraussetzungen der Arbeit der Wanderlehrer. »Geh hinaus und sieh zu, was du aus deiner Arbeit machen kannst«, war der typische Rat, wenn ein neuer Wanderlehrer eingestellt wurde. Und dann galt es, zu Fuß, mit dem Fahrrad, dem Zug oder dem Bus die entlegensten Gebiete aufzusuchen, um die Möglichkeiten des Einsatzes zu erforschen. Sehr oft kostete

es mehrere Besuche, ehe ein Kreis Dänischgesinnter zusammenfand. Die ansteckende Begeisterung und der Mut der Wanderlehrer mußten erst die Unsicherheit vor dem Neuen und die Angst der Dänischgesinnten vor den Reaktionen ihrer deutschen Nachbarn überwinden. Doch mancher Fußmarsch von zehn Kilometern oder mehr war vergebens. Und nur die Wanderlehrer mit einem beharrlichen Pioniergeist konnten diese Arbeit eine längere Zeit durchhalten. Einige der Wanderlehrer wurden deutsche Staatsbürger, um so einer Ausweisung vorzubeugen oder sich besser gegen Schikanen der Behörden zu sichern.

Eine wichtige Aufgabe der Wanderlehrer war, die Verbindungen zu den Patenschaftskreisen und Freundschaftsvereinen in Dänemark zu pflegen. Durch Briefwechsel und Ausflüge wurde diese Verbindungen mit dem Königreich aufrechterhalten. Und die südschleswigschen Kinder kamen in den Schulferien nach Dänemark. Jørgen Jørgensen leistete bei der Organisation dieser Ferienaufenthalte, denen später oft der Besuch einer dänischen Volkshoch- oder Nachschule folgte, einen besonders großen Einsatz. Die Ausbildung junger Südschleswiger in Dänemark hatte eine Vorrangstellung und wurde vom nordschleswigschen Schulverein in jeder Beziehung gefördert.

Dem Kriegsende von 1945 folgten in Südschleswig Chaos und ein nationaler Umbruch. Die vielen Flüchtlinge aus den deutschen Ostgebieten brachten auch für die Minderheit Probleme. Oft mußte man ein oder gar zwei Familien im eigenen Haus oder in der Wohnung Unterkunft gewähren, und das manchmal für mehrere Jahre. Die dänischen Organisationen erlebten einen gewaltigen Zustrom neuer Mitglieder. Neue dänische Schulen wurden gebaut. In den ersten Jahren nach dem Krieg waren es etwa achtzig, die sich über ganz Südschleswig verteilten. Die Wanderlehrer waren am Entstehen vieler dieser Schulen direkt beteiligt.

Einige Jahre nach dem Krieg erlebte das Wanderlehrerwesen eine Wiedergeburt. Anfang der 1950er Jahre baute der Schulverein diesen Aufgabenkreis aus. Ab Mitte der fünfziger Jahre waren über ein Jahrzehntlang an die zehn Wanderlehrer im Einsatz. Sie arbeiteten in den entlegensten Gegenden Südschleswigs, nämlich dort, wo es nur vereinzelt Mitglieder der Minderheit und deshalb keine dänischen Schulen gab. Als dann in den fünfziger Jahren die dänischen Schülerzahlen rückläufig waren, stieg die Zahl der Wanderlehrer. Sie sollten gegen die Verluste anarbeiten und das einmal Erreichte bewahren.

Eine neue Generation Wanderlehrer nahm in diesen Jahren ihre Tätigkeit auf. Im Gegensatz zur älteren Generation waren es jetzt nur Südschleswiger. Sie waren auf dänischen Volkshochschulen und Lehrersemi-

naren für den Einsatz in ihrer Heimat ausgebildet worden. Einige hatten darüber hinaus auch eine Handwerker Ausbildung abgeschlossen. Die Mehrzahl der neuen Wanderlehrer wurde vom Schulverein angestellt, von dem sie gehaltsmäßig den Leitern der Freizeitheime gleichgestellt wurden. Doch auch andere Organisationen (der Südschleswigsche Verein, die Eidergesellschaft und der Südschleswigsche Ausschuß) setzten Wanderlehrer ein. Die Jugendsekretäre der »Dänischen Kirche im Ausland« hatten ebenfalls Aufgaben, die denen der Wanderlehrer verwandt waren.

Mitte der fünfziger Jahre wurden die Grundrechte der Minderheit durch die Bonn-Kopenhagener Erklärungen gesichert. Diese neue Situation bedeutete eine neue Herausforderung. Das dichte Netz dänischer Schulen verminderte den Bedarf an Dänischunterricht für Kinder. Nach und nach machten die Schulbusse es möglich, daß auch die Kinder aus den entlegensten Gegenden die dänische Schule besuchen konnten. Die »volkliche« Arbeit und das Basteln sowie handwerkliches Arbeiten wurden vorrangige Aufgaben der Wanderlehrer.

Ab Mitte der 1950er wurden die Wanderlehrer die echten »Mädchen für Alles der Minderheit«. Sie unterrichteten auch weiterhin, sie konnten aber auch Sekretär des lokalen dänischen Vereins sein, oder sie übernahmen wichtige Aufgaben bei der Vorbereitung politischer Wahlen. Sie halfen bei den Ferienreisen der Kinder, waren Reisebegleiter bei Reisen nach Dänemark oder waren für dänische Besuchsgruppen Reiseführer in Südschleswig, und sie pflegten die Verbindungen zu den Patenschaften in Dänemark. Mit den Ortsdistrikten der dänischen Vereine veranstalteten sie in privatem Kreis kleine Zusammenkünfte, die sogen. »Dagligstuemøder«. Ihre Arbeit war vielseitig – und sie gestalteten ihre Programme selbst. Verantwortlich waren sie nur gegenüber ihrem Arbeitgeber, dem Dänischen Schulverein in Flensburg.

In diesen Jahren vermehrte sich das allgemeine Unterrichts- und Freizeitangebot gewaltig, zumindest in den Städten oder in deren Nähe. Das führte dazu, daß sich das Verständnis für Sinn und Notwendigkeit der Arbeit der Wanderlehrer verringerte. Sie gerieten in eine schwierige Situation. Und Ende der sechziger Jahre ließen sich kritische Stimmen vernehmen, die sich gegen den Einsatz der Wanderlehrer wandten. Einige meinten nun, daß die Wanderlehrer entbehrlich seien, oder daß ihr Einsatz »modernisiert« werden müßte. Im Südschleswigschen Verein gab es Personen, die die Ansicht vertraten, daß die Aufgaben der Wanderlehrer vom Verein übernommen werden könnten. Die Folge war, daß keine Neueinstellungen erfolgten. 1967 beschäftigte der Schulverein zehn Wanderlehrer, 1996 nur noch einen einzigen.

In dieser Schlußphase wurde behauptet, daß die Zeit die Wanderlehrer überholt habe. Doch man könnte ebenso gut behaupten, daß die Wanderlehrer eine Zeitlang ihrer Zeit voraus gewesen sind. Denn schon lange vor der Zeit, in der im Königreich Dänemark die Freizeitgesellschaft und das Vereinsleben vom Staat stark bezuschußt wurden, waren die Wanderlehrer ein Beispiel für eine solche staatliche Förderung.

Niels Kjems brachte das bereits früh zum Ausdruck. In seinem vom Dänischen Schulverein veröffentlichten Jahresbericht 1936/37 kann man nämlich lesen: »Die Wanderlehrer benutzen ihre Zeit zu mehr als nur zum Unterrichten. All das, was in Dänemark von den Vereinsvorsitzenden und Lehrern in ihrer Freizeit getan wird, nämlich die Planung von Zusammenkünften und Ausflügen, das Einüben von Amateurtheaterstücken und viele andere Dinge mehr, werden [in Südschleswig] in großem Umfang von den Wanderlehrern geleistet«.

Daß es so war, deckt natürlich auch eine Schwäche des südschleswigschen Dänentums auf. Wenn dieses südschleswigsche Dänentum gedeihen sollte, dann mußte ihm geholfen werden. Und hier sprang der dänische Staat ein, er übernahm die Finanzierung. Die Wanderlehrer wurden die Träger eines Kulturangebots, das damals recht ungewöhnlich war. Sie boten Freizeitbeschäftigung an – und waren vom Staat bezahlte Vereinskonsulenten.

So etwas war damals ziemlich unbekannt. Erst sehr viel später wurde die Unterstützung der Freizeitbeschäftigung durch öffentliche Mittel allgemein, nämlich durch die Finanzierung von Freizeitheimen und Jugendklubs u.s.w. Erst in der sehr viel späteren Zeit des Wohlfahrtsstaates übernahm die öffentliche Hand eine Mitverantwortung für die Gestaltung der Freizeit.

Auf diesem Gebiet gehören die Wanderlehrer in Südschleswig zu den Vorreitern heutiger Verhältnisse. Bereits in den zwanziger Jahren unseres Jahrhunderts waren sie in den ländlichen Gebieten Südschleswigs die Träger eines vielseitigen von der Öffentlichkeit bezahlten Kultur- und Freizeitangebots. Die Wanderlehrer waren damals ihrer Zeit voraus.

Die Geschichte ist reich an Überraschungen. Die Wanderlehrer sind eine von ihnen.

Noter

1 For 1920

1. Her citeret fra G. Japsen: Dansk og tysk i Sønderjylland, Gyldendal 1979 s. 12.
2. L. S. Ravn: Trek af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864-1920, 1981, s. 46-67. Skoleordningerne findes i kildesamlingen »Der nationale Gegensatz. De nationale modsætninger 1864-1912. Quellen zur Geschichte der deutsch-dänischen Grenzregion, Flensburg/Aabenraa 1996 s. 187, 321.
3. M. Mackeprang: Nordslesvig 1864-1909, Kbh. 1910 s. 174.
4. Se f.eks. om privatlærere i Ensted sogn o. 1870: Lars N. Henningsen: Ensted sogns historie, I s. 163.
5. Birgit Kayser: Elise Lindberg – en privatlærerinde i »nationalitetskampen og den folkeoplysnings tjeneste«, SJy Årb 1995 s. 457-481.
6. H. L. Møller: Arbejdet i Danmark for den sønderjydske sag efter 1864, i: Svend Dahl og J. Linvald (red.): Sønderjylland, bd. 2, 1919 s. 179-181. »S.S. 1912«, Pjece udgivet af Kot Jørgensens Bogtrykkeri i Kolding, 1912.
7. Harald Jørgensen: A. D. Jørgensens breve, Kbh. 1939. samme: H. P. Hanssens breve A. D. Jørgensen, i: SJy Årb 1978-79.
8. H. P. Hanssen: Et Tilbageblik bd. II, 1888-1906, 1930 s. 53-64. – Thomas Peter Petersen: ußens Sprachpolitik in Nordschleswig. Inauguraldissertation. Münster 1995 s. 174.
9. Landsarkivet for Sønderjylland, H. P. Hanssens arkiv, breve fra Henriette Gubi og Kaj Jensen.
10. Hejmdal 22. november 1929.
11. Harald Jørgensen: H. P. Hanssens breve til A. D. Jørgensen, i: SJy Årb 1978 s. 87, 90f, 106f, 114, 117f, 121, 123-125, sst. 1979 s. 146, 166, 181.
12. To Løvers forhandlingsprotokol, F 126 (kopi) s. 49-51.
13. Landsarkivet, H. P. Hanssens privatarkiv.
14. H. P. Hanssen: Et Tilbageblik, II, 1930 s. 63. Sønderjyds Skoleforening 1892-1942, 1942 s. Niels Bøgh Andersen: Vandre lærere i danskhedens tjeneste, i: Dansk skole-, børnehave- og v. rekerervirke i Sydslesvig 1920-1970, 1970 s. 40f.
15. Se generelt Georgia la Cour Pedersen: Henriette Gubi, i: SJy Årb 1924 s. 91-136. – Hans & Henriette Gubi. Den sønderjydske Vandre lærerinde. Kbh. 1926. Breve fra H. G. i H. P. Hanssens privatarkiv (Landsarkivet).
16. Udgivet i SJy Årb 1924 s. 91-136.
17. »Fra Vandreundervisningen paa Sundeved«, beretning af Henriette Gubi, marts 1924. H. P. Hanssens privatarkiv, jvfr. Quellen zur Geschichte der deutsch-dänischen Grenzregion 1996 s. 297-300.
18. Andreas Andresen: Bondeliv på Broagerland, i: SJy Årb 1990 s. 148.
19. H. Lausten Thomsen: Den nordslesvigske Skoleforening 1892-1914, i: Sønderjyds Skoleforening 1892-1942, Kolding 1942, s. 23ff.
20. sst. s. 26f.
21. Hans Kau: Henriette Gubi, 1926 s. 10.
22. Anders Lebeck: Tyve Aars Elever. Den nordslesvigske Skoleforenings Virksomhed fra 1894-1913 s. 14.
23. H. P. Hanssen: Fra Kampaarene II, 1929 s. 211.
24. René Rasmussen: Flensborg Avis 1869-1906. 1994, s. 174-177.
25. Den nordslesvigske Skoleforening 1892-1912. Udarbejdet af Foreningens Kasserer. Haderup 1912 s. 29f.

26. P. Skau: Minder fra mit liv og min tid. Aarhus 1907 s. 183-186.
27. Peder H. Smidt: Hverdag og fest, 1964 s. 29.
28. Mindebog fra Hjemfærdstiden for Agerskov Sogn, 1920 (manus i kopi i landsarkivet i Aabenraa).
29. A. Lorenz Büchert: En sydslesvigsk genforening. Kbh. 1945 s. 29.

II Mellemkrigsårene

1. Vandrerlærerarbejdet fik en ny dimension, da Det unge Grænseværn fra 1933 ansatte vandrelærere (Carla Schibler, Anna Jørgensen, Valborg Boesen, Ragnhild Fredslund). De fik til opgave at opbygge aktiviteter (sanglege, folkedans, gymnastik, håndarbejde) for børn og unge, hvor en dansk indsats ellers ikke fandtes eller var svag, dvs. i »den truede firkant«, se Knud Fanø: Det unge Grænseværn DUG, 1983, s. 84-87.
2. Fr. Christensen: Deutsche Aufbauarbeit in der Abstimmungszeit, i: Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig 10, 1964 s. 70ff. Arthur Lessow: Die Frauen der ersten Stunde, sst. 69, 1994 s. 24ff.
3. »Fremmedsprogede folkedele i Det tyske Rige må ikke ved lovgivning og forvaltning hindres i deres frie, folkeejendommelige udvikling, navnlig ikke i brugen af deres modersmål ved undervisning, ved den indre forvaltning eller ved retsplejen«. Jvfr. Johann Runge: Die dänische Minderheit in Südschleswig, i: Minderheiten im deutsch-dänischen Grenzgebiet, Kiel 1993 s. 100. Bernhard Hansen: I Fædres Spor, Kbh. 1945. s. 12.
4. En omfattende redegørelse for skolesagens udvikling findes i Johan Peter Noack: Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945, 1989 s. 123ff.
5. Lars N. Henningsen og Johann Runge: Die dänische Minderheit im Landkreis Flensburg, i: Der Landkreis Flensburg 1867-1974, Flensburg 1991 s. 336. Bernhard Hansen, 1945 s. 21f.
6. H. Jøfsen Christensen i Bernhard Hansen: Fædres Spor, 1945, s. 169f.
7. Bernhard Hansen, 1945 s. 76.
8. Bernhard Hansen: I Fædres Spor. Dansk Skoleforening Flensburg 1920 – 5. maj 1945, 1945, s. 97f, 103.
9. Grænsevagten XIII 1931 s. 122.
10. Grænsevagten V, 1922-23 s. 33, 38, 73f. Lars N. Henningsen: Dansk Biblioteksvirke i Sydslesvig, 1991 s. 36-38, 62.
11. Jens Lampe: Tønder Seminarie-Stat, 1963 nr. 3275.
12. P 328-1, M. F. Lange til R. H. Thorling 23. marts 1920.
13. P 328-1, dagbog nr. II, 27. maj 1920-29. marts 1921.
14. Lars N. Henningsen: Kirke og folk i Grønlandet. Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-1996, 1996 s. 15.
15. Bernhard Hansen, 1945 s. 48.
16. Franz v. Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937, bd. 3, Kbh. 1938 s. 486.
17. Ellen Arnstrom, født 1894, lærereksamen 1916, derefter lærer i København, 1920-21 lærer ved realskolen i Flensburg, derefter igen i Kbh. Skoleembedseksamen 1929.
18. P 328-1, dagbog II. Se også Rudolf Hansen Thorlings beretning i Jaruplund Danske Skole 50 år (Flensburg 1976) s. 8-12.
19. P 328-1, dagbog 21. januar 1921.
20. Jens Lampe: Tønder Seminarie-Stat, 1963 nr. 3275. Papirer fra Horsens i P 328-2.
21. Lars N. Henningsen. Dansk Biblioteksvirke i Sydslesvig, 1991 s. 62-64. – Dansk Skole-Stat bd. 4, 1934, s. 154.
22. H. Jøfsen Christensen i Bernhard Hansen: I Fædres Spor, 1945 s. 158.
23. Niels Kjems' redegørelse for skolevirksomheden i landdistrikterne: P 295-10. Se også Grænsevagten VI 1923 s. 228.
24. Grænsevagten VII 1925 s. 190.
25. Lindstrøms arkiv P 259-2.
26. Anders Ture Lindstrøm: Vandrelærer i en urolig tid, i: SJy Arb 1984 s. 145.

27. Jyllands Posten 12. maj 1963.
28. Højskolebladet 1922 s. 918ff. Se også Anders Ture Lindstrøm 1984 s. 145.
29. P 259-2.
30. P 259-2, dagbog november 1922.
31. P 259-3, deltagerlister danskundervisning Jaruplund 1922-23.
32. P 259-2, dagbog.
33. Grænsevagten XVII 1935 s. 270ff.
34. Grænsevagten 1935, XVII s. 274.
35. Anders Ture Lindstrøm, 1984 s. 151.
36. Kopi af dagbog i Knud Fanos arkiv P 261-13.
37. P 295-19, Andreas Hanssen til Niels Kjems 3/4 1922.
38. Knud Fanos arkiv P 261-13, notat af Kjems' regnskabsbog.
39. P 260-1 Jørgen Jørgensens dagbog 1924.
40. Niels Bøgh Andersen: Fiskerson fra Aventoft, 1974, s. 175.
41. J. Hamre og J. Runge: Barn og ung i Sydslesvig 1900-1982, Flensborg 1986 s. 24ff.
42. Dagbog 28. sept. 1922, P 295-20.
43. Kjems' dagbog P 295-20 29/5 og 1/11 1922.
44. Frederik Mommsen: Fra tysk arbejderbarn til dansk folkebibliotekar, i: J. Hamre og J. Runge: Barn og ung i Sydslesvig 1900-1982, I, 1986 s. 52. Mommsen fortier dog andre, som også var det tyske statsborgerskab, således Frederik Petersen.
45. Bavnen Nr. 13 1924 s. 210.
46. Dagbog 1922-24, P 295-20.
47. Landmand Harald Duggen, Harreslevmark, formand for Skoleforeningen for Landtrikterne.
48. Samme møde som refereret af Frederik Petersen s. 69.
49. »Bavnen« Nr. 13, 27. marts 1924 s. 211. Grænsevagten VI 1923-23 s. 228. Citeret af Niels B Andersen i Dansk skole-, børnehave- og vandrelerervirke i Sydslesvig 1920-1970, 1970 s. .
50. Frederik Petersens virksomhed i Sydslesvig er beskrevet i Franz Wingenders bog: »Generalretter Frederik Petersen«, Flensborg 1990.
51. Frederik Petersens arkiv, P 233, især dagbog i pk. 3.
52. Salomon Nielsen: Meddelelse om mit skolearbejde i Agtrup og Skovlund i vinteren 1922. Niels Kjems' arkiv P 295-10.
53. Grænsevagten VI 1923/24 s. 179f og 275. - 1931 s. 326. Niels Bøgh Andersen: Fiskerson Aventoft, 1974 s. 128f. Samme i Dansk skole-, børnehave- og vandrelerervirke i Sydslesvig 1920-1970, 1970 s. 41.
54. Niels Bøgh Andersen: Fiskerson fra Aventoft, 1974 s. 127ff.
55. Cit. efter Anders Ture Lindstrøm, i: SJY Årb 1984 s. 146.
56. Gustav Lindstrøm i Højskolebladet 11. 8. 1922 s. 951.
57. Referat af møde i vandrelererforeningen 1968, F 158. Gengivet Niels Bøgh Andersen: Vandrelerere i danskhedens tjeneste, i: Dansk skole-, børnehave- og vandrelerervirke i Sydslesvig, I 5. maj-1970, 1970, s. 41.
58. Lars H. Schubert: Vandrelerer i Sydslesvig, manus i Knud Fanos arkiv P 261-13.
59. Interview med Ingrid Nørgaard 1986, bånd 127.
60. Salomon Nielsen: »Beretning«, i Niels Kjems' arkiv P 295-10.
61. Gustav Lindstrøm: Breve fra fronten, Grænsevagten XVII 1935 s. 272.
62. Niels Kjems' dagbøger 1922, P 295-20.
63. Vistnok Peter Gad, Hejsel.
64. Rudolf Hansen Thorlings arkiv P 328-2.
65. P 295-10.
66. Båndarkivet nr. 133, interview med R. Hansen Thorling samt sammes dagbøger.
67. P 328-2.
68. Grænsevagten IV 1922 s. 166.
69. Gustav Lindstrøm: Breve fra fronten, Grænsevagten XVII 1935 s. 272.

70. Gustav Lindstrøm: Breve fra fronten, sst.
71. H. Jepsen Christensen: Den danske Stats og Sønderjyds Skoleforenings Hjelpevirksomhed, i: Bernhard Hansen: Fedres spor, 1945 s. 157-178. Samme i Sønderjyds Skoleforening 1892-1942, 1942 s. 136ff. Holger Andersen: Den danske Statsbevilling, i: L. P. Christensen: Grænsebogen, 1923 s. 175-180.
72. Liste i Kjems' arkiv P 295-20.
73. Grænsevagten VI 1923-24 s. 228.
74. Grænsevagten VI 1923-24 s. 395f.
75. Citeret efter Bernhard Hansen, 1945 s. 33. Se også Grænsevagten VIII 1926 s. 70-77.
76. Årsberetning for Dansk Skoleforening Flensborg og Landdistrikterne 1926-27 s. 6ff.
77. Citeret efter Bernhard Hansen, 1945 s. 35. Se også Grænsevagten XI 1929 s. 14f.
78. Franz v. Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937, III, 1938 s. 488.
79. Kjems' dagbog 22. febr. 1926: P 295-20.
80. Grænsevagten XIII 1931 s. 75-77.
81. Gustav Lindstrøm: Lindstrøm fortæller om 40 år i Mellemlesvig, i: Treklungen maj 1962 s. 22.
82. Grænsevagten VI 1923/24 s. 232.
83. Grænsevagten V, 1922/23 s. 280.
84. Grænsevagten XIII 1931 s. 327. Se også Frederik Petersens artikelrække vedr. De danske forsamlingshuse syd for Grænsen, Grænsevagten XIII 1931 s. 73, 121, 153, 209, 289, 325, 357, 397, 433.
85. H. Jepsen Christensen, i: Sønderjyds Skoleforening 1892-1942, 1942 s. 223.
86. Årsberetninger for Dansk Skoleforening 1929ff.
87. Kjems' dagbog 24.-28. august 1931: P 295-20.
88. G. K. Brøndsted: Sydslesvig i dag, 1955 s. 234.
89. Lars N. Henningsen: Dansk biblioteksvirke i Sydslesvig, 1991, s. 61-67.
90. Niels Kjems' arkiv P 295-12 og 45.
91. Kjems' dagbog 29. sept. 1931: P 295-20.
92. Anna Rasmussens arkiv P 296.
93. Ejerslevs arkiv P 190.
94. jvfr. Marie Boesen: Agnes Smidt fra Lundsmark, 1955, s. 54.
95. Niels Bogh Andersen: Fiskerson fra Aventoft, 1974, s. 130.
96. Ejerslevs arkiv: P 190, erindringer.
97. Vejle amts folkeblad 6/3 1975. I Knud Fanos arkiv P 261-14.
98. Niels Bogh Andersen: Fiskerson fra Aventoft, 1974, s. 130.
99. Aarsberetninger for Dansk Skoleforening. Flensborg og Landdistrikterne. Ved Skolekonsulent-en. 1925/26 - 1939/40 Nr. 1-15, Flensborg 1926-1940.
100. Grænsevagten V 1922-23 s. 214-216.
101. Lars N. Henningsen: Dansk Biblioteksvirke i Sydslesvig, 1991 s. 45-48.
102. Jorgen Jorgensens arkiv P 260-1, selvbiografi indtil 1923.
103. J. Jorgensens levnedberetning i P 260 samt kopi i Knud Fanos arkiv P 261-13.
104. Jorgensens dagbøger 1924-26, P 260-1.
105. P 295-31.
106. Indberetning til Niels Kjems, vinteren 1924/25. Niels Kjems' arkiv P 295-31.
107. Jorgensens dagbøger, P 260-1.
108. Se de årlige beretninger til Grænseforeningens sendemandsmøder.
109. P 260-18.
110. Grænsevagten XII 1930 s. 388f.
111. Jorgen Jorgensens dagbog 1934, P 260-2.
112. P 260-18.
113. G. K. Brøndsted (red.): Sydslesvig i dag. Den store Sydslesvig-Haandbog 1945-56, Kbh. 1955-56, s. 236f.
114. Sv. Johannsens arkiv, P 201, samt kopier derfra i Knud Fanos arkiv P 261-14 (papirer vedr. vandreletter Skat Lindhardt).

115. J. P. Noack: Det danske Mindretal i Sydslesvig 1920-1945, II, 1989 s. 457.
116. Kjems' dagbog 1934: P 295-20.
117. »Beretning fra arbejdsmarken«. Håndskreven beretning i Kjems' arkiv P 295-16??
118. Lindstrøm fortæller, i: Treklangen juni-juli 1962 s. 52.
119. Lindstrøm fortæller, i: Treklangen 1962 s. 52.
120. Johan Peter Noack: Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945, II, 1989 s. 484ff.
121. Flensborg Avis 1. febr. 1938.
122. Lars H. Schubert: Min danske vej, i: Barn og ung i Flensborg 1920-1945, Flensborg 1977, s. 56-85.
123. Lars H. Schubert: Dansk vandrelærerarbejde i Lyksborgkredsen i mellemkrigstiden og under Den Anden Verdenskrig 1939-45, manus i Schuberts arkiv, P 218-5. Samme i Thyras Vold årg. 51, 1970/71 s. 35.
124. Lars H. Schuberts arkiv P 218-5.
125. Kjems' dagbog 4. sept. 1933: P 295-20.
126. sst. 28. okt. 1933.
127. Aarsberetninger for Dansk Skoleforening Flensborg og Landdistrikterne, nr. 9, 1933-34 – nr. 14, 1938-39.
128. Redegørelse af 21. marts 1935, Nordentofts arkiv P 159.
129. Interview med Anna Büchert 1988, bånd 132.
130. Johan Peter Noack: Det danske Mindretal 1920-1945, II, s. 520.
131. Anders Ture Lindstrøm, i: SJy Årb 1984 s. 194.
132. Sst. s. 194.
133. Schuberts årsberetning 1939-40, P 218-5.
134. Lotte Schuberts beretning om arbejdet i Engelsby-Lyksborg-kredsen. P 218-5. Jvfr. Skoleforeningens trykte årsberetninger 1940-44.
135. Lars Schuberts arkiv P 218-5, Lotte Schuberts beretning.
136. P 218-5.
137. Dansk Skoleforening Flensborg 1940-1941, Årsberetning nr. 19 s. 87.
138. Jørgen Jørgensen: P 260 13-15. Lars Schubert P 218-6. Gustav Lindstrøm P 259-2.
139. Anders Ture Lindstrøm i SJy Årb 1984 s. 181.
140. sst. s. 182.
141. P 218-6.
142. P 218-6.
143. P 218-5

III 1945: Efterkrigstid

1. Her citeret efter Lorenz Rerup: Slesvig og Holsten efter 1830, Kbh. 1982 s. 405. For en detaljeret undersøgelse af hele grænseregionen: se J. P. Noack: Det sydslesvigske grænsespørgsmål 1945-47, Aabenraa 1991.
2. Lars Schuberts arkiv P 218-5, notatbog mærket »Politik«. Schubert var siden 4. maj 1945 leder af Dansk Generalsekretariat.
3. Lindstrøm fortæller, Treklangen nr. 8, 1962 s. 135f.
4. Lindstrøm fortæller, Treklangen 1962 nr. 8 s. 136.
5. Lindstrøm fortæller, Treklangen 1962 nr. 9 s. 150f.
6. Gunhild Lindstrøm: Vandrelærerbarne i Ladelund, i: Lars N. Henningsen og Niels H. Kragh-Nielsen: Sønderjyder siden Genforeningen, Aabenraa 1995 s. 281.
7. Lindstrøm fortæller, Treklangen 1962 nr. 9 s. 150f.
8. Vandrelærer Niels Kjems' dagbogsnotater 1945, i: SJy MSkr. 1986 s. 133-139.
9. P 295-20.
10. Beretning om dansk Skoleforening, Flensborgs, Virksomhed 1948-49 Aarsberetning Nr. 26 s. 55ff.
11. P 295-20.

12. P 295-20.
13. W. E. O. Lawaetz: Indtryk fra en Rejse til danske Krigergrave i Sydslesvig September-Oktober 1946, i: Thyras Vold nr. 304, februar 1946 s. 68.
14. Lars N. Henningsen: Kirke og folk i Grønlandet, 1996 s. 143 og 167. – Beretning til Grænseforeningens sendemandsmode 1946 (i Knud Fanos arkiv P 261-14).
15. Niels Kjems' arkiv P 295-31.
16. Kjems' arkiv, P 295-31, brev til skoledirektør Bernhard Hansen, videresendt til Kjems. 18/4 1952.
17. P 295-31. Om Lempert se videre s. 156.
18. Eksemplar af betænkningen i Mads Sig Kristensens arkiv P 181. Se også Dansk Generalsekretariat 05.73a.
19. Dansk Generalsekretariat 32.12, Vandrelærersager, Dansk Sekretariat Husum til Generalsekretariatet 2. maj 1956.
20. sst. 32.12, brev af 3. dec. 1957.
21. sst. 32.12. referat af 14. febr. 1958.
22. Beretninger om Dansk Skoleforeningens Virksomhed, årsberetninger 1955-1966.
23. G. K. Brøndsted: Sydslesvig i dag, 1955, s. 238.
24. Breve til Allan Bengtsson 1995-96 i P 415. Jvfr. Sydslesvigs Kirkekalender 1951 s. 92. Ungdomssekretærens årsberetninger findes i DKU's arkiv i Rigsarkivet og i Dansk Kirke i Sydslesvigs arkiv (Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig).
25. Hans Keil: En vandrelærer fortæller (1969), kopi i Allan Bengtssons arkiv P 415.
26. Hans Keils levnedberetning 1990 i Knud Fanos arkiv P 261-14.
27. Skoleforeningens arkiv, gruppe 57, sager vedr. vandrelærere.
28. Skoleforeningens årsberetning 1963. Skoleforeningens arkiv, Vandrelærersager, 57. Knud Fanos arkiv P 261-14.
29. Brev fra Fr. Dinsen Hansen, Nibøl 31/5 1955, P 295-31.
30. Gunhild Lindstrøm: Vandrelærerbarne i Ladelund, i: Sonderjyder siden Genforeningen, 1995 s. 278f.
31. Skoleforeningens arkiv, Vandrelærersager, 57.
32. Sydslesvigsk Årbog 1972-73 s. 108.
33. Dansk Generalsekretariat, vandrelærersager 32.12, SSF-FU-møde 27/4 1972.
34. Dansk Generalsekretariat, Vandrelærersager, 32.12, modereferat 15. dec. 1967.
35. Dansk Generalsekretariat 32.12, Vandrelærersager, modereferat 15. dec. 1967 samt SSF's finansudvalg 21/9 1971.
36. Vandrelærerforeningens arkiv F 158.
37. Skoleforeningens arkiv, Vandrelærersager, 57, Hans Andersens årsberetning 1966-67. Se også materiale vedr. Hans Andersen i Knud Fanos arkiv P 261-14.
38. Volker Bocks beretning 1990 i Knud Fanos arkiv P 261-14.
39. Volker Bocks arkiv P 396.
40. Hans Keil: Vandrelærerarbejde i Torsted 1956-84, P 183-8.
41. Skoleforeningens arkiv, vandrelærersager, 57.
42. Vestkysten 14. februar 1987.
43. Dansk skole-, børnehave- og vandrelærervirke i Sydslesvig 1920-1970, 1970 s. 51.
44. Flensborg Avis 4. januar 1990.

IV Sammenfatning

1. Årsberetning for Dansk Skoleforening Flensborg og Landdistrikterne. 1936-37, Beretning nr. 12, 1937 s. 11.

Personregister

Summariske data om vandrelererne kan findes i en fortegnelse, som er udarbejdet som led i forarbejderne til denne bog. Eksemplarer af fortegnelsen findes i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (arkiv P 261-13 og P 415).

Desuden henvises til

- Dansk Skoleforenings trykte årsberetninger
- Bernhard Hansen (red.): I Fædres Spor. Dansk Skoleforening Flensborg 1920 - 5. maj - 1945 (København 1945) (især s. 107f og 112f).
- Dansk Skole-, børnehave- og vandrelerervirke i Sydslesvig 1920 - 5. maj - 1970 (Flensborg 1970) (især s. 211-217).

- Abildgård, Jorgine 117
Agerskov, H. 140
Andersen, A. E. 142
Andersen, H. C. 48, 71-72
Andersen, Hans, vandrelerer 169-170
Andersen, Holger 80
Andersen, Marius 123-124
Andersen, Nicolai 126
Andersen, Niels Bøgh 61, 71, 92f, 128, 166-168, 171, 173, 180, 187
Andresen, Hyllerup 63
Andresen, Andreas, Skelde 18, 28f.
Andresen, Andres, Veding 104
Andresen, Jes 104
Andresen, Kirsten, se Dalsgaard
Andresen, Lorenz 104
Andresen, Peter 124
Arnfred, Jacob 131
Arnström, Ellen 44
Aschendorf, Margrethe 118

Bach, Ragna 139
Barfod, Frederik 12
Beck, Hans Peter Waage, pastor 110
Bjerrum, Anders 92
Bjornson, Bjørnstjerne 121
Blicher, Steen Steensen 72, 121

Bock, Volker, vandrelerer 153, 168, 171-174, 177-180, 186
Borg, Alwine 88
Bredsdorff, Morten 129
Brodersen, Jens 13
Brodersen, Martha 13
Bruhn, Max 101
Brøndsted, G. K., Lyngby 114, 133, 187
Budach, P. 84, 104
Buhl, Wilhelm, statsminister, 127
Bundgaard, Niels, pastor 139
Büchert, Anna, vandrelerer 116f
Büchert, A.Lorenz 34, 55
Büchert, Georg, vandrelerer 66, 95
Büchert, Jacob 66
Büchert, Johannes, vandrelerer 94
Bogemann, fru, Munkbrarup 69
Böttcher, Torsted 175

Carlsen, Antoni 64
Carstensen, Hans 124
Christensen, C. 121
Christensen, Hans Jøsen, landstingsmand 79, 86, 92
Christian X, konge 149
Christiansen, Hans A., 82, 88, 91, 113
Christiansen, Ingwald, 125

- Christiansen, Verner, vandrelerer 164
 Clausen, H. V., 16
 Clausen, Peter, 45-48, 55
 Cumberland, prinsen af, 23
- Dall, Jens 132
 Dalsgaard, Kirsten (gift Andresen) 147f, 151
 Diedrichsen, Marta, vandrelerer 95
 Dirks, Dirk, skoleinspektør, 125
 Duggen, Harald 63f
 Düsing, 110
- Ejerslev, Mikkell, P., vandrelerer 91-95, 186
 Eriksen, frk., Bokholm 121
 Eriksen, Hans 101
 Ertzinger, Jacob 100
 Eskesen, Morten 16
 Etlar, Carit 91
- Fanø, Knud 2, 186-187
 Frank, Karl Heinz 146
 Fredslund, Ragnhild, vandrelerer, 112
 Friis, Aage 16
- Gezelager, A. I. 72
 Greve, Gynther 123
 Grundtvig, N. F. S. 13, 17, 72, 74, 154
 Grundtvig, Meta, 12
 Gubi, Henriette, vandrelerer 19, 21-29, 31f, 152, 180f, 186-188
 Gudme, Margrethe 110
- Hansen, Bernhard 53, 187
 Hansen, Christian 113
 Hansen, Dorthea 142
 Hansen, Heinrich 142
 Hansen, Ingeborg 113
 Hansen, Jens Andreas Rudolf, (Thorling), vandrelerer 40-51, 75-78, 82, 186
 Hansen, Käte 45
 Hansen, Niels 64
 Hansen, Thomas 64
 Hansen, Thyssen 18
 Hanssen, Andreas, dr.phil., rektor Duborg-Skolen 59, 73, 109f, 115
 Hanssen, H. P., Nøremolle, 16f, 18-24, 26, 28, 30f, 186f
 Harck, Ingwert 132
 Hardt, Uwe, vandrelerer 153-155, 177f, 180
 Hejle, Thomas 121
 Henken, Andreas 148
 Hoffmeyer, Johs. 140
 Holberg, Ludvig 71
- Hou, Arne, lærer, 132
 Hügger, Ernst, vandrelerer, 171f
 Høyberg, Frederik 19
- Ingemann, B. S. 91
 Ivers, Torsted 175
 Iversen, Anne, vandrelerer 95
- Jacobsen, Peder 69
 Jensen, frk. 100
 Jensen, Kringlum 18
 Jensen, Agnete, lærerinde 34
 Jensen, Ingrid, vandrelerer 73, 110, 114
 Jensen, Kasper, vandrelerer 17f, 18-23, 25, 27-29, 31f, 152, 180f, 186, 188
 Jepsen, Chr. 42
 Jepsen, Hans 91
 Jepsen, Lorenz 44, 87
 Jessen, Boy 64
 Jessen, Jens 32, 34, 43
 Jessen, Kathrine 118
 Johannsen, Gustav 16
 Johannsen, Line 132
 Johannsen, Nikolaj, Ladelund 64, 112
 Johannsen, Svend 121, 186
 Jørgensen, A. D., 16f, 19, 154, 187
 Jørgensen, Astrid 149
 Jørgensen, Dirk 149
 Jørgensen, Ingrid 149
 Jørgensen, Jørgen, vandrelerer, 60, 89, 92f, 97-102, 104f, 121, 123, 129, 134-140, 147, 149, 167, 182f, 186, 189f
 Jørgensen, Paula 149
 Jørgensen, Hans Ronald 139
 Jørgensen, Ida 118
- Karstens, Heinrich 146
 Keil, Hans, vandrelerer 145, 150f, 153, 155, 159, 161f, 174-176, 178, 180, 186
 Kierkegaard, Søren 13
 Kjeldsen, Niels, 41
 Kjems, Anna, vandrelerer 57f, 60, 63, 66-67, 94f, 130, 167, 182, 186, 189
 Kjems, Niels, vandrelerer 57f, 60-63, 65-67, 69f, 73-77, 81f, 85f, 88-92, 94f, 98, 100, 102, 106f, 110-115, 117-119, 122-124, 129, 131-135, 137-140, 163, 182f, 185f, 189f, 193
 Klempau, Henry 146
 Kolb, fru, Bohnert 146
 Kristensen, Mads Sig. 140, 186
 Krogh, Anna 117
 Kückelhahn, Glücksborg 118, 121, 126
 Kolvraa, Margrethe, vandrelerer 112

- Koster, Holger, 24
 Köster, Peter 124
- Lange, Erik Krebs 132
 Lange, Martin Frederik, vandrelerer 39-44,
 48-51, 76, 82
 Langholz, frk., 100
 Larsen, L. Hansen, professor 146
 Lassen, Strukstrup, 103
 Lassen, Detlev 101
 Lassen, Gertrud 101
 Lassen, Græthe 101
 Lassen, Heinz 118
 Lassen, Johannes 118
 Lassen, Lene 64, 104
 Lawaetz, W. E. O. 136
 Lempert, Gerhard, vandrelerer 139, 156
 Lindberg, Elise Christiane, privatlererinde 11f,
 14f, 187
 Lindberg, Jacob Christian 12
 Lindström, Anders Ture 123, 187
 Lindström, Anna, vandrelerer 134
 Lindström, Gunhild, 130f, 163, 187
 Lindström, Gustav, vandrelerer, 52f, 56f, 69f,
 72, 74, 78, 82, 87f, 92, 95f, 107f, 112f, 119,
 123, 129-131, 134, 182, 186f, 189
 Lorenzen, Helene, vandrelerer 95
 Lorenzen, Martin 103
 Lorenzen, Meta, vandrelerer 148
 Lorenzen, Nicolaj 34
 Lorenzen, Peter, 40, 44f, 48f, 62, 64, 75, 87,
 100
 Lund, Bothilde 103
 Lund, Hans 131
 Lund, Peter 123
 Lübke, F. W. 140
- Mackeprang, Mouritz 16, 188
 Madsen, Ambrosius, vandrelerer 69f
 Malling, Anders, pastor 93
 Manicus, Claus 146
 Markvartsen, Ferdinand 63
 Maschmann, Johannes 118
 Mathiesen, Frida 118
 Mathiesen, Wilhelm 118
 Meier, Hermann 118
 Meier, Johanna 118
 Meier, Paula 118
 Meng, Andrea 75
 Meng, Andreas 51, 91
 Meng, Hans 140
 Meng, Ida 51
 Meng, Martin 100
- Mikkelsen, Saxtorf, se Saxtorph-Mikkelsen. J.
 Mommsen, Frederik, 61f, 90f, 95, 118
 Monrad, D. G. 12
 Moos, P. 21, 27
 Müller, Ernst, vandrelerer 94
 Möller, Flemming 136
 Möller, Dora 101
 Möller, Emma 101
- Neergaard, Niels 79
 Nielsen, Salomon, vandrelerer 64, 70f
 Nissen, fru, Agtrup 64
 Nissen, Hans 75
 Nordentoft, Benedikt, vandrelerer 114-116
 Nørgaard, Agnes, vandrelerer 95
 Oehlschläger, Adam, 71f
 Olsen, Alfred 106f
 Olsen, Sigmund 104
 Oltosen, Johan 16
- Pedersen, Georgin laCour, 24, 187
 Petersen, Anna, 32
 Petersen, Bertha, 101
 Petersen, Frederik, vandrelerer, 66, 68-70, 118,
 186
 Petersen, H. F., pastor, 105, 118
 Petersen, Hanne 95
 Petersen Høkkelbjerg, Niels 71
 Petersen, Julius, vandrelerer 144
 Petersen, Otto, vandrelerer 157, 171
 Petersen, Therese, vandrelerer 143
- Rasmussen, Anna, vandrelerer 91, 94f, 100
 Refslund, Solvejg, vandrelerer 157-159
 Remke, Franz 118
 Riemann, Torsted 175
- Saxtorph-Mikkelsen, J. 48
 Schlüter, Mattias 106
 Schlor, Th., Mysunde 134
 Schröder, Ludvig 12f
 Schubat, Heinrich 118
 Schubat, Hildegard 118
 Schubat, Ida 118
 Schubat, Werner 118
 Schubert, Lars H., vandrelerer 73, 108-110,
 114f, 118f, 122-126, 129, 186
 Schubert, Lotte, vandrelerer 120, 122-124
 Schultz, Magda 118
 Schweitzer, Albert 105
 Schütt, Karl 146
 Skau, Laurids 32
 Skau, Peder, Bukshave 32, 92

Skovmand, Roar 140
Skrunsager, Jutta 98
Smidt, Agnes 92
Smidt, Peder Hansen 32
Stave, Heinrich 146
Svendsen, Nikolai 80
Sogaard, Jørgen 44, 48, 104
Sørensen, Maren 63, 70

Teckenburg, Skovby Mark 139
Thomsen, Agtrup 64
Thomsen, Alfred, bankfuldmægtig 44, 59, 142

Thomsen, Alfred, vandrelerer 142
Thomsen, Paul, vandrelerer, 139, 146f
Thorling, se Hansen, Jens Andreas Rudolf,
vandrelerer
Thyra, prinsesse 23

Vendig, Hans 106
Wedel, Amalie 118
Wedel, Fritz 118
Witens, Karen 121

Zachariassen, Jørgen 25f

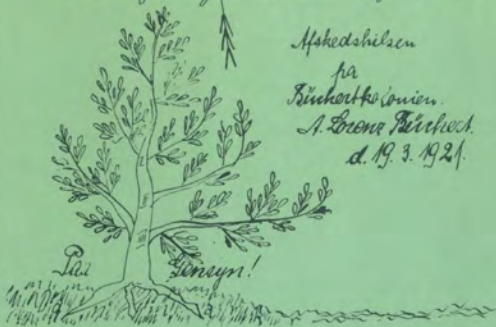

ARKIVSERIEN udgivet af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig:

1. Foreningsarkiver i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, ved Lars N. Henningsen, 1992, 52 sider. Kr. 40 (DM 10).
2. Danske Kirkebøger i Sydslesvig, ved Lars N. Henningsen, 1993, 117 sider. Kr. 60 (DM 15).
3. Personarkiver i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, ved Lars N. Henningsen, 1993, 80 sider. Kr. 60 (DM 15).
4. Johannes Christiansen: Familien Rønnenkamp fra Flensborg – en slægtsfortælling fra helstatens dage, 1994, 134 sider. Kr. 98 (DM 25).
5. Allan Bengtsson og Lars N. Henningsen: Vandrelærere – rejsende i dansk kultur, 1996, 204 sider. Kr. 168 (DM 43).

Vi er kun faa*, men det er det
vi er en Gren af den danske
den viser sig, men den staar
den boje sig mod det høje Nord!

Afskedshilsen
fra
Birkhøjskolonien.
A. Lorens Birkhøjsk.
d. 19. 3. 1921.

Dansk Centralbibliotek

3226704522